SUBJECT OF EXAMINATION,

IN THE

ASSAMESE LANGUAGE.

APPOINTED BY THE

SENATE OF THE CALCUTTA UNIVERSITY,

FOR THE

ENTRANCE EXAMINATION, 1905.

PUBLISHED BY

MOHESWAR GOSWAMI

GAUHATI.

Price—Twelve Annas Only.

সূচী।

সাহিত্য-সংগ্ৰহ।

সাহিত্য বিচাৰ।

সূচী।

ৰামায়ণ।

সাহিত্য-সংগ্ৰহ।

সাহিত্য-সংগ্ৰহ

আনন্দৰাম বৰুৱা ।

যেতিয়া পায় গোটেইখন পৃথিবী অজ্ঞান-এন্ধাৰৰ ক'লা ঢাকনীয়ে ঢাকি থৈছিল, যেতিয়া প্ৰায় সকলো মানুহে উলঙ্গবেশে পৰ্ব্বত গাঁতত বাস কৰি হাবিৰ পশু, পানীৰ মাছ আৰু গছৰ ফল মূল খাই জীৱন ধাৰণ কৰিছিল, তেতিয়াও এই পুণ্য-ভূমি ভাৰতবৰ্ষ জ্ঞানৰ পোহৰেৰে ভোটা তৰাৰ দৰে জিলিকি আছিল। জগত যেতিয়া এন্ধাৰ ৰাতিৰ কোলাত অচেতন হৈ টোপনি গৈছিল, ভাৰতে তেতিয়া জ্ঞানৰ ৰ'দ-কাঁচলি লৈ নানা সজ চৰ্চ্চালৈ আগ বাঢ়িছিল। প্ৰায় সকলো দেশ যেতিয়া দিগ্‌বিদিক্ নেদেখি খেপিয়াই ফুৰিছিল, ভাৰতে তেতিয়া বিজ্ঞানৰ দূৰবীণ লগাই নানা তত্ত্ব উলিয়াব পাৰিছিল। প্ৰথম ধৰ্ম্ম-চৰ্চ্চা হয় ভাৰতত; দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ আলোচনা হয় পোন-প্ৰথমে ভাৰতত, ঐশ্বৰিক তত্ত্বৰ বিচাৰ হয় পোন-প্ৰথমে ভাৰতত; ভাৰত বিধতাৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ। গণিত আৰু জ্যোতিষ, কাব্য আৰু অলঙ্কাৰ, ছন্দ আৰু ব্যাকৰণ, বিজ্ঞান আৰু দৰ্শন সকলো বিষয়তে হিন্দুজাতি আন সকলো জাতিতকৈ আগ। যেতিয়া হিন্দুৱে ধনুৰ্ব্বিদ্যাৰে, আগ্নেয় অস্ত্ৰেৰে দেশ বিদেশত দিগ্বিজয় কৰিছিল, তেতিয়া পৃথিৱীৰ কেইটা জাতিয়ে জুইত ভাত ৰান্ধি খাব জানিছিল? তেতিয়া কেইটা জাতিয়ে বস্ত্ৰ সাজিবলৈ শিকিছিল? যেতিয়া হিন্দুৰে সভ্যতা জখলাত উঠি মধ্যাহ্ন সূৰ্য্যৰ দৰে দীপ্তিমান হৈছিল, তেতিয়া সভ্যজাতি কেইটা আছিল? ব্যাস আৰু বাল্মীকি, কালিদাস আৰু ভৱভূতি এনে কবি পৃথিবীত কেই জনা? পবিত্ৰ আৰ্য্য ঋষিসকলৰ দৰে পৃথিবীত কেই জনা মানুহ যোগ আৰু তত্ত্ববিদ্যাত কৃতকাৰ্য্য হব পাৰিছে? বশিষ্ঠ, জনক, নাৰদৰ দৰে মহাপুৰুষ পৃথিবীত কেই জনা? সীতা, সাবিত্ৰী আৰু দময়ন্তীৰ দৰে তিৰুতা জগতত কিমান? ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, অৰ্জ্জুনৰ নিচিনা বীৰ পৃথিবীত কিমান? শ্ৰীকৃষ্ণৰ নিচিনা ৰাজনৈতিক মহাপুৰুষ ক'ত উপজিছে? বুদ্ধ, চৈতন্য আৰু শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ নিচিনা ধৰ্ম্মবীৰ আন ঠাইত কেই জনা?

কিন্তু ভাৰতৰ আজি সেই দিন নাই; ই আজি পৰাধীন, অসভ্য, অজ্ঞান—অনাদৃত। সেই মহাবীৰ ক্ষত্ৰিয়সকল নাই; সেই তপোধন ঋষিসকল নাই; সেই কবি, ধৰ্ম্মবীৰ, সেই ৰাজনৈতিক পুৰুষ আজি নাই। আগৰ তেজ, একতা, জাতীয় গৌৰব নাই। হিমালয় আছে, তপস্যা নাই; গঙ্গা, সৰস্বতী আছে, বেদধ্বনি নাই; ব্ৰাহ্মণ আছে, ব্ৰহ্মগুণ নাই। আগৰ সভ্যতা, আগৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ, আগৰ বল-বিক্ৰম-উৎসাহ প্ৰায় একেবাৰেই নাই! ভাৰতত আছে আজি বহু পাপ, তাপ, ৰোগ, শোক আৰু দুৰ্ভিক্ষ। ভাৰত আজি প্ৰায় ৰসাতল। চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য বংশৰ ঘোৰ অভিমানী বংশধৰ-সকলে পৰৰ সেৱা কৰি চাউল মুকিলি কৰিছে। জগতৰ শিক্ষাগুৰু ব্ৰাহ্মণ জাতিয়ে আজি ম্লেছৰপৰা শাস্ত্ৰ বুজি লৈছে। আৰু ম্লেছৰপৰা শাস্ত্ৰ-জ্ঞানৰ নিদৰ্শন-পত্ৰ পাই নিজক কৃতাৰ্থ আৰু গৌৰৱশালী মানিছে। স্বাধীনতাৰ লগতে হিন্দুজাতিৰ প্ৰায় সকলো ওখ ভাব লোপ পাইছে, ভাৰতৰ গৌৰৱ-সূৰ্য্য মাৰ গৈছে, ভাগ্যলক্ষ্মীয়ে সাগৰত বুৰ মাৰিছে। মহা বিক্ৰমী মুছলমান জাতিও আজি ভাৰতত পৰি নিস্তেজ হৈছেহি।

কিন্তু যিমান দিন জগতত চন্দ্ৰ-দিবাকৰ থাকিব, সিমান দিন ভাৰতৰ আগৰ গৌৰৱৰ চিন একেবাৰেই মাৰ নেযায়। যেতিয়ালৈকে হিন্দুৰ শ্ৰুতি আৰু স্মৃতি আছে, কাব্য আৰু অলঙ্কাৰ আছে, ব্যাকৰণ আৰু অভিধান আছে, তেতিয়ালৈকে ভাৰতৰ আগৰ গৌৰৱ হ্ৰাস পালেও লোপ নেপায়। যেতিয়ালৈকে জগতত ভাল বস্তুৰ আদৰ থাকিব, তেতিয়ালৈকে সংস্কৃত ভাষা আৰু সংস্কৃত সাহিত্যই জগতত ওখ আসন লাভ কৰিব। সংস্কৃত ভাষাই—সংস্কৃত সাহিত্যই হিন্দুজাতিৰ কীৰ্ত্তিস্তম্ভ। পতিত ভাৰতক উদ্ধাৰ কৰাৰ এই ভাষাই এই সাহিত্যই মাথো উপায়। এই সাহিত্যৰ দ্বাৰাই আজি হিন্দুজাতিৰ চিনাকী আৰু সন্মান। ইয়েই মৃত হিন্দুজাতিৰ সঞ্জীৱনী। ইউৰূপৰ ৰংচং দেখি আজি ভাৰত ভোল গৈছে, নিজকে নিজে পাহৰিছে; কিন্তু যিবিলাক হিন্দুৱে সংস্কৃত সাহিত্য মথি পূৰ্ব্ব পুৰুষসকলৰ কাম আৰু মহত্বৰ কথা চৰ্চ্চা কৰে, তেওঁলোকৰ শৰীৰৰ শিৰে শিৰে তপত তেজ বৰলৈ ধৰে আৰু মন নতুন উছাহেৰে মতলীয়া হৈ উঠে। কিন্তু আজি কালি সকলো বিষয়তে ধনৰ যোগ। যি বিষয়ৰ পৰা ধনলাভ হয়, তাকে সকলোৱে চৰ্চ্চা কৰে। সংস্কৃত টান ভাষা, তাৰপৰা ধন-

দাভো প্ৰায় নহয়, গতিকে অধিক ভাগ হিন্দুৱে নিজৰ পবিত্ৰ দেৱভাষা অনাদৰ কৰি অৰ্থকৰী ভাষাৰ সেৱক হৈ পৰিছে। সেই মহাপুৰুষসকল ধন্য, যিসকলে এই দিনত সংস্কৃত ভাষা আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে পুৰুষাৰ্থ কৰে। সেইসকল মহাপুৰুষৰ ভিতৰত স্বৰ্গীয় আনন্দৰাম বৰুৱা অগ্ৰগণ্য। বোধ কৰোঁ কোনো হিন্দুৱে আনন্দৰামৰ দৰে একান্ত মনে সংস্কৃতৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে জীৱন উছৰ্গ কৰা নাই। অলপ দিনৰ ভিতৰতে কোনো লোকে আনন্দৰামৰ দৰে সংস্কৃত-সাগৰ মথি অমূল্য ৰত্ন উলিয়াই জগতক মোহিত কৰিব পৰা নাই। তেওঁৰ জীৱন হিন্দু মাত্ৰৰে—বিদ্যানুৰাগী মাত্ৰৰে—চৰ্চ্চা আৰু আদৰৰ বস্তু। আনন্দৰাম ভাৰতৰ আচল বন্ধু।

আনন্দৰাম বৰুৱা আসামৰো আচল বন্ধু। আসাম অতি পুৰণি ৰাজ্য; অতিজৰেপৰা আৰ্য্য হিন্দুসকলে এই দেশত বাস কৰিছে। মহাভাৰত, পুৰাণ আদি পুৰণি পুথিত এই দেশৰ নাম পোৱা যায়। বশিষ্ঠ আদি ঋষিয়ে এই দেশত তপস্যা কৰিছিল। আসাম দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰেৰে ভৰা। ইয়াত পৰশুৰাম কুণ্ড আদি তীৰ্থ আছে। ইয়াত কৌণ্ডিল্য, শোণিতপুৰ, কামৰূপ, মণিপুৰ, হিড়িম্বপুৰ, জয়ন্তা আদি কৰি প্ৰাচীন ৰাজ্য আছিল। আসাম পুৰণা ঐতিহাসিক ঘটনাৰে পূৰ্ণ। ইয়াত বহুত ঠাইত পুৰণি নগৰৰ চিন, দেৱালয়ৰ ভগ্নাৱশেষ, শিলৰ মূৰ্ত্তি, শিলৰ ঘৰ আৰু শিলৰ ওপৰত কটা আখৰ আছে। এইবিলাকৰপৰা জানিব পাৰি যে আসাম আগেয়ে এখন সভ্য আৰু উন্নত দেশ আছিল। বিশেষকৈ ইয়াত পূৰ্ব্বে সংস্কৃতৰ বৰ চৰ্চ্চা হৈছিল। ইয়াত অনেক অগাধ পণ্ডিতৰ জন্ম হৈছিল। যোগিনীতন্ত্ৰ, ৰত্নমালা ব্যাকৰণ আদি ভালেমান ভাল সংস্কৃত পুথি অসমীয়া পণ্ডিতে লিখিছিল। শঙ্কৰদেৱ আদি কবিয়েও সংস্কৃত ভাঙ্গি অনেক অসমীয়া পুথি কৰিছিল। কিন্তু আসামৰ এতিয়া সেই দিন নাই। শঙ্কৰদেৱ, পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ, অনন্ত কন্দলিৰ নিচিনা মহাপুৰুষসকল এতিয়া প্ৰায় নোপজে। অৱশ্যে অকল পুৰণি বস্তুৰেই অসমীয়াই সভ্যতা, আৰু উন্নতিৰ খট্‌খটিত বৰ আগটীবাঢ়িব নোৱাৰে। আমাৰ পুৰণি সভ্যতা, পুৰণি ভাষা আৰু পুৰণি ভাববিলাক এই কালৰ নিমিত্তে সম্পূৰ্ণ নহয়। আমাক ইংৰাজী সভ্যতা, ইংৰাজী ভাষা আৰু ইংৰাজী ভাবো লাগে। দুইৰো সাৰ সাৰ অংশ বাছি লব পাৰিলেই আমাৰ উন্নতি সম্পূৰ্ণাঙ্গ হব। ন-পুৰণি

দুইকো মিহলাব লাগে, দুইবো সামঞ্জস্য হব লাগে; নহলে আমাৰ জাতীয় জীবনৰ শ্ৰীবৃদ্ধি হব নোৱাৰে; ই বৰ গুৰুতৰ কাম। এই বিষয়ত আমাক আৰ্হি লাগে; পথ দেখাওঁতা—আৰ্হি লাগে। আনন্দৰাম ৰৰুৱা অসমীয়াৰ আৰ্হি, পথ দেখাওঁতা—নতুন আৰু পুৰণিৰ সামঞ্জস্য লগোৱাৰ জলন্ত দৃষ্টান্ত। অসমীয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম বি-এ তেওঁ,—প্ৰথম বিলাতলৈ যাওঁতা তেওঁ,—প্ৰথম চিভিলিয়ান, প্ৰথম বাৰিষ্টৰ, প্ৰথম ডিষ্ট্ৰিক্ট মাজিষ্ট্ৰেট্ তেওঁ,—আজি কালিৰ এক মাথোন অগাধ সংস্কৃত পণ্ডিত তেওঁ,—এক মাথোন প্ৰথম শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থকাৰ তেওঁ। অসমীয়াৰ ভিতৰত যদি কোনোৱে বৰ মন দি কিতাপ পঢ়িবলৈ শিকিছিল, তেওঁ আনন্দৰাম; যদি কোনোৱে একেবাৰেই লক্ষ্মী আৰু সৰস্বতী দুইবো বৰপুত্ৰ হব পাৰিছে, তেওঁ আনন্দৰাম। যদি কোনো অসমীয়াই জ্ঞান-চৰ্চ্চা আৰু কাম-চৰ্চ্চা দুইতো একেবাৰেই কৃতকাৰ্য্য হব পাৰিছে, তেওঁ কেৱল আনন্দৰাম। এলেহুৱা আৰু নিৰুৎসাহী অসমীয়াৰ মাজত আনন্দৰাম জলন্ত উৎসাহ; অধ্যৱসায় আৰু স্বাধীন ভাৱৰ অৱতাৰ। এজনা মানুহতে ইমান গুণ কোন অসমীয়াৰ আছে? আনন্দৰামৰ আসন লব পাৰে এনে অসমীয়া এতিয়া ক'ত? এন্ধাৰ অসম আকাশত তেওঁ উজ্জ্বলতৰা আছিল। তেওঁৰ কাম, তেওঁৰ উৎসাহ, তেওঁৰ পৰিশ্ৰম, তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষা, তেওঁৰ মনৰ তেজ—সকলো অসমীয়াৰে অনুকৰণৰ বস্তু। অসমীয়াই তেওঁৰ জীৱন বৰ আদৰ আৰু মনযোগেৰে চৰ্চ্চা কৰিব লগীয়া। চন্দ্ৰত কলঙ্কৰ দৰে আনন্দৰামৰ জীৱনতো যদি অলপ দোষ আছে, তাৰপৰা আমি বহুত উপদেশ পাব পাৰো হঁক। তেওঁ আমাৰ আৰ্হি,—পথ দেখাওঁতা,—জাতীয় যুদ্ধত সেনাপতি। অসমীয়াৰ বল নাই, সাহ নাই, সেনাপতি নাই, পদে পদে পৰাজয়। আসামৰ উন্নতি নাই নে কি? অসমীয়াৰ জাতীয় জীৱন নষ্ট নে কি? অসমীয়াই জাতীয় যুদ্ধ জয় কৰিব নোৱাৰে নে কি?—ভয় নাই, বীৰৰ দৰে তেজ, সাহ আৰু উৎসাহেৰে জাতীয় যুদ্ধলৈ ওলোৱাঁ—জাতীয় পতাকা আনন্দেৰে আকাশত উৰাই দিয়াঁ। তাত ডাঙৰ ডাঙৰ সোনোৱালি আখৰেৰে লিখি লোৱাঁ;—"আনন্দৰাম ৰৰুৱা, ভয় নাই, যুদ্ধ জয় হব।" জীয়াই থাকোঁতে তেওঁ যি ৰণ জিকিব নোৱাৰিলে, সেই ৰণ আজি তেওঁৰ দৃষ্টান্তই জয় কৰোক!

সকলো প্ৰকাৰ উপদেশতকৈ জীৱনৰ দৃষ্টান্ত যেছি কাৰ্য্যকাৰক। সৎকাম কৰিবলৈ, ধৰমত চলিবলৈ, দেশৰ নিমিত্তে জীৱন দিবলৈ, উপদেশ দি কিতাপ লিখা বা দীঘল দীঘল বক্তৃতা দিয়া বৰ সহজ কাম। কিন্তু সেইবিলাক উপদেশ মতে কাম কৰা বৰ টান। এই কাৰণে মুখৰ উপদেশ মানুহে ববকৈ নেমানে আৰু নানা প্ৰকাৰ ওজৰ উলিয়াই সেইমতে কাম কৰিবলৈকো বৰ যতন নকৰে। কিন্তু মানুহে বাস্তৱতে যি কাম এবাৰ কৰিছে, সেই কাম টান হলেও অসাধ্য বুলি ওজৰ কৰিবলৈ বাট নেথাকে। মানুহৰ জীৱনৰ আৰ্হি অব্যৰ্থ-বীজ—সি সকলো ঠাইতে গজে। আৰ্হি-জীৱনৰ আৰ্হি নলৈ মানুহে নোৱাৰে। তুমি যদি মুখেৰে আনক এক প্ৰকাৰে কাম কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া কিন্তু নিজে আন প্ৰকাৰে কৰা, তেন্তে তোমাৰ কৰা কামহে মানুহে অনুকৰণ কৰিব। সকলো দেশ আৰু সকলো কালৰ ঘটনাবিলাক প্ৰায় একে। ইতিহাস আৰু জীৱন-চৰিত ঘুৰিব লাগিছে। সেই দুখ, সেই সুখ, সেই উন্নতি, সেই অৱনতি, সেই যুদ্ধ, সেই শান্তি, সেই ৰোগ, সেই শোক, সেই পাপ-তাপ, সেই সম্পদ-বিপদ—সকলো ঠাইতে সকলো কালতে ৰথৰ ঘিলাৰ দৰে ঘূৰিবই লাগিছে। এই ঘটনাচক্ৰৰ আবৰ্ত্তবিলাক জ্বলন্ত দৃষ্টান্ত,—অব্যৰ্থ উপদেশ। ঘটনাৰ পৰা ৰজা, প্ৰজা সকলোৱে উপদেশ পাব পাৰে। মেট্‌চিনিৰ মহৎ জীৱনৰ আৰ্হি কোন জাতিয়ে নলৈ থাকিব? যিশুখৃষ্টই যি কাম নিজে সাধন কৰিব নোৱাৰিলে, তেওঁৰ জীৱনৰ দৃষ্টান্তই সেই কাম সাধন কৰাইছে। তেওঁ নিজৰ গুণতে আজি ধৰ্ম্মজগতৰ এজন প্ৰতাপী ৰজা। সেই দৰে বুদ্ধ, নানক, চৈতন্য আপোন আপোন জীৱনৰ আৰ্হিৰ দ্বাৰাই জগতৰ শিক্ষাগুৰু। সৎ জীৱনৰ দৃষ্টান্ত উন্নতিৰ মূল-মন্ত্ৰ।

জগতৰ উপকাৰৰ নিমিত্তে সকলো ডাঙৰ মানুহৰে জীৱন-চৰিত লিখি ৰখা আৱশ্যক। এটি ডাঙৰ জীৱনৰ কথা হেৰালে জগতৰ পূৰাব নোৱৰা ক্ষতি হয়। ভাৰতবৰ্ষ মহাৰত্নৰ জন্মভূমি। ব্যাস, বশিষ্ঠ, শুকদেৱ আদি ভাৰতবৰ্ষত কত কত মহাৰত্ন উদ্ভৱ হৈছে; কিন্তু দুখৰ কথা, সেইসকলৰ বিশেষ বিৱৰণ একো নাই। ভগৱান মনুৰ জীৱন-চৰিত, ব্যাস বাল্মীকিৰ জীৱন-চৰিত, কালিদাস ভৱভূতিৰ জীৱন-চৰিত কি অমূল্য বস্তু হলহেঁতেন। ভাৰতৰ মহাপুৰুষসকলৰ আচল জীৱন-চৰিত নথকাত জগতৰ মহা ক্ষতি হৈছে।

আমাৰ অসামতো অনেক মহাপুৰুষৰ উদ্ভৱ হৈছিল, কিন্তু সেইসকলৰ জীৱন-চৰিত প্ৰায়েই নাই। অনন্তকন্দলি, পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ আদিৰ জীৱন-চৰিত নথকা বৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কথা। আমাৰ ভাষাত যিবিলাক চৰিত্ৰ আৰু বংশাৱলী আছে, সেইবিলাকতো বহুত ভঁাজ আৰু বংচং আছে। আমাৰ বুৰঞ্জীৰো প্ৰায় সেয়ে গতি; ইংৰাজ জাতিৰ যেনে সম্পূৰ্ণ জীৱন-চৰিত আৰু বুৰঞ্জী আছে, তেনে বোধকৰোঁ কাৰো নাই। ইংৰাজৰ আহি লৈ আমিও জীৱন-চৰিত লিখিবলৈ আৰু পঢ়িবলৈ ধৰিব লাগে। মানুহ মাত্ৰৰে অলপ বা অধিক দোষ থাকে,—সম্পূৰ্ণ মানুহ কোনো নাই। কোনো মানুহৰ ভালেমান সদগুণ থাকিলেই বা তেওঁ কিছুমান ভাল কাম কৰিলেই তেওঁৰ জীৱন-চৰিত লিখা হব পাৰে। বৰ ডাঙৰ মানুহৰ আহি অতি অলপ মানুহেহে লব পাৰে। সেই কাৰণে মজলীয়া মানুহৰো জীৱন-চৰিত থাকিব আৰু পঢ়িব লাগে। বিদেশী মানুহৰ জীৱন-চৰিততকৈ অসমীয়া মানুহৰ জীৱন-চৰিত অসমীয়াৰ পক্ষে বৰ লাগতীয়াল। অসমীয়াৰ আহি অসমীয়াই বেগেতে লব পাৰে। অসমৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে কিছুমান অসমীয়া ডাঙৰ মানুহৰ জীৱন-চৰিত প্ৰকাশ কৰা আৱশ্যক হৈছে। সেই কাৰণেই আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱন-চৰিত অসমীয়াৰ পক্ষে বিশেষ লাগতীয়াল।

কৃতজ্ঞতা মানুহৰ বৰ সদগুণ। হিন্দু বৰ কৃতজ্ঞ জাতি। পিতৃ মাতৃ মানুহৰ বৰ উপকাৰী। পিতৃ মাতৃ জীয়াই থাকোঁতে হিন্দুৱে তেওঁলোকক সাক্ষাৎ দেৱতা যেন দেখে। আৰু মৰিলেও দহা-কাজ কৰিয়েই ক্ষান্ত নহয়; তেওঁ-লোকৰ উপকাৰৰ সোৱঁৰণিৰ বা নিজৰ কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে বছৰি বছৰি কৰম কৰে। পিতৃ-মাতৃৰ দৰে আমি কিছুমান দেশৰ হিতকাৰী মহাপুৰুষ-লৈকো কৃতজ্ঞ হব লাগে। এই নিমিত্তেই আমি বছৰে বছৰে জন্মাষ্টমী, শঙ্কৰদেৱৰ তিথি আদি কৰোঁহঁক। যেনে ধৰ্ম্ম বিষয়ত, সেই দৰে আন বিষয়তো আমাৰ বৰ হিতকাৰী মানুহ আছে। সেইসকলৰ প্ৰতিও আমি কোনো প্ৰকাৰে কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিব বা তেওঁলোকৰ সোৱৰঁণি ৰাখিব পাওঁহঁক। জীৱন-চৰিতেই জীৱনৰ সকালোতকৈ ঘাই সোৱঁৰণি আৰু কৃত-জ্ঞতা প্ৰকাশৰ ঘাই উপায়। আনন্দৰামৰ প্ৰতিও অসমীয়া জাতি কৃতজ্ঞ হব লাগে। আৰু তেওঁৰ সোৱঁৰণিৰ নিমিত্তে তেওঁৰ জীৱন-চৰিত প্ৰকাশ

কৰা আৰু পঢ়াও আৱশ্যক। যি অশলাগী, যি গুণৰ আদৰ নুবুজে, সি বৰ অধম।

পিতৃ-মাতৃৰ বেয়া পুত্ৰলৈকো মৰম লাগে; গুণী হলে মৰম-বেথাৰ সীমাই নাই। আনন্দৰাম অসামৰ বৰ মৰম বেথাৰ পুত্ৰ। তেওঁ আমাৰ আপোন। তেওঁক আমি মৰমতে এৰিব নোৱাৰোঁ। অসমীয়াৰ ভিতৰত আজিলৈকে সেই এজনা মাথোন ডাঙৰ মানুহ হৈছিল, তেওঁকো আমি অকালতে হেৰুৱালোঁ! তেওঁৰ নামটিও অকালতে নুমাব নে কি? তেওঁক আমি পাহৰিব লাগে নে কি? তেওঁৰ মহৎ জীৱনৰ দৃষ্টান্তই অসমীয়াৰ ভিতৰত আৰু আনন্দৰাম স্ৰজিব নোৱাৰে নে কি?

জীৱন-যুদ্ধ।

অলপ দকৈ গমি চালে ফট্‌ফটীয়াকৈ দেখিবলৈ পোৱা যায় যে, এই সৃষ্টি-খনৰ মূলতে যুদ্ধ। ঈশ্বৰৰ সৃষ্টিৰ প্ৰণালীয়েই হৈছে সংগ্ৰাম! বালি-চাহীৰপৰা গজ-হস্তীলৈকে যতবিলাক প্ৰাণী আছে, সকলোবিলাকে প্ৰতিদিনে প্ৰতি মুহূৰ্ত্তে দোৰ্ঘোৰ সংগ্ৰাম কৰি শত্ৰুক বিনাশি নিজক ৰক্ষা কৰিব লাগিছে। যি যুজত হাৰিছে সিয়েই ধ্বংশ হৈ যাব লাগিছে, আৰু যি জয়ী হৈছে সিয়েই টিকি আছিবলৈ ধৰিছে। সৃষ্টিৰ গুৰিতে কটাকটি মৰামৰি। এটা প্ৰাণী জীয়া মানে আন এটা মৰা। যি আহাৰ আমাৰ প্ৰাণৰক্ষাৰ প্ৰধান উপায়, সেই আহাৰেই হৈছে এটা প্ৰাণীৰ বিনাশ আৰু এটা প্ৰাণীৰ শৰীৰৰক্ষা। মাছ মোৰ আহাৰ মানেই মাছৰ মৰণ মোৰ জীৱন। পোক পৰুৱা মাছৰ আহাৰ মানেই পোক পৰুৱাৰ বিনাশ আৰু মাছৰ বিকাশ। ডাঙৰ বলী পোকৰ সৰু নিৰ্ব্বলী পোক আহাৰ বুলিলেই বুজিব লাগে বলী পোকটো জীবলৈ নিৰ্ব্বলী পোক এটাই প্ৰাণ দিব লাগিব। * * * * * * * *

জীৱন-যুদ্ধত জয়ী হৈ থকা কালটোৱেই আমাৰ জীৱনৰ কাল। যেতিয়া এই যুদ্ধত হৰা যায়, তেতিয়াই আমাৰ মৰণ। এই তুমুল যুদ্ধ আমাৰ শৰীৰৰ ভিতৰতে দুদল পৰাক্ৰমী যুদ্ধাৰ ভিতৰত দিনে ৰাতিয়ে অবিশ্ৰাম হৈ লাগিছে। তাহানি কুৰুক্ষেত্ৰৰ মহাযুদ্ধ সঞ্জয়ে দিব্যচক্ষুৰ সাহায্যেৰে দেখি কণা ধৃতৰাষ্ট্ৰ ৰজাৰ আগত দাড়ৰ বাতৰি দাঁড়ে কৈ আছিল; আজি কালিও সহস্ৰ সহস্ৰ কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধতকৈ ডাঙৰ, আমাৰ শৰীৰৰ ভিতৰৰ মহা মহা সংগ্ৰাম দিব্যচক্ষুৰ সাহায্যেৰে বৈজ্ঞানিক পণ্ডিত-সঞ্জয়সকলে দেখি দাঁড়ৰ বাতৰি দাঁড়ে আমি কণা ধৃতৰাষ্ট্ৰবিলাকক পৰিপাটিকৈ কৰ লাগিছে। দূৰবীণ আৰু অণুবীণকে (দূৰবীক্ষণ আৰু অণুবীক্ষণ) আমি কলিকালৰ দিব্যচক্ষু বুলিছোঁ। চৰ্ম্মচক্ষুৰে দেখিবলৈ নোপোৱা পদাৰ্থবিলাক এই দিব্যচক্ষুৰে দেখুৱাই দিয়ে। লক্ষ লক্ষ যোজনৰ অন্তৰত থকা গ্ৰহ উপগ্ৰহ আৰু সেইবোৰৰ আকৃতি প্ৰকৃতি আদি ঈশ্বৰে-দিয়া এই যোৰ চকুৰে তুমি নেদেখা, এই দুটা চকু থাকিও ইমান দূৰৰ এইবিলাক বস্তুৰ সম্পৰ্কে তুমি কণা ধৃতৰাষ্ট্ৰ; কিন্তু কলিৰ ইউৰোপীয় ঋষিসকলে জ্ঞানতপস্যাত পোৱা দিব্যচক্ষু দূৰবীণ লোৱাঁ, দেখিবা সেইবিলাক পদাৰ্থ ফট্‌ফট্‌ কৰে তোমাৰ চকুত পৰিছে। ৰামায়ণত কুম্ভকৰ্ণই পালে পালে জাকে জাকে হাতী, গৰু, ম'হ, গাহৰি, ছাগলী, ভালুক, বান্দৰ জীয়াই জীয়াই গিলা, আকৌ সেই-বিলাক জীয়াই জীয়াই নাকৰ বিন্ধাই কাণৰ বিন্ধাই জাকে জাকে ওলাই অহা শুনি আমি হাঁহি সামৰিব নোৱাৰোঁ, কিন্তু কলে কোনোবাই হঠাৎ পতিয়াবনে যে আমি সকলোৱেই সঁচাসঁচিকৈয়েই কুম্ভকৰ্ণৰ আজো-ককাক। কলে আচৰিত হবা, কুম্ভকৰ্ণৰ নাকে কাণে মুখে সেই জন্তুবোৰ সোমাওঁতে কুম্ভকৰ্ণই যি হওক গম পাইছিল আৰু নাকৰ কাণৰ বিন্ধাত সুৰ্‌সুৰ্‌ সাৰ্‌সাৰ্‌ কৰিছিল, কিন্তু আমি আজো-ককাকইঁতে প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে লাখে লাখে অৰ্ব্বুদে অৰ্ব্বুদে সেইবিলাকতকৈও ভয়ানক জন্তু গিলিব লাগিছোঁ, আৰু সেইবোৰ আমাৰ নাকৰ কাণৰ বিন্ধাই দি জাকে জাকে ওলাব লাগিছে সোমাব লাগিছে, তেও আমাৰ গমেই নাই। আমি কুম্ভকৰ্ণৰ আজো-ককাক নহওঁ কি? তুমি খাবলৈ লোৱা (নেছেকা পানীৰ কথা নকওঁয়েই) ছেকা পানী বাটিৰপৰা, সৰহ নেলাগে, এটোপা পানী আনি অণুবীণেৰে চোৱাঁচোন

কি দেখা? দেখিবা, কি বিকটাকাৰ ভয়ানক জন্তুবিলাক তুমি পানীৰে সৈতে খাবলৈ লৈছা! আকৌ সেই জন্তুবিলাকৰ ভিতৰতে কি ভয়ানক মৰাকটা খোৱাখুই হব লাগিছে চোৱাঁচোন; ডাঙ্গৰটোৱে সৰুটোক গিলিছে, সৰুটোৱে আকৌ তাতকৈ সৰুটোক গিলিছে আৰু সেই বাবেই সিহঁতৰ ভিতৰত কি ভীষণ সংগ্ৰাম হব লাগিছে! পুৰাণত লিখা আছে, জড়ছৰতে খোজত পৰুৱা মৰে বুলি মাটিত ভৰি দিবলৈ ঠাই নেপাই ডেও দি দি ফুৰিছিল; এতিয়াও আমি বেছকৈ কব পাৰোঁ যে, অণুবীণ এটা লৈ নিবামহীয়া খোৱা-সকলক তেওঁবিলাকে খাবলৈ লোৱা পানী পৰীক্ষা কৰি দেখুৱাই দিব লাগে, তেওঁবিলাকে খাবলৈ পানী বিচাৰি নেপাব। অকল পানী কিয়, বতাহৰ লগত উশাহ নিশাহৰ লগত আমাৰ পেটলৈ ইমান জন্তু যায় যে, একেবেলিয়েই উশাহ লবলৈ নেৰিলে আৰু উপায় নাই।

বৈজ্ঞানিক পণ্ডিতসকলে অণুবীক্ষণ যন্ত্ৰেৰে পৰীক্ষা কৰি এই তত্ত্ব উলিয়াইছে যে, আমাৰ জীৱনটো আমাৰ দেহৰ ভিতৰৰ দুদল যুজাৰু সৈন্যৰ হৰা জিকাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে। তেওঁবিলাকে কয় যে, আমাৰ তেজৰ বৰণ যদিও ৰঙ্গা যেন দেখি, বাস্তবিক পক্ষতে ৰঙ্গা নহয় বগা। অলেখ ক্ষুদ্ৰাতি-ক্ষুদ্ৰ ৰঙ্গা পৰমাণু বগা তেজৰ ওপৰত ওপঙ্গি ফুৰে দেখিহে আমি তাক ৰঙ্গা দেখোঁ। এই পৰমাণুবোৰ জড় পদাৰ্থ নহয়, চেতনা থকা জীৱাণু। এই পৰমাণুবিলাক বৰ পৰাক্ৰমী আৰু যুদ্ধবিদ্যাবিশাৰদ। ইহঁত অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ লৈ দিনে-ৰাতিয়ে যুজৰ নিমিত্তে সাজু থাকে। ইহঁতক ইংৰাজীত 'ফেগচাইত্' বোলে। ইহঁতে আমাৰ জীৱনটো ৰক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে অবিশ্ৰাম আমাৰ দেহ-দুৰ্গৰ চাৰিওকালে পহৰা দি থাকে। আমাৰ জীৱনৰ বৈৰী আৰু এদল জীৱাণু আছে, সিহঁতৰ নাম 'মাইক্ৰোব্'; এই হিংসক খলবিলাকে আমাক কেনেকৈ বিনাশ কৰিব তাৰে সদাই চেলু চাই থাকে। কিন্তু আমাৰ হিতা-কাঙ্ক্ষী পৰমবন্ধু সিদল জীৱাণুৰ প্ৰতাপত সফল-মনোৰথ হব নোৱাৰে। আমাৰ দেহ-দুৰ্গৰ কোনো এঠাইত এই দলে আহি আক্ৰমণ কৰিলেই সিদল আহি ইহঁতে সৈতে তয়াময়া যুদ্ধ পাতি দিয়েহি। আমাৰ ফলীয়াবিলাক জিকিলেই আমাৰ ৰক্ষা, আমাৰ ৰাজ্য ৰক্ষা, হাৰিলেই আমাৰ পতন, ৰাজ্যৰো পতন। আমাৰ শৰীৰ সুস্থ আৰু সবল থাকিলে আমাৰ বন্ধু জীৱাণুবিলাকো

সবল আৰু পৰাক্ৰমী হৈ থাকে, কোনো কাৰণত আমাৰ শৰীৰ দুৰ্ব্বল হলে সিহঁতো কিছু পৰিমাণে দুৰ্ব্বল হৈ যায়; এনে সুবিধা সময়ত আমাৰ বৈৰী জীৱাণুবিলাকে আক্ৰমণ কৰি মিত্ৰ দলক হুকৰাই আমাক নানা উৎকট ৰোগত পেলায়; আৰু অৱশেষত সিহঁতৰ বল অতিশয় বৃদ্ধি হলে আমাৰ বন্ধুবিলাকে আৰু আমাক ৰাখিব নোৱাৰি আমাৰ লগতে আপোন প্ৰাণো বিসৰ্জ্জন দিয়ে। আমাৰ বন্ধু জীৱাণুবিলাকৰ বাসস্থান আমাৰ তেজ, আৰু শত্ৰুবোৰৰ বাসস্থান আমাৰ শৰীৰৰ চাৰিও ফালৰ বায়ু। শত্ৰু জীৱাণুবিলাকে আক্ৰমণ কৰিবৰ কালত এটা দুটাকৈ আহি আক্ৰমণ নকৰে, কোটীয়ে কোটীয়ে অৰ্ব্বুদে অৰ্ব্বুদে আহি ঠাই জুৰি পৰি লাগেহি। শৰীৰৰ যে কোনো অংশ গেলে বা পচে তাৰ কাৰণ এই শত্ৰু জীৱাণুবিলাকেই; ইহঁতে খাই খায়েই তেনে কৰে। জীৱন-যুদ্ধৰ বিষয়ে কৰলগীয়া ইমানবিলাক কথা আছে যে, তাক এই ক্ষুদ্ৰ প্ৰৱন্ধত কৰলৈ চেষ্টা কৰা বৃথা। এই প্ৰৱন্ধত কথাটো নামমাত্ৰ ছোৱা হৈছে মাথোন।

মানৱজাতিৰ সভ্যতা।

মানুহ আৰু পশুবিলাকৰ ভিতৰত এটা বৰ ডাঙৰ প্ৰভেদ এই যে, মানুহ উন্নতিশীল জীৱ, কিন্তু পশুবোৰ তেনে নহয়। এই প্ৰভেদৰ বাবেই মানুহ যিমান অসভ্য হওক, পশুবিলাকতকৈ বহুত গুণে শ্ৰেষ্ঠ। চৰায়ে তাৰ বাহ সাজে, বিৱৰে তাৰ গঁৰাল সাজে, মৌ-বৰলে সিহঁতৰ চাক বান্ধে; চৰাইৰ বাহ, বিৱৰৰ গঁৰাল, মৌ-বৰলৰ চাক, আদিৰে পৰা একে নিয়মে সজা হৈ আহিছে। এহেজাৰ বছৰৰ আগেয়ে কাউৰীয়ে যেনেকৈ বাহ সাজিছিল, এতিয়াও সেই দৰেই সাজিছে, কিন্তু এশ বছৰৰ আগেয়ে মানুহে যেনেকৈ ঘৰ সাজিছিল, এতিয়া তেনেকৈ নেসাজে। চৰাইৰ বাহ, বিৱৰৰ গঁৰাল, আৰু মৌ বৰলৰ চাকৰ, কালৰ গতিত একো উন্নতি নহৈ আদিম অৱস্থাতে আছে; কিন্তু যি মানুহে প্ৰথমে আদিম অৱস্থাত বাঁহপাতৰ পঁজা ঘৰ সাজিছিল, সিহঁতৰ সন্ততি-

বোৰে আজি কালি প্ৰকাণ্ড অট্টালিকা সাজিছে। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজা যায় মানৱজাতি উন্নতিশীল, কিন্তু পশুবিলাকৰ উন্নতি নাই। স্বভাৱৰ পৰা যিবিলাক শক্তি পাইছে,তাৰ লগে লগে নিজ বুদ্ধিৰ বলত আন আন বহুত উপায় উলিয়াই মানুহ আন জীৱবোৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ হৈছে। কোনো জন্তুৱে মানুহৰ নিচিনাকৈ কাপোৰ নৈ পিন্ধিব পৰা নাই, খাদ্য ৰান্ধি খাব জনা নাই, আন আন জন্তু পুহিব জনা নাই। কিন্তু মানুহে এনেকুৱা বহুত জীৱনোপায় উলিয়াই জগতত সভ্য হৈছে। যিবিলাকে যিমান সৰহকৈ এনেকুৱা স্বাধীন উপায় উলিয়াব পাৰিছে, সিহঁত সিমান সভ্য হৈছে। যেয়ে পৰা নাই, সেয়ে সিমান অসভ্য আক বৰ্ব্বৰ হৈ আছে। মানুহৰ মাজত সভ্যতাৰ তাৰতম্যৰ মূল এয়ে। এই প্ৰভেদৰ কাৰণেই কোনোৱে গছৰ ছাল পিন্ধিছে, কোনোৱে মলমল পিন্ধিছে, কোনোৱে বাঁহৰ চুঙাত পানী খাইছে, কোনোৱে সোণ-ৰূপৰ পাত্ৰত আহাৰ কৰিছে, কোনোৱে টিঙিৰি ব্যৱহাৰ কৰিছে, কোনোৱে 'দেছলাই' ব্যৱহাৰ কৰিছে; কোনোৱে কলগছৰ ভুৰ বান্ধি নৈ পাৰ হৈছে, কোনোৱে ভাপনাৱেৰে সাগৰৰ ওপৰেদি অহা-যোৱা কৰিছে।

স্বাধীন উপায়বিলাক উলিয়াব পৰা শক্তি, মানুহৰ প্ৰকৃতিগত বা স্বভাৱৰ-পৰা পোৱা নহয়। কাৰণ যি জাতি একেবাৰে অসভ্য, পাঁচ শ বছৰৰ পাচত হয়তো দেখিবা, সেই জাতি সভ্যতাৰ বহুত ওপৰলৈ উঠিছে। বহিৰ্জগতৰ কাৰ্য্যৰ ফলত এনেকুৱা প্ৰভেদ হোৱা নাই। কাৰণ যি ঠাইত আগেয়ে অসভ্যই বাস কৰিছিল, সেই ঠাই পাচত এক সভ্য জাতিৰ থকা ঠাই হৈছে, আকৌ যি দেশ আগেয়ে সভ্যতাৰ আদি ঠাই আছিল, সেই দেশ পাচত অসভ্য মানুহৰ বাসস্থান হৈছে। তেনেহলে মানুহৰ সভ্যতাৰ উন্নতিৰ ঘাই নিয়ম কি? কি কাৰণে বেলেগ বেলেগ জাতিবোৰে সভ্যতাৰ বেলেগ বেলেগ খোপত উঠিব পাৰিছে? পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলৰ বহুতে কয়, প্ৰাণীজগতৰ ক্ৰমিক অভিব্যক্তিৰ যি নিয়ম, সেই নিয়মেই মানৱজাতিৰ সভ্যতাতো খাটিছে। যোগ্যৰ উন্নতি, অযোগ্যৰ অধঃপাত, পূৰ্ব্বপুৰুষৰ গুণ বা বিশেষত্বৰ অধিকাৰ প্ৰভৃতি ডাঙৰ ডাঙৰ নিয়ম বোৰৰ দ্বাৰাই পৃথিৱীৰ জাতিবিলাক অসভ্য অৱস্থাৰ পৰা সভ্য অৱস্থালৈ উঠিছে। অভিব্যক্তিবাদীবিলাকে কয়, জীৱন ৰক্ষাৰ নিমিত্তে হোৱা যুজলৈ সাজু হবৰ কাৰণে মানুহে নানা উপায় কৌশল উদ্ভাৱন কৰে; সেইবিলাক

অৰ্জা উপায় আৰু কৌশল এক পুৰুষৰ পৰা আন পুৰুষে অধিকাৰ কৰে, আৰু জাতিৰ চৰিত্ৰত সেইবোৰ শক্তি পোত খাই ৰয়। এই দৰে যি জাতিয়েই সুবিধাজনক নানা উপায় বা কৌশল উলিয়াই পাচলৈও সাঁচি থৈ গৈছে, সেই জাতিৰেই উন্নতি হৈছে; সেই জাতিয়েই সভ্য বুলি জগতত গণ্য হৈছে।

যিবিলাকে এই জীৱন ৰক্ষাৰ যুদ্ধত যোগ্যতা দেখুৱাব পৰা নাই সেইবিলাকেই প্ৰাকৃতিক নিয়মানুসাৰে পিচলৈ হুঁহকিছে। সেইবিলাক জাতিয়েই অসভ্য বুলি পৃথিৱীত গণ্য হৈছে। এই মতানুসাৰে মানুহে যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, অত্যাচাৰ, কুসংস্কাৰ, দুৰ্ভিক্ষ প্ৰভৃতিৰ মাজে দি গৈ উন্নতিৰ অখলাত ভৰি দিব পাৰিছে। যিবিলাক মানুহে এইবিলাক অসুবিধা অতিক্ৰম কৰিব পৰা নাই, সিহঁতৰ উন্নতিত বহুত প্ৰতিবন্ধক হৈছে! এই নিয়ম যদি সঁচাসঁচিকৈয়ে মানৱজাতিৰ ক্ৰমোন্নতিত খাটিছে, তেনেহলে মানৱজাতিৰ অৱনতি হবৰ প্ৰায় আশঙ্কা নাই। কাৰণ প্ৰাকৃতিক নিৰ্ব্বাচন প্ৰভৃতি অভিব্যক্তিৰ নিয়মবোৰৰ দ্বাৰাই সমাজৰ অৱনতিজনক অঙ্গবিলাক লোপ পাই, সমাজ কেৱল উন্নতিৰ বাটেৰেহে যাব। কিন্তু এইটি সাধাৰণ নিয়ম নে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত আমি কওঁ নহয়। জগতৰ বুৰঞ্জী মেলি চোৱাঁ, আধুনিক সময়ৰ জাতিবোৰৰ সভ্যতাৰ অৱস্থালৈ এবাৰ মন কৰি চোৱাঁ, দেখিবা অভিব্যক্তিৰ নিয়ম অনুসাৰে উন্নতি নহৈ, বহুত জাতিৰ সভ্যতাৰ অৱস্থাই লৰচৰ কৰিব নোৱাৰা হৈ আছে। এইবিলাক জাতিৰ সভ্যতাৰ প্ৰাণ নাই, সেই নিমিত্তে সি বাঢ়িব নোৱাৰে। অভিব্যক্তিবাদীবোৰৰ মতে সভ্য জাতিয়ে বহুদিনৰ ক্ৰমোন্নতিৰ মূৰত সভ্য অৱস্থাত উপস্থিত হৈছে। অসভ্য জাতিৰ কেতিয়াও এনেকুৱা ক্ৰমোন্নতি হোৱা নাই, সেই দেখি অসভ্য অৱস্থা গুচা নাই। কিন্তু সেই বুলি ইংৰাজ জাতিক আমি আগৰেপৰা উন্নতিৰ বাটেৰে অহা পুৰণি জাতি আৰু হিন্দু, চীন, গ্ৰীক, ৰোমাণ প্ৰভৃতি জাতিক কোনো কালে উন্নতিৰ বাটত ভৰি নিদিয়া আদিম অৱস্থাৰ জাতি বুলিম নে? বুৰঞ্জীয়ে কয়, যি সময়ত পুৰণি হিন্দুবিলাক, চীনবিলাক, গ্ৰীকবিলাক, ৰোমাণবিলাক, মিশৰীয়বিলাক ডাঙৰ ডাঙৰ বৈজ্ঞানিক আৰু দাৰ্শনিক প্ৰশ্নবিলাকৰ সিদ্ধান্ত বিচৰাত নিযুক্ত আছিল, যি সময়ত সেই সেই জাতিবিলাকে কৃষি, বাণিজ্য, শিল্প প্ৰভৃতিৰ

উন্নতি কৰিছিল, যি সময়ত আৰ্য্যাবৰ্ত্তত পৰাক্ৰমী হিন্দু ৰজাবিলাকে অসংখ্য ডাঙ্গৰ ডাঙ্গৰ নগৰ ৰাজ্য পাতিছিল, চীনবিলাকে প্ৰকাণ্ড গড়েৰে গোটেইখন চীন দেশ বেড়ি পেলাইছিল, মিশৰত পিৰামীড সজা হৈছিল, বেবিলনৰ নাম গোটেই এছিয়াত বিখ্যাত হৈ উঠিছিল, এথেন্স্, থিবচ্, মৰ্ম্মৰ শিলৰ মূৰ্ত্তি আৰু অট্টালিকাৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল, টাইবৰৰ পাৰত পৰাক্ৰমী ৰোমাণবিলাকৰ ৰাজধানী ইউৰূপৰ শ্ৰেষ্ঠ মানুহবিলাকৰ ৰাজধানী থকা ঠাই হৈ উঠিছিল, সেই সময়ত আধুনিক সভ্য জাতি ইংৰাজ, জৰ্ম্মাণ, ফৰাচী, মাৰ্কিণ প্ৰভৃতিৰ পূৰ্ব্বপুৰুষবিলাকে হাবিত বাঁহপাতৰ ঘৰ সাজি বাস কৰিছিল, গছৰ ছাল পিন্ধিছিল, আৰু শিল, গছৰ পূজা কৰিছিল। অভিব্যক্তিৰ মতে যদি উন্নতিৰ বাটত উঠা জাতিৰ প্ৰাকৃতিক নিয়মানুসাৰে ক্ৰমিক উন্নতিত বাজে অৱনতি নহয়, তেনেহলে হিন্দু, চীন, মিশৰীয়, গ্ৰীক আৰু ৰোমাণ সভ্যতাৰ আধুনিক অৱস্থা এনে কিয়?

অভিব্যক্তিবাদীবিলাকে ইয়াৰ ভাল উত্তৰ দিব নোৱাৰে। আৰু আন এদল মানুহে কয়, যে মানুহসমাজৰ সৃষ্টি হোৱাৰ পাচত, সেই সমাজৰ কিছুমান নিয়ম গঢ়া হয়, কালক্ৰমত সেই নিয়মবিলাক সমাজৰ গাত ইমান দকৈ পোত খায়, যে সিহঁতক সমাজৰ শৰীৰৰপৰা বাজ কৰা বৰ টান হৈ উঠে। সমাজে সেই অনাৱশ্যকীয় অথচ এৰিব নোৱাৰা নিয়মবিলাকৰ বাবে নতুন লাগতীয়াল সমাজৰ হিতকৰ নিয়ম নকৈ সুমুৱাই লব নোৱাৰে, সেই দেখি সমাজৰ সভ্যতাৰ উন্নতিৰ বাট বন্ধ হয়, সেই সভ্যতাৰ প্ৰাণ নোহোৱা হয়। ভাৱি চালে থাইকৈ ভাৰতবৰ্ষতে এই নিয়মটি সুন্দৰকৈ খাটিছে যেন অনুমান হয়। হিন্দু সমাজৰ কিছুমান পুৰণি নিৰ্জীৱ কুটিল নিয়ম ডিঙ্গিত বান্ধি লৈ আধুনিক সময়ৰ হিন্দুবিলাকে সমাজক নতুন আৰু আৱশ্যকীয় সাজ পিন্ধাব পৰা নাই। সেই পুৰণি নিয়মবোৰ যিমান পুৰণি হৈছে সিমান সিহঁত মেৰপাক-খাই-ধৰা কুসংস্কাৰ হৈ সমাজৰ মানুহৰ মনক ঢাকি তাত ন পোহৰ ন উছাহ একোকে ঠুটিয়াব নোৱাৰা কৰিছে। কিন্তু যদিও হিন্দু সমাজৰ এনেকুৱা সঙ্কীৰ্ণ আৰু ক্ষয়শীল অৱস্থা হৈছে, তথাপি তাত নতুন নতুন সংস্কাৰ নোসোমোৱাকৈ থকা নাই। হিন্দুৰাজ্য শেষ হোৱাৰপৰাই নানা বিদেশী জাতিয়ে আহি ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰিছে। কোনোৱে আকৌ

নতুন ৰাজ্য পাতি ভাৰতবৰ্ষতে ৰাজত্ব কৰিছে। অতি প্ৰাচীন কালৰপৰা ভাৰতত বিদেশীয় প্ৰভুত্ব চলি আহিছে। ইমান দিন বিদেশীৰ প্ৰভুত্বৰ বলত যে হিন্দু সমাজৰ অলপো গড়-গতি লৰা নাই এনে নহয়। ৰাজনৈতিক বিপ্লৱবোৰৰ লগে লগে একোটা ভয়ানক সামাজিক বিপ্লৱ হৈ উঠে; তাতে সমাজৰ বহুত লৰচৰ হয়। তাৰ ওপৰত আকৌ ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰতে নানা নতুন ধৰ্ম্মৰ সৃষ্টি হৈ দেশত বহুত ধৰ্ম্মবিপ্লৱ হৈছে। সেই ধৰ্ম্মবিপ্লৱবোৰৰ আনুসঙ্গিক সমাজৰ লৰচৰো বহুত হৈছে। হিন্দু সমাজৰ ইমান ৰক্ষণশীল প্ৰকৃতি নোহোৱা হলে ভাৰতবৰ্ষত যিমান ৰাজবিপ্লৱ আৰু ধৰ্ম্মবিপ্লৱ হৈছে, এই-বোৰৰ দ্বাৰাই ইমান দিনে হিন্দু সমাজৰ গঢ় যে একেবাৰেই লৰিলহেঁতেন, এনে অনুমান হয়।

তেনেহলে দেখা গল, সমাজৰ লৰচৰ কৰিব নোৱাৰা অৱস্থা হৈ তাত নতুন উন্নতি সোমোৱাৰ বাট মাৰ যোৱাৰ বাবেই মানৱজাতিৰ সভ্যতাৰ অৱনতি হৈছে এনে নহয়। বুৰঞ্জী চালে জানিব পৰা যায়, যে পৃথিবীৰ সমাজবিলাকৰ বহুতৰ অকল উন্নতিৰ বাট বন্ধ হৈয়েই থকা নাই। বহুত সমাজে উন্নত অৱস্থাৰপৰা নামি একেবাৰে তললৈ গৈছে। দৰাচলত সমাজবোৰৰ গতিৰ ফালে অলপ মন কৰিলেই এনে বোধ হয় যে কালৰ গতিত প্ৰত্যেক সমাজৰে উত্থান উন্নতি আৰু অধঃপাত হব লাগিছে। পৃথিবী বহুত উন্নত সভ্যতাৰ সমাধি-ঠাই। বহুতে সমাজৰ সভ্যতাক কাল্পনিক চৰাই ফেনিক্সৰে তুলনা কৰে। এনে প্ৰবাদ আছে যে, এটা ফেনিক্স্ চৰাই বহুত দিন জীয়াই থাকি পাচত মৰিলে তাৰ শৰীৰৰ যি অৱশেষ থাকে, তাৰেপৰা আৰু এটি নতুন ফেনিক্সৰ সৃষ্টি হয়। সেই ফেনিক্স্‌টিও সেই দৰে মৰি আৰু এটি নতুন ফেনিক্সৰ জনম লোৱায়। সেই দৰে এক সভ্যতা মৰি তাৰ ঠাইত আৰু ন সভ্যতা এটাৰ সৃষ্টি হয়। পৃথিবীত এই দৰে কত সমাজ সভ্যতাৰ জখলাত ভৰি দি ওপৰলৈ উঠিল, কালক্ৰমত আকৌ তললৈ নামিল। কতবাৰ বিজ্ঞান, দৰ্শন, বাণিজ্য, শিল্পৰ উন্নতি হৈ আকৌ অধোগতি হৈছে। যি জাতিয়ে এক সময়ত পিৰামীড সাজিব পাৰিছিল, কলোচচ্ গঢ়িব পাৰিছিল, পৰ্ব্বত শিল কাটি ডোখৰ ডোখৰ কৰিছিল; সাগৰত সেতু বান্ধিছিল, সেই জাতি আজি অৰ্দ্ধসভ্য বা অসভ্য বুলি পৃথিবীত গণ্য হৈছে। এতিয়া সেই

জাতিৰ মানুহবোৰে সিহঁতৰ পূৰ্ব্বপুৰুষবিলাকৰ কীৰ্ত্তিৰ চিনবোৰ দেখি তথা মানি তেওঁলোক দেৱশক্তিসম্পন্ন আছিল বুলি অনুমান কৰে ;

মানৱজাতিৰ সভ্যতাৰ উন্নতি আৰু অৱনতিৰ নিয়ম কেনেকুৱা কি ? আমি ওপৰত আলোচনা কৰাৰপৰা দেখিছোঁ যে, সমাজৰ উন্নতি বা অৱনতি সমাজৰ ভিতৰৰ মানুহবিলাকৰ স্বাভাৱিক গুণ বা দোষৰ কাৰণে নহয়, আৰু দেখিছোঁ: বহিৰ্জগতৰ কাৰ্য্য, যেনে, থকা ঠাইৰ গুণ বা দোষৰ বাবে জাতি সভ্য বা অসভ্য নহয়। কালৰ গতিত মানুহৰ সমাজে বহুত অৱস্থা পায়। সেই সেই অৱস্থাত সমাজত এক প্ৰকাৰৰ ৰীতি, নীতি, বিশ্বাস, ভাষা, নিয়ম, অনুষ্ঠান প্ৰভৃতিৰ সৃষ্টি হয়। সমাজৰ সেইবিলাক অঙ্গৰ কোনোটিৰ কোনো বিশেষ অৱস্থাৰ বাবে সমাজৰ উন্নতি বা অৱনতি হৈ থাকে। সেই বিশেষ অৱস্থাবিলাক কেনে, তাক ক্ৰমে বিচাৰ কৰা যাব।

আমি আগেয়েই উনুকিয়াইছোঁ যে অভিব্যক্তিৰ নিয়মবিলাকৰ দ্বাৰাই সমাজৰ উন্নতি হোৱা দেখুৱাব পাৰিলেও সমাজৰ উন্নতিৰ গতিৰোধ বা অৱনতিৰ কাৰণ নিৰ্দ্দেশ কৰিবলৈ অভিব্যক্তিবাদীবিলাক অপাৰগ। বাস্তবিক অভিব্যক্তিৰ নিয়ম অনুসাৰেই মানুহে বেলেগ বেলেগ জীৱন এৰি সামাজিক জীৱন নিৰ্ব্বাহ কৰে, সেই নিয়মবোৰৰ মতেই সমাজৰ সহজ অৱস্থা গুচি বিষম অৱস্থা হয়। বিষম শব্দৰ দ্বাৰাই ইয়াত কুটিল আৰু মেৰ-পাক-খোৱা বুজুৱা গৈছে। সমাজ স্থাপিত হোৱাৰ আগেয়ে প্ৰত্যেক মানুহ বেলেগ হৈ আছিল। পাচে কাৰ্য্যৰ গতিত মানুহবোৰে দেখিলে যে বেলেগ ভাৱে জীৱনযাত্ৰা নিৰ্ব্বাহ নকৰি বহুত একেলগে মিলি থাকিলে নানা সুবিধা হয়। অনুমান হয়, মানুহবোৰৰ মাজত যুদ্ধ-বিগ্ৰহ আৰু প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা থকাৰপৰাই এই একেলগে থকা ভাব মানুহৰ মনত উপজিল। সেই সুবিধাবিলাক পাবৰ কাৰণে পাচত বহুত পৰিয়াল গোটখাই সিহঁতৰ মাজত এক সমাজ গঢ়িলে। অভিব্যক্তিৰ নিয়মানুসাৰে অনিশ্চিত, অসংলগ্ন আৰু সহজ একাকাৰ অৱস্থাৰপৰা সমাজ লাহে লাহে নিৰূপিত সামঞ্জস্য থকা আৰু সন্ধিযুক্ত বিষমাৱস্থালৈ যাবলৈ ধৰিলে। কৰ্ম্মবিভাগ, বহুত মানুহৰ সম্মিলন আৰু পৰস্পৰ সাহায্যৰ দ্বাৰাই সমাজ ক্ৰমে উন্নতিৰ বাটত আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। এই সম্মিলনৰ লগত আৰু দুটি গুণ থকাত সমাজে সোনকালে উন্নতিলাভ কৰিলে। সেই

গুণ দুটিৰ এটি সাম্যভাব, আনটি স্বাধীনতা। সমাজৰ সকলো মানুহ সমান, সকলোৰে সমান অধিকাৰ, এয়ে সাম্যভাব। সমাজৰ কোনো মানুহ কাৰো দাস নহয়, কোনো মানুহে কিছুমান স্বাভাবিক গুণ অধিকাৰ কৰি আন মানুহৰ ওপৰত ৰাজত্ব কৰিব নোৱাৰে, মূল কথা, সমাজত কাৰো আগত কোনোৰে মুৰ দোঁৱাব নেলাগে, এয়ে স্বাধীনতা। এই তিনটা অঙ্গ সমাজত থাকিলে, সমাজ সভ্য হৈ থাকে, সেই গুণ কেইটা আঁতৰিলে সমাজৰ উন্নতিৰ গতিৰোধ হৈ সি তললৈ নামি আহে। সমাজত সম্মিলন আৰু পৰস্পৰ সহানুভূতি থাকিলে মানুহৰ অৱস্থা উন্নত হয়. এটাইবিলাক মানুহে লগ লাগি সমাজৰ উন্নতিৰ কাৰণে পৰিশ্ৰম কৰিলে সিহঁতে সভ্য নাম পায়। সম্মিলন আৰু ঐক্য নহৈ সমাজত বিবাদ আৰু যুদ্ধ-বিগ্ৰহ হলে সমাজৰ অৱনতি হয়। মানুহবোৰে বিবাদত লিপ্ত থাকি সমাজৰ উন্নতিৰ কাৰণে পৰিশ্ৰম কৰিব নোৱাৰে। পৰস্পৰ বিবাদ আঁতৰিলেই আকৌ সমাজৰ উন্নতি হবলৈ ধৰে। বুৰঞ্জী চালে ইয়াৰ বহুত উদাহৰণ পোৱা যায়। প্ৰাচীন কালত এথেন্স্ আৰু স্পাৰ্টাৰ মাজত যি যুদ্ধ-বিগ্ৰহ হৈছিল, তাৰ নিমিত্তে বহুত দিন গ্ৰীচত সভ্যতাৰ উন্নতি নহৈ আগৰ সভ্যতাই লোপ পাবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এনেতে মেচিডন ক্ষমতাই, বৃদ্ধি পাই যেতিয়া গোটেইখন গ্ৰীচ অধিকাৰ কৰিলে, তেতিয়া এথেন্স্ স্পাৰ্টাৰ পৰস্পৰ বিবাদ নোহোৱা হল। মেচিডনৰ অধীনত গ্ৰীক জাতি আকৌ উন্নত হৈ উঠিল। ইংলণ্ডত নৰ্ম্মাণ অধিকাৰ হোৱাৰ আগেয়ে সেই দেশৰ বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায়বোৰৰ মাজত অনৈক্য আছিল। ডেন্স্বিলাকে চেক্সনবিলাকেৰে বিবাদ কৰিছিল। প্ৰথম উইলিয়মে ৰাজত্ব কৰাৰ সময়ৰপৰাই সেই বিবাদৰ অন্ত পৰিল। এঙ্গল, চেক্সন, জুট, ডেন প্ৰভৃতি বেলেগ বেলেগ জাতিবিলাক নৰ্ম্মাণ ৰাজত্বৰ তলত গোটখাই এটা জাতি হল, সেই জাতিৰ মাজত সম্মিলন হবলৈ ধৰিলে। ইংৰাজ জাতিৰ সভ্যতাৰ সূত্ৰপাত তেতিয়াৰপৰাই হয়। আধুনিক সময়ত ভাৰতবৰ্ষতো এইদৰে ইংৰাজ ৰাজত্বৰ অধীনত সম্প্ৰদায়বিলাকৰ মাজত বিবাদ গুচিবলৈ আৰম্ভ হৈছে। এনে এটা দিন আহিব, যেতিয়া ভাৰতবৰ্ষৰ সমাজত সম্মিলন হব, ভাৰতবৰ্ষত আকৌ সভ্যতাৰ উন্নতি হব। মানুহৰ মাজত সম্মিলন ওপজোৱাৰ এটা ঘাই উপায় বাণিজ্য। বাণিজ্যত সংলিপ্ত থকা

মানুহবোৰে অকল সুবিধা আৰু স্বাৰ্থৰ বাবে পৰস্পৰৰ মাজত সম্ভাৱ ৰাখে এনে নহয়। বাণিজ্যৰ কাৰণে নানা দেশত ফুৰি মানুহবিলাকৰ মন মুকলি হয়, কুসংস্কাৰৰ নিচিনা কঁৰুৱী আঁতৰাত মন কৰকাল হয়। কুসংস্কাৰ সকলো ৰকম বিবাদ আৰু অনৈক্যৰ মূল। সি আঁতৰিলে কন্দলৰ কাৰণ নোহোৱা হয়। তেতিয়া মানুহৰ মাজত সন্মিলন হবলৈ ধৰে। ধৰ্ম্মৰ জৰীৰে বান্ধ খাই বহুত মানুহে পৰস্পৰৰ মাজত সম্ভাৱ ৰাখে। কিন্তু কালত সেই ধৰ্ম্মানুৰাগ ঠেক হৈ গলে, সমাজত বিপৰীত ভাৱ হৈ উঠে: পৰস্পৰৰ মাজত সম্ভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তে সমাজত কন্দল তেতিয়া আৰু বাঢ়ে।

সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতাৰ বিষয় একে ঠাইতে আলচ কৰিব পাৰি। আগেয়েই কোৱা হৈছে, অভিব্যক্তিৰ নিয়ম অনুসাৰে সমাজ সহজাৱস্থাৰ পৰা কুটিলাৱস্থালৈ যায়। সমাজত কৰ্ম্মবিভাগ হৈ পৰে। অৰ্থাৎ বেলেগ বেলেগ কামৰ নিমিত্তে বেলেগ বেলেগ মানুহ নিযুক্ত হয়। মানুহবিলাকৰ মাজত পৰস্পৰৰ ওপৰত বেছিকৈ নিৰ্ভৰ কৰা আৱশ্যক হৈ উঠে। প্ৰাণীৰ অভি-ব্যক্তিত যেনেকৈ অঙ্গহীন পিণ্ডাকাৰ জীৱৰপৰা সন্ধিযুক্ত নানা অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গ থকা জীৱ হৈছে, সমাজৰ অভিব্যক্তিতো সেইৰূপে সমাজত প্ৰথমে মানুহবোৰে নিজে নিজে আপোনাৰ সকলোবিলাক আৱশ্যকীয় কাম সাধি লয়, ইটোৱে সিটোৰ কাৰ্য্যত সহায়তা নকৰে; পাচত কামবিলাকৰ বেলেগ বেলেগ ভাগ হৈ প্ৰত্যেক ভাগৰ কাৰণে বেলেগ বেলেগ শ্ৰেণীৰ মানুহ লগোৱা হয়। তেতিয়া সমাজৰ অঙ্গ হয়। প্ৰাণীৰ যিমান উন্নতি হয় সিমান অঙ্গ বাঢ়ি এটা অঙ্গৰ অৱস্থাৰ ওপৰত আনবিলাকৰ অৱস্থা নিৰ্ভৰ কৰে, সিমান অঙ্গ-বিলাক সিহঁতৰ আৱশ্যকীয় হৈ উঠে। সমাজবো সেইদৰে নানা অঙ্গ বাঢ়ি অৱশেষত সমাজৰ জীৱনৰ কাৰণে প্ৰত্যেক অঙ্গ আৱশ্যকীয় হৈ উঠে। কিন্তু সমাজৰ এই অভিব্যক্তিৰ গতিত এটি বিপদ উপস্থিত হবৰ আশঙ্কা সদাই হয়; আৰু আগৰে পৰা সাৱধান নহলে সেই বিপদ যথাৰ্থতে ঘটি সমাজক লাওলোৱা কৰে। সেই বিপদটি, সমাজত সাম্যভাৱৰ বিনাশ।

কিন্তু কেনে কাৰ্য্যৰ গতিত পৰি এই বিপদৰ আশঙ্কা উপস্থিত হয়? আমি জানো, সমাজৰ আদিম অৱস্থাত মানুহৰ মাজত প্ৰত্যেক পৰিয়ালেই একোটা সমাজ হৈ পৰে। পৰিয়ালৰ বয়সীয়াল মাত্ৰ মানুহটিয়েই আনবিলাক

পৰিয়ালভুক্ত মানুহৰ ওপৰত কৰ্ত্তৃত্ব চলায়। এই পাৰিবাৰিক শাসনৰ (Patriarchal Government) পাচত, প্ৰত্যেক পৰিয়ালৰ তেনেকুৱা মুখ্য মানুহবিলাকৰ মাজৰপৰা এজনক বাছি সকলোৱে দলপতি কৰি লোৱা হয়; কালক্ৰমত সেই দলপতিবিলাকে ৰজা নাম পায়। ইংৰাজবিলাকৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ চেক্সনবিলাক যেতিয়া জৰ্ম্মনিত আছিল, সেই সময়ত সিহঁতৰ সমাজত কোনো বিশেষ দলপতি বা ৰজা নাছিল। বহুত পৰিয়াল একে ঠাইতে লগ লাগি পৰস্পৰৰ ভিতৰত সহানুভূতি আৰু সদ্ভাৱ ৰাখি আছিল মাথোন। কেতিয়াবা যুদ্ধৰ সময়ত গুণীয়াল মানুহবোৰৰ মাজৰপৰা এজনক বাছি সিহঁতৰ দলপতি কৰি লোৱা হৈছিল। ব্ৰিটেন আক্ৰমণ কৰিবৰ সময়ত সেই দৰে বেলেগ বেলেগ দলপতি বাছি লৈছিল। কালক্ৰমত সেই বেলেগ বেলেগ দলপতিবিলাক ৰজা হৈ বেলেগ বেলেগ ৰাজ্য পাতিলে। কেণ্ট্‌, এংগ্লীয়া, মাৰ্চিয়া প্ৰভৃতি সপ্তৰাজ্যৰ তেতিয়াই সৃষ্টি হয়। অৱশেষত সেই সৰু সৰু ৰাজ্যবিলাকৰ পৰস্পৰৰ মাজত যুদ্ধ বিগ্ৰহ হৈ সিহঁত দুৰ্ব্বল হোৱাত, এটাই-বোৰ ৰাজ্য পৰাক্ৰমী ওৱেচেক্স্‌ ৰাজ্যৰ তললৈ আহিল। তেতিয়া ওৱেচেক্স্‌ ৰাজ্য ডাঙৰ হল, ওৱেচেক্সৰ ৰজাবোৰৰ ক্ষমতা বাঢ়িল। ৰজাৰ যিমান ক্ষমতা বাঢ়ি যায়, সিমান ৰজা আৰু প্ৰজাৰ মাজত প্ৰভেদ বহল হয়। অৱশেষত ৰজাৰ ক্ষমতা স্বেচ্ছাচাৰী হৈ উঠে। ৰজাৰ অত্যাচাৰ হবলৈ ধৰে, এজন ৰজাৰ সুখৰ কাৰণে হেজাৰ হেজাৰ মানুহে খাটিব লাগে, হেজাৰ হেজাৰ মানুহে ৰাজসিংহাসনৰ আগত দীঘল হৈ পৰি থাকেহি। অকল সেয়েই নহয়, ৰজাৰ ওচৰত কিছুমান বিশ্বাসী বন্ধু থাকে। সিহঁতক ৰজাই আদৰ কৰি বিষয় সম্পত্তি দি ডাঙৰ মানুহ কৰে; সিহঁতেই দেশত উপাধি পোৱা ডাঙৰীয়া বুলি বিখ্যাত হৈ উঠে। সেইবিলাক ডাঙৰীয়াৰ সুখৰ নিমিত্তে আকৌ বহুত মানুহে খাটিব লাগে। এই দৰে দেশত এফালে এক শ্ৰেণী কুলীন ডাঙৰীয়াৰ সৃষ্টি হয়, আন ফালে এক শ্ৰেণী দাসব্যৱসায়ী মানুহৰ আৰম্ভ হয়। ইয়াৰ দ্বাৰাই সমাজত সাম্যতাৰ নোহোৱা হৈ পৰে। যেতিয়া এনেকুৱা কুলীন প্ৰথা দেশত বৰকৈ চলিবলৈ ধৰে, যেতিয়া ডাঙৰীয়াবিলাক ওপৰলৈ উঠে আৰু সাধাৰণ মানুহবিলাকে দাসত্বৰ শিকলি পিন্ধে, যেতিয়া ৰজাৰ ক্ষমতাৰ আৰু ইচ্ছাৰ একো প্ৰতিবন্ধক নেথাকে, তেতিয়া সমাজে এক ভয় লগা

গঢ় লয়। দেশত সাম্যভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তে দাসত্বৰ বান্ধ দিনে দিনে টান হবলৈ ধৰে। জাতীয় সভ্যতা, সমাজৰ এনেকুৱা অৱস্থাৰ বাবে, ক্রমে পিচলৈ হুঁহকিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

এই গল সমাজত ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ কথা। মানুহৰ ধৰ্ম্মবিষয়ে সাম্যভাৱ নহলে দেশীয় সভ্যতাৰ অৱস্থা আৰু বেয়া হয়। ওপৰত দেখুৱা মতে সমাজত যেনেকৈ এদল কুলীন ডাঙৰীয়াৰ সৃষ্টি হয়, সেই দৰে ধৰ্ম্মযাজকবিলাকো সমাজৰ অভিব্যক্তিত সাধাৰণ মানুহৰপৰা বহুত দূৰৈত গৈ পৰে। নিজ সুবিধাৰ নিমিত্তে ধৰ্ম্মযাজকবোৰে নানা নিয়ম-প্রণালী কৰি সমাজত সিহঁতৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ভালকৈ থাপি লয়। সিহঁতে যি বিধি দিয়ে তাক লঙ্ঘন কৰিলে সাধাৰণ মানুহবোৰ সমাজচ্যুত হয়। আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা নেপাবৰ কাৰণে নীচ শ্ৰেণীৰ মানুহবোৰৰ শিক্ষা নিষিদ্ধ বুলি সিহঁতে নিয়ম কৰে। এই ৰকমে সমাজত ধৰ্ম্মবিষয়ে সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা নোহাৰা হয় আৰু ক্রমে দেশীয় সভ্যতাও তললৈ নামে।

সমাজত এনেকুৱা সম্মিলন, সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা নোহোৱাৰ কাৰণেই যে জাতীয় সভ্যতাৰ উন্নতিৰ গতিৰোধ হৈ শেহত সি ধ্বংশ পাইছে তাৰ বহুত উদাহৰণ দেখুৱাব পৰা যায়। পৃথিবীত যিবিলাক পুৰণি জাতিৰ সভ্যতাই লোপ পাইছে, সেইবিলাকৰ অৱনতিৰ কাৰণ বিচাৰি চালেই এই কথাৰ সত্যতা ভালকৈ বুজিব পৰা হব। হিন্দু সমাজৰ বহুত অনিষ্টকৰ ভিতৰুৱা পৰিবৰ্ত্তন হোৱাৰ বাবেই যে হিন্দু সভ্যতাৰ অধোগতি হল, তাক হিন্দু মাত্রেই জানে। পুৰণি ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জী পঢ়োঁতাসকলে দেখিছে যে, প্ৰায় মহাভাৰতৰ সময়ৰপৰাই ভাৰতবৰ্ষত সম্মিলন নাই। তেতিয়াৰপৰা পৃথ্বিৰাজৰ সময়লৈকে ভাৰতবৰ্ষত নানা সৰু সৰু ৰাজ্য হৈ পৰস্পৰৰ মাজত বিবাদ আৰু অনৈক্য চলি আহিছিল। সেই অনৈক্যৰ ফলত ভাৰতবৰ্ষত মুছলমানৰ ৰাজত্ব হল; হিন্দু গৌৰব, হিন্দু স্বাধীনতা আৰু হিন্দু সভ্যতাৰ মূৰত কুঠাৰৰ ঘা পৰিল। ভাৰতবৰ্ষত অকল সম্মিলনৰ অভাৱৰ নিমিত্তেই হিন্দু সভ্যতাৰ অৱনতি হোৱা নাই। বহু দিনৰ আগৰপৰা হিন্দু সমাজৰপৰা সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতাই বিদায় লৈছে। শেহত ৰজাৰ ক্ষমতা স্বেচ্ছাচাৰী হৈ উঠিল, ৰজা-প্ৰজাৰ মাজত স্বৰ্গ-মৰ্ত্ত্যৰ প্রভেদ হল, ব্রাহ্মণবিলাকৰ ক্ষমতা

বড়াত দিহঁতে নানা উপায়েৰে নিজৰ প্ৰাধান্য স্থাপন কৰিলে। ব্ৰাহ্মণপূজা আৰু দেৱপূজা প্ৰায় একে হৈ পৰিল, টান নিয়মবিলাকৰ নিমিত্তে নীচ কুলীয়া মানুহবোৰ নানা স্বত্বৰপৰা বঞ্চিত হল, সাধাৰণ মানুহৰ আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা নোহোৱা হল, তেতিয়া হিন্দু সভ্যতাৰো শোচনীয় অৱস্থা হৈ পৰিল। ভাৰতবৰ্ষৰ নিচিনা, ইংলণ্ডতো এসময়ত সমাজত সন্মিলন, সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা লাহে লাহে কমি গৈছিল হয়, কিন্তু সৌভাগ্যক্ৰমে কিছুমান কাৰ্য্যৰ গতিত ইংলণ্ডীয় সভ্যতাৰ অৱস্থা সেয়া হবলৈ নেপালে, বৰং তাৰ উন্নতিৰ বাট মুকলি হল। আগেয়ে কোৱা হৈছে, যে ইংলণ্ডতো দেশীয় সমাজত অনৈক্য গুচি নৰ্ম্মাণ আৰু এঞ্জোভাইন ফৈদৰ ৰজাবিলাকৰ ৰাজত্বৰ সময়ত মানুহবোৰৰ মাজত সন্মিলন হবলৈ ধৰিলে। কিন্তু সন্মিলন হোৱাতো, সমাজত সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা নথকাৰ বাবে ইংৰাজবিলাকৰ জাতীয় সভ্যতাৰ উন্নতিয়ে বহুত দিন প্ৰতিবন্ধক পাই আছিল। সমাজত সাম্যতাৰ দপাৰ প্ৰথম চেষ্টাত ৰজাৰ স্বেচ্ছাচাৰী ক্ষমতাক দমাবলৈ কাৰবাৰ কৰা হৈছিল। বেৰণবিলাকে এই কাৰ্য্যত সাধাৰণ মনুহৰ নেতৃত্ব কৰিছিল। ৰজাক দমাবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে দেশত সমৰাগ্নি জ্বলি উঠিল; বহুত ৰক্তপাতৰ ফলত মেগ্নাকাৰ্টা সাধাৰণ মানুহবিলাকে পালে। ইংলণ্ডীয় সমাজত সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা স্থাপনৰ এয়ে প্ৰথম খোজ। সেই সময়ৰপৰাই ইংৰাজ প্ৰজাবিলাকৰ ৰজাৰ ওপৰত ক্ষমতা দিনে দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। মেগ্নাকাৰ্টাৰ প্ৰায় ৪৫০ বছৰৰ পাচত স্বেচ্ছাচাৰীতাৰ বাবে প্ৰথম চাৰ্লচৰ শিৰচ্ছেদ কৰি ইংলণ্ডীয় প্ৰজাবিলাকে ৰজাৰ ওপৰত সিহঁতৰ প্ৰভুত্বৰ সম্পূৰ্ণ চিনাকি দিয়ে। কিন্তু অকল ৰজাৰ ক্ষমতা খৰ্ব্ব কৰাৰপৰা একো ফল লাভ নহল। ৰজাৰ অপৰিসীম ক্ষমতাৰ পৰিবৰ্ত্তে ফিউডেল নিয়মৰ গুণত বেৰণবোৰৰ ক্ষমতা দিনে দিনে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। ৰজাৰ বিপক্ষে অস্ত্ৰ ধৰোঁতে সাধাৰণ মানুহ আৰু বেৰণবিলাকে একে লগে খোট খাইছিল হয়, কিন্তু যেতিয়া ৰজা প্ৰজাৰ হাতৰ তলতীয়া হল, তেতিয়া সাধাৰণ মানুহবোৰে বেৰণবিলাকৰ অপৰিমিত ক্ষমতা খৰ্ব্ব কৰিবলৈ কাৰবাৰ কৰিলে। ফিউডেল নিয়মৰ দ্বাৰাই বেৰণবিলাকৰ মাটিত থকা মানুহবোৰে বেৰণৰ দাসত্ব কৰিছিল। ক্ৰমে ইংৰাজজাতিৰ

মানুহবিলাকৰ মনত যিমান স্বাধীন ভাৱৰ উদয় হবলৈ ধৰিলে, সিমান বেৰণৰ বায়তবিলাকে দাসত্বৰ শিকলি ছিঙ্গিবলৈ নানা উপায় উলিয়াবলৈ কাৰবাৰ কৰিলে। শেহত বেৰণবিলাকৰ অত্যাচাৰ অসহ্য হোৱাত দ্বিতীয় ৰিচাৰ্ডৰ সময়ত ইংলণ্ডত সাধাৰণ মানুহৰ বিদ্ৰোহানল উপস্থিত হয়। ইংলণ্ডৰ বুৰঞ্জীত এই বিদ্ৰোহৰ নাম কৃষক-বিদ্ৰোহ। কৃষক-বিদ্ৰোহ ইংৰাজ সমাজলৈ সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা আনিবৰ উদ্দেশত আৰু এটি প্ৰধান উদ্যম। এই উদ্যমৰ পাচত ইউৰূপত, শিক্ষা, সমাজ, ধৰ্ম্ম, শাসনপ্ৰণালী এই সকলোৱে এক নতুন গঢ় লৈ এক নতুন যুগ আৰম্ভ কৰে। ইউৰূপীয় বুৰঞ্জীত এই যুগৰ নাম (Renascence Period) নবাভ্যুদয় কাল। এই যুগৰ প্ৰাৰম্ভতে ইংলণ্ডত অক্সফৰ্ড, কেম্ব্ৰিজ প্ৰভৃতি ঠাইত ইউনিভৰ্চিটি বা বিশ্ববিদ্যালয়বোৰ স্থাপিত হয় আৰু কেথলিক ধৰ্ম্মৰ পৰিবৰ্ত্তে প্ৰটেষ্টেণ্ট্ ধৰ্ম্ম ইংলণ্ডত চলিবলৈ ধৰে। ইউনিভৰ্চিটিবোৰৰ দ্বাৰাই ফিউডেল নিয়মৰ গুণত লোপ পোৱা সমাজৰ সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতাক আকৌ উদ্ধাৰ কৰা হল। বিদ্যালয়বিলাকত ধৰ মানুহ সৰু মানুহৰ মাজত ভেদাভেদ নথকাৰ বাবে দেশত কৌলীনত্বৰ হেচা অনেক পৰিমাণে লঘু হল। সিকালে কেথলিক ধৰ্ম্মৰ অৱনতিৰ লগে লগে অৰ্থলোভী ধৰ্ম্মযাজকবোৰৰ প্ৰাধান্যও নোহোৱা হল। সাধাৰণ মানুহৰ আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা হল। তেতিয়াৰপৰা আজিলৈকে ইংলণ্ডীয় বুৰঞ্জীয়ে আমাক কেৱল ইংলণ্ডীয় সমাজত সম্মিলন, সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতাৰ উন্নতিৰ কথাহে দেখুৱাইছে।

ইংলণ্ডীয় সমাজৰ এই সাম্যভাৱ যে কালত নোহোৱা হব, চোচিয়েলিষ্ট নামে এদল মানুহে এনে বিশ্বাস কৰে। তেওঁলোকে কয় যে, সম্প্ৰতি এফালে যেনেকৈ কিছুমান মানুহৰ খুব সৰহ ধন সম্পত্তি হৈছে আন ফালে তেনেকৈ কিছুমান মানুহ একেবাৰে নিঃকিন হৈছে। ইংলণ্ডত মানুহৰ সম্পত্তিৰ এনেকুৱা অসামঞ্জস্য হোৱাৰপৰা সমাজৰ অৱস্থা বেয়া হব আৰু তাৰ ফলত জাতীয় সভ্যতাৰ অৱনতি হব, এনে কথা তেওঁবিলাকৰ মুখে শুনিবলৈ পোৱা যায়। আজিকালি মাৰ্কিণদেশ সমাজত ওথ ধাপৰ সম্মিলন, সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা থকাৰ নিমিত্তে বিখ্যাত। হেনৰি জৰ্জ্ নামে এজন আমেৰিকান অৰ্থনীতিবিৎ চোচিয়েলিষ্টৰপৰা জানিব পৰা যায় যে, বৰ্ত্তমান সময়ত আমে-

বিলাতো ইংলণ্ডৰ নিচিনা মানুহৰ মাজত সম্পত্তিৰ যি অসামঞ্জস্য হৈছে, তাৰ দ্বাৰাই কালত মাৰ্কিণজাতিৰ সমাজৰ অৱস্থা বেয়া হৈ দেশী সভ্যতাৰ অধোগতি হবৰ সম্ভাৱনা আছে।

আত্মশিক্ষা।

মানুহ হলেই দোষ গুণ দুইৰো ভাগী হব লাগে। এজন জ্ঞানী লোকে লিখি গৈছে, "মানুহৰ কীৰ্ত্তি কেতিয়াও ভ্ৰমত নপৰাটো নহয়, এবাৰ এটা ভ্ৰমত পৰি পুনৰায় সেই ভ্ৰমতে নপৰাটো হে।" আমাৰ ঋষিসকলৰ "মুনীনাঞ্চ মতিভ্ৰমঃ" এই সাৰগৰ্ভ কথাষাৰো তাৰেই প্ৰমাণ মাত্ৰ। আমাৰ বুদ্ধি-শক্তি যে অনেক কথাতে অনাটন তাৰ প্ৰমাণ পদে পদে পোৱা যায়। আমাৰ জ্ঞান ইমান বৰ টান, বৰ টান কিয়, বাস্তৱিক অসম্ভৱ। আমাৰ বল বুদ্ধি সকলো অলপ। আমাৰ নিজৰ ভ্ৰম দেখিবৰ জোখাৰে জ্ঞান আমাৰ আছে। এনেকৈ কওঁতে পাঠকে নেভাবিব যে আমি সকলো কথাৰে দোষ গুণ বুজিব পাৰোঁ; যথাৰ্থতে সেইটি নহয় বুলি অলপ ওপৰতে কোৱা হৈছে। আমাৰ ভ্ৰম দেখিবৰ জোখাৰে জ্ঞান আমাৰ আছে, এই কথাৰ মানে এই যে সেই অলপ জ্ঞানেৰে দেখিব পৰা দোষেই আমাৰ অনেক থাকে। নিজেই ভাল বুলিব নোৱাৰা কামকে আমি কিমান কৰোঁ। আৰু নকৰাকৈ আমাৰ কেইটা দিন যায় অলপ গমি চালেই পাঠকে বুজিব পাৰিব। আমি যতবোৰ বেয়া কাম কৰোঁ তাৰ প্ৰায় সকলোকে বেয়া বুলি জানো, তেও ইন্দ্ৰিয় ভোগত লুব্ধ হৈ বা ৰিপুৰ বশ হৈ ঘূৰি ঘূৰি আকৌ তাকে কৰোঁ। পূৰ্ব্বে বেয়া বুলি নজনা আৰু মনেচিতে ভাল বুলি ভবা, পৰিণামত বেয়া প্ৰমাণ হোৱা কাৰ্য্য-অকস্মাৎ এটি দুটি ওলাব পাৰে, কিন্তু আমাৰ দোষ যে অধিকাংশই আগৰ শ্ৰেণীৰ অতি কম হে, তাক বোধ হয়, কোনেও অস্বীকাৰ নকৰে। কাৰ্য্যৰ

দোষ গুণ পূর্ব্বে বুজিয়েই বা নুবুজাকৈয়ে. যেনেকৈ হওক আমি এটা নকৰিব লগা কাম কৰি যেতিয়া নিজৰ ভ্ৰম নিজে দেখিবলৈ পাওঁ, তেতিয়া অনেক সময়ত আমাৰ মনত বৰ বেয়া-লাগে। বিশেষকৈ জানি শুনি নেযাব লগা বাটে যোৱাটো হল বুলি জানিব পাৰিলে সময়ে সময়ে মনত অতি কষ্ট হয়। তেতিয়া মনত "কিয় এই কাম কৰিছিলোঁ, কিয় অমুকটো নকৰিলোঁ, তাকে কৰা হলে মোৰ এনে হবলৈ নেপায়" ইত্যাদি ভাব হবলৈ ধৰে, আৰু "এনে কাম ভৱিষ্যতলৈ নকৰোঁ" এনে এটি সংকল্প কৰিবৰও মনে মনে ইচ্ছা হয় বা নকৰোঁ বুলি খোলাখুলি কবি কৈ পেলোৱাই হয়।

পাঠক, তুমি যদি এনে অৱস্থাত কেতিয়াবা পৰিছিলা, আৰু এনে সংকল্প কেতিয়াবা কৰিছিলা, তেনে হলে বুজিব পাৰিবা একোটা আপোনাআপুনি কৰা কামেনো আমাক কেনে অনুতাপত পেলায়। তেতিয়া তোমাৰ মনত এনে-বিলাক নাহেনে যে মোৰ কিবা এইটো কথা বেয়া বুলি জনা নাছিল নে? সিদিনাও দেখোন অমুক সময়ত অমুক ঠাইত ঠিক এনে এটা কামকে কৰিছিলোঁ, সেই দিনাও দেখোন মোৰ ঠিক এনে এনেধৰ অনিষ্টই হৈছিল, তেনে হলে কিয় মই ঘূৰি তাকে কৰিলোঁ, কিয় আকৌ সেই ভ্ৰমতে পৰিলোঁ। ভ্ৰমত পৰা নপৰাতো নিজৰ ইচ্ছা আৰু চেষ্টাৰ কথা; ভাল বেয়া জানিলেই নহব, ভাল-বেয়া জানি কাৰ্য্যও সেই অনুসাৰে কৰিব লাগে। বুজিলোঁ, মযে মোক বাট দেখুৱাই নুফুৰালে আনে ফুৰাব নোৱাৰে। লোকে অধিক কৰিলে, ভাল কিটো বেয়া কিটো দেখুৱাই দিলে; ভালটো কৰা বেয়াটো কৰাত মোৰেহে অধিকাৰ; মই নকৰোঁ বুলিলে লোকে বলেৰে কিমান কৰাব? মযেহে মোৰ কৰ্ম্মৰ নিমিত্তে দায়ী; বেয়া কৰিলেও মযেহে ভুগিব লাগে, ভাল কৰিলেও মোৰেহে সন্তোষ। নিশ্চয় আজিৰপৰা এনে কাম নকৰোঁ।" এইৰূপে প্ৰথমে নিজৰ দোষ দেখা আৰু তালৈ ঘিণ হয়; দ্বিতীয়, তাৰ বাবে অনুতাপ কৰা হয়, তৃতীয় দূৰি সেই দোষকে নকৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰা হয়। এই প্ৰতিজ্ঞাই আত্মশিক্ষাৰ সংকল্প। নিজৰ দোষ দেখি আৰু সেই দোষ নিৰ্ম্মূল কৰাৰ নিজেই গৰাকী বুলি বুজি, আৰু গুচাবলৈ নিজকে নিজে শিকোৱাই—মোটতে যাত লোকৰ হাত নাই, তেনে এটা কথাত আপনাকে আপুনি শিক্ষা দিয়াই—আত্মশিক্ষা।

ভাল হবৰ সকলোৰে মন যায়, আৰু আত্মশিক্ষা নকৰিলে ভাল হোৱাটো বৰ টান, এই কথাও প্ৰায় সকলোৱে বুজে। গতিকে আত্মশিক্ষা অভ্যাস কৰিবলৈ অনেকৰ মন যায়। কিন্তু শিক্ষাৰ গতি গোত্ৰ সুবুজাৰপৰা শিক্ষাটি সুসম্পন্ন অলপ লোকৰহে হয়।

আত্মশিক্ষাৰ উদ্দেশ্য কেৱল সাংসাৰিক ঐশ্বৰ্য্যই হব নেলাগে। অলপ ভাবি চালেই ধৰিব পাৰি যে আত্মাৰ শুদ্ধিয়েই হে ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা আৰু তাকে কৰিব পাৰিলেহে আমাৰ নিজৰো মনত নিৰ্ম্মল সন্তোষ লাগে। কোনোৱে ভুল কৰি সাংসাৰিক ঐশ্বৰ্য্যকে আত্মশিক্ষাৰ পৰীক্ষা বুলি ভাবে। সংসাৰী কথাত জয় নহলেই আত্মশিক্ষা নিয়মিতৰূপে হোৱা নাই বুলি ঠিৰাং কৰাটো উচিত নহয়, সাংসাৰিক ঐশ্বৰ্য্য বেয়া এইটি কথা আমি কোৱা নাই, কিন্তু অকল তালৈকেহে আত্মশিক্ষা লাগে, ভাবিলে আত্মশিক্ষা নহয় ,—এইটিহে কৈছো। সংসাৰত সমৃদ্ধিশালী হবলৈ অনেক উপায় কৰিব পাৰি, ধন বস্তু পৰিশ্ৰম কৰিও কৰিব পাৰি। সেই কাৰণে ধন-বস্তু হোৱাই যদি আত্মশিক্ষাৰ উদ্দেশ্য হয় তেনেহলে অযথা কাম কৰিবলৈকো সময়ে সময়ে মন যাব। সেই কাৰণে এই বিধৰ শিক্ষাক আত্মশিক্ষা বুলিব নোৱাৰি। আত্মশিক্ষাৰ উদ্দেশ্য হৈছে আত্মাক উন্নত কৰা, অধৰ্ম্ম এৰি ধৰ্ম্মৰ বাটে যোৱা, পৰমেশ্বৰৰ ইচ্ছা সম্পাদন কৰা। এই নিমিত্তেই পৰিণামদৰ্শিতাও ইয়াত নিয়মিতৰূপেহে থাকে, অধিককৈ খটাবলৈ গলে লাভ নহৈ হানিহে হয়। পৰিণামদৰ্শিতাই ভাল-বেয়া কি তাকে দেখুৱাই দিব পাৰে, তাতকৈ বেচি কৰিব নোৱাৰে; আৰু আত্মশিক্ষাৰ গোটে-ইটো তাৰ পৰিণামদৰ্শিতাৰ ওপৰত দিলে উপকাৰ নহৈ অপকাৰ হে হয়। পৰি-ণামদৰ্শিতাৰ বলত ৰাজসম্মানো পাব পাৰিব পাৰা, জগতকো জয় কৰিব পৰা, কিন্তু যথাৰ্থ সৎ কাম কৰি, সৎ কাম কৰাৰে ফল স্বৰূপ যিটো নিৰ্ম্মল সন্তোষ আমি লভোঁতেক সেই সন্তোষ এনে ছুটিঠৈগীয়া আত্মশিক্ষাৰ পৰা হব নোৱাৰে; দুৰ্দ্দান্ত মনক পৰমেশ্বৰৰ চৰণে নদমালে দমাওঁতা নাই। সেই কাৰণে ঈশ্বৰত ভক্তি কৰি তেওঁৰ চৰণত মতি থৈ আত্মশিক্ষাত এখোজ দোখোজকৈ আগ বাঢ়িব লাগে। আমাক সৎ পথত প্ৰবৰ্ত্তাবলৈ, আমাৰ মনক সৎ কামত ৰাখিবলৈ ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰা আত্মশিক্ষাত বৰ সহায় হয়। প্ৰাৰ্থনা কিন্তু জিভা লৰাই নাম ললেই ও দীঘল হৈ সেৱা কৰিলেই নহয়, মনে প্ৰাণে প্ৰাৰ্থিত

ৰস্ত আকাঙ্ক্ষা কৰিব লাগে, আৰু ঈশ্বৰৰ চৰণত চিত্তক উছৰ্গি দি অকপটে ভিক্ষা মাগিব লাগে। ঈশ্বৰৰ অগোচৰ একো নহয়; তোমাৰ কিমান ভক্তি আৰু তেওঁক খোজা বস্তু পাবলৈ তোমাৰ ইচ্ছা কিমান প্ৰবল তাক ঈশ্বৰে বেছকৈ বুজে। কপটতা মানুহতে কৰিব নেপায়,—ঈশ্বৰক স্তুতি কৰোঁতে কপটতা কৰা কি প্ৰযস্ত মন কৰি চোৱাঁচোন।

আত্মশিক্ষাত আৰু এটি দোষ অনেকে কৰে। আত্মশিক্ষা আৰম্ভ হওঁতেই বা অলপ মাথোন হওঁতেই অনেকৰ আত্ম-বিশ্বাস এটি জন্মে। অৰ্থাৎ নিজৰ দোষ দেখি মনত এই যে ভাববিলাক হয়, তাতে সেই ভাব অনুযায়ী কাম কৰি কিছুদিন চলায়েই অনেকে বহুত হল বুলি ভাবে আৰু তাৰপৰা আগ বাঢ়িব নোখোজে বা নোৱাৰে। তাতে অনেকৰ বিশ্বাস হয় যে জানিব লগা জনা আৰু কৰিব লগা কৰা হল; ভাবে ইমান কথা কোনে শুণিছে বা ইমান কাম কোনে কৰিছে। তেওঁবিলাকৰ নিচিনা কত কত মানুহে নিজৰ দোষকে দেখিবলৈ পোৱা নাই, দেখিও কতই এৰিব পৰা নাই, এনেবোৰ ভ্ৰম কৰি দোষেৰেই ভৰা জগৎ এখনি মনতে কল্পনা কৰি লৈ নিজে যি কেৰা কৰিলে তাতে আনন্দত বিভোৰ হৈ আত্মশিক্ষাৰ উচ্চশিখাত উঠিলহঁগে বুলি ভাবে। অৰ্থাৎ নিজৰ উন্নতি দেখিয়েই হওক বা লোকৰ হীনতা দেখিয়েই হওক কিম্বা দুয়ো কাৰণৰ ভাব গোটখায়েই হওক মনত এটা অতিৰিক্ত আনন্দ বা অহঙ্কাৰ জন্মি আত্মশিক্ষাৰ বাটত হেঁটা দিয়ে। লোকক হীন যেন দেখাই যদি এই আনন্দৰ কাৰণ হয় তেনেহলে সি যে এটা ডাঙৰ দোষ তাক কোৱাৰে আৱশ্যক নাই। কিয়নো, সি এবিধ দম্ভ, আৰু মনত দম্ভ ৰাখি আত্মশিক্ষা কৰিব খোজা বিড়ম্বনা মাথোন। তদুপৰি এনে কথাত দম্ভ কৰাও কাঠচিটীয়াৰ চিন নহয় নে? যদি হয়, এইটি যেনে ঘৃণাৰ যোগ্য, সিটিও তেনে ঘৃণাৰ যোগ্য। লোকৰ হীনতাৰে সম্পৰ্ক নৰখাকৈ নিজৰ উন্নতি অনুমান কৰিয়েই মনত এটি সন্তোষ জন্মে; কাৰণ, নিজৰ ভাল হলে মনত ভাল লাগে, ই স্বাভাবিক কথা। কিন্তু বৰ প্ৰবল হলে আনন্দই হানিৰ পথলৈহে নিয়ে। সেই গুণে এই বিষয়তো আনন্দক সীমা এৰি যাবলৈ দিলে সি খালত হে পেলায়গৈ। আৰু নিয়ম মতে চালে ইয়াত অকল আনন্দই হোৱা উচিত নহয়। আনন্দ কৰিবৰ বিশেষ কথা নে, কি? তোমাৰ এটি দোষ আছিল তাকে দেখিলা বা দেখি এৰিলা;

তুমি জানিবা এটা বাঘৰ মুখত পৰিছা দৈ, গম পাই প্ৰাণ ৰাখি পলালা বা তাক মাৰি তোমাৰ জীৱন ৰাখিলা। তেতিয়া তোমাৰ মনত কি ভাব আহে? সেই বিপদলৈ মনত পৰি হাতে ভৰিয়ে নকঁপে নে? পাচতো সেই বিপদ মনত পৰিলে গা জিকাৰ খাই মুঠেনে? কেনো এটা কু-অভ্যাস বা অসৎ স্বভাৱৰ হাত সাৰিলেও আমাৰ মনত ঠিক তেনে ভাবহে হব লাগে; তাত যি ফেৰা আনন্দ হয় তাক যোৱা বিপদৰ ভয়ঙ্কৰ মূৰ্ত্তি দেখুৱাই দমাই ৰাখিব লাগে, নহলে বাঘৰ আগত ছাগে ডেও দিয়াৰ দৰেহে হয়। আনন্দত মতলীয়া হলে বা বিপদক দেখিবলৈ পোৱাৰ বাবেই তালৈ অশ্ৰদ্ধা হলে বিপদে মেৰাই ধৰিবলৈ বেচি ছল হে পায়।

আৰু এটা কথা। তুমি জানিবা এটা লৰা পঢ়াৰ লগা হৈছে, তেতিয়া তুমি সেই লৰাই কিমান শিকিছে, আৰু সম্প্ৰতি তাক কি শিকাব লগা হৈছে এই কথা জানি নোলোৱানে? আত্মশিক্ষা অভ্যাস কৰিবলৈকো প্ৰথমে আত্মপৰীক্ষা কৰিব লাগে, নিজৰ দোষগুণ সোপাকে ভালকৈ বুজি লব লাগে। ইয়াক কৰিবলৈ যাওঁতে কিন্তু আমি বিশেষ সতৰ্ক হব লাগে; কিয়নো, আমাৰ স্বভাৱেই এই যে নিজৰ দোষবোৰ ভালকৈ নেদেখোঁ; আৰু অনেক সময়ত আমি অলপ দেখিয়েই সন্তুষ্ট হওঁ। নিজৰ গাত ঘা এডোখৰ হলে যেনেকৈ আমি লিৰিকি-বিদাৰি থাকিবলৈ বেয়া নেপাওঁ পচি গলেও ধুই পখালি যতনেৰে ঢাকি থও আৰু লোকে যিমান বিশ্ৰী দেখে আমি সিমান নেদেখোঁ, কু-আচাৰ কু-অভ্যাস আদি মনৰ ঘাকো আমি সেই দৰেই ঢাকি থবৰ চেষ্টা কৰোঁ আৰু নিজে তাৰ কদৰ্য্যতা ভালকৈ নেদেখোঁ, তাৰে দৈতেই উমলি থাকোঁ। কিছুমান দোষকো দোষ বুলি ভাবিবলৈকে ভাল নেপাওঁ, কিছুমান আকৌ দোষ বুলি জানো আৰু গুচাবৰ ইচ্ছাও কৰোঁ, কিন্তু তাৰ পৰিমাণ কি তাক ভালকৈ গমি নেচাওঁ, অলপ দেখিয়েই গোটেইটো দেখিলোঁ ভাবি সন্তুষ্ট থাকোঁ। এইবিলাক আত্মশিক্ষাৰ বিঘিনি। যথাৰ্থ আত্ম-শিক্ষা কৰিব খুজিলে নিজলৈ যিফেৰা পক্ষপাতী ভাব থাকে তাক প্ৰথমে নিৰ্ম্মূল কৰি লব লাগে। অলপ কাম কৰি বহুত কৰিলোঁ যেন ভাবি আত্ম-গৌৰৱ কৰিবলৈ সৰহ জ্ঞান নেলাগে আৰু কৰাটো জ্ঞানীৰ লক্ষণো নহয়। সেই পক্ষপাতী ভাব নিৰ্ম্মূল কৰিব নোৱাৰোঁ মানে এনে আত্মগৌৰৱ কৰিব-

লৈকে মন কোঁচ নেখাব, আত্মশিক্ষাও অলপ হে হব। সেই কাৰণেই আকৌ কওঁ, সেই পক্ষপাতী ভাব গুচাই নিজৰ দোষ গুণৰ আচল অৱস্থা আৰু পৰিমাণ সুন্দৰকৈ বিচাৰ কৰিবলৈ অলপো লাজ নেপাবা। এই কথাত যিমান দকৈ গুণিব পাৰি সিমান ভাল; ওপৰে ওপৰে চাই অলপ গুণিয়েই এৰি দিয়া আত্মবঞ্চনা মাথোন। তোমাৰ ইচ্ছা কি, বাস্তবিক ভাল হোৱাটো নে, লোকক ভাল দেখুৱাটো? যদি ভিতৰি ভাল নহৈ বাহিৰে লোকক ভাল দেখুৱাটোহে তোমাৰ মন হয়, তেনে হলে জানিবা, সেই আশা কেতিয়াও পূৰ নহয়, তোমাৰ আন আন দোষৰ লগত আৰু এটা দোষ যোগ হে হব। পিতলক সোণ বুলি এবাৰ দুবাৰ নেচিব পাৰিব পাবা, এদিন নহয় এদিন অৱশ্যে তাৰ আচল গুণ প্ৰকাশ পাব; তেতিয়া বেচোঁতাকহে নিলগতে ছেই ছেই কৰিব, পিতলক আৰু সোণ নোবোলে! এতেক তুমি যদি বাস্তবিকে ভাল হব খোজা, তেন্তে তুমি আচলতে গুচাবলগীয়া কি কি দোষ তোমাৰ আছে তাক বেচকৈ জানিবলৈ চেষ্টা কৰাত অলপো ত্ৰুটী নকৰিবা। সদাই মনত ৰাখিবা যে, তুমি যেন আপোনাকে আপুনি বঞ্চনা নকৰা। যেতিয়া জানিবা যে তুমি তোমাত নিজে সঁচা আছা আৰু তোমাতে ঢাকিবলৈ তোমাৰ অলপো মন নেযায়, যেতিয়া জানিবা যে দেখিবলৈ পোৱা সকলো দোষকে গুচাবৰ নিমিত্তে প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰাৰ যে অতি আৱশ্যক এইটি কথাও তোমাৰ মনত বেচকৈ ধাৰণা হৈছে, তেতিয়া দেখিবা যে কু-মতিয়ে আৰু তোমাক ভুলাবলৈ সাহ নেপায়! কু-ৰীতি কু-অভ্যাসে ভেজা লবলৈ ঠাই নেপাই আপোনা আপুনি পলাবলৈ ধৰিব। কিন্তু যেতিয়ালৈকে মনত এইটি ঠিক কৰি বজ্ৰাই লব নোৱাৰা যে আত্মশিক্ষাই নিজৰ উন্নতিৰ প্ৰধান উপায় আৰু আত্মশিক্ষা অভ্যাস কৰিবলৈ নিজে নিজৰ দোষগুণ সম্পূৰ্ণৰূপে বুজি লব লাগে, তেতিয়ালৈকে আত্মশিক্ষাৰ বৰ শ্ৰীবৃদ্ধি হব নোৱাৰে।

নিজৰ উন্নতি সাধনা কৰিবলৈ পূৰা মন হৈও আৰু অপকটে আত্মশিক্ষা কৰিবৰ ইচ্ছা কৰিও অভ্যাস কৰিবৰ নিয়ম ভালকৈ নজনাৰ পৰা আত্ম-শিক্ষাৰ সকলো চেষ্টা নিস্ফল হয়। এই বিষয়ৰ সাধাৰণ দোষ এটা এই যে আমাৰ দোষ গুণৰ মূল কাৰণটো নিবিচাৰি কেতিয়াবা কেতিয়াবা ওপৰে ওপৰে খপিয়াই ফুৰোঁ। আমি ভাবোঁ যে আমাৰ কাৰ্য্যবিলাকৰ ইটোৰে

সিটোৰে একো সম্পৰ্ক নাই। এনে আত্মবিচাৰক সূক্ষ্ম বুলিব নোৱাৰি। ভাল আত্ম-শিক্ষা হবলৈ আত্মবিচাৰ সূক্ষ্ম হব লাগে, অৰ্থাৎ সকলোবোৰ দোষ গুণক চপাই অনা হব লাগে। আমি যি যি কাম কৰোঁহক সেইবিলাক কণাৰ দলি নহয়, সকলোবোৰৰে কৰ্ত্তা একো একো জনহে, আৰু এটা এটা ৰিপুৰ বা এটা এটা সদ্‌গুণৰ ফল স্বৰূপ বহুত বহুত কাম এক এক শ্ৰেণীতে পৰে। সেই কাৰণে আমাৰ দোষ গুণৰ বিচাৰ কৰোঁতে আমাৰ কোন কামৰ কি কাৰণ সেইটি ভালকৈ বিবেচনা কৰি ঠিক কৰিব লাগে। তোমাৰ জানিবা এটা বেয়া স্বভাৱ আছে, তাৰে পৰা এদিন এটা বেয়া কাম কৰিলা; যেনে, তোমাৰ খঙাল স্বভাৱৰ গুণে আজি এজনক টান কথা কৈ বেজাৰ দিলা। পাচত মনত অনুতাপ পালা, মনে মনে ভাবিলা এনে কাম আৰু নকৰোঁ। আন এদিন আকৌ কিছু বেলেগ অৱস্থাত আন এজনক তাকে কৰিলা, সেইবাৰো সেই সেই ভাৱেই আহিল। এইৰূপে প্ৰতিবাৰেই একোটা বেয়া কাম কৰিছা বুলিও জানিলা, বাৰে বাৰে মনত ধিক্কাৰো লাগিল, বাৰে বাৰে নকৰোঁ বুলিও ভাবিলা, প্ৰতিবাৰেই কি কি অৱস্থাত সেই কাম কৰা হৈছিল তাক মনত ৰাখিলা, আৰু পুনৰায় সেই অৱস্থা কেতিয়া পৰেহি আত্মশিক্ষাৰ প্ৰমাণ কৰিবলৈ সেই সময়লৈ বাট চাই থাকিলা, অৰ্থাৎ একোটা দোষৰ পৰা ভিন্ন ভিন্ন অৱস্থাত যি যি বেলেগ কাম কৰিলা তাৰ একোএকোটাক বেলেগ বেলেগ একোটা দোষ বুলি ভাবি এটা এটা কৰি গুচাবলৈ ঠিক কৰি থলা আৰু সেই সময়ত মনত যি বেজাৰ লাগিল তাৰ পৰা স্থিৰ কৰিলা যে এই বাৰ দোষ সংশোধন নহৈ নোৱাৰে। আহিল তেনে এক কামৰ পাল; আগৰ মনৰ কষ্ট আৰু সঙ্কল্প মনত থাকিল যদি ভালেই হল, দোষটি নকৰিলা; মনত সন্তোষ পালা; যদি নেথাকিল, আকৌ সেই দোষকে কৰি সেই কষ্টকে ভোগ কৰিলা; তাৰ বাহিৰেও এই দুই সময়ৰ ভিতৰতে মূল দোষটি উলিয়াই নোলোৱাৰ বাবেই দোষৰ সংখ্যা সৰহ হৈ এটাইবোৰ মনত ৰখোৱা বৰ টান হয় আৰু যথাৰ্থ একেটা বস্তুকে শ ঠাইত দেখাৰ কাৰণেই শটা বুলি ধাৰ্য্য কৰাৰ নিচিনা হয়; শক্তিকে আমাৰ পৰিশ্ৰমো অনেক গুণে বাঢ়ে, কামো নিসিজে। এই নিয়মেৰে আত্মশিক্ষা কৰিলে আত্মশিক্ষাই পা কৰিব নোৱাৰে। গছজোপা থাকে মানে বহুত গুটি লাগিয়েই থাকিব; বাৰে বাৰে গুটি ছিঙ্গি কিমান

ভত পাবা ? কিন্তু এবাৰ গুৰি কাটি দিলে গুটিৰ ওচৰলৈ নোযোৱা কৈৰে তোমাৰ অভীষ্ট সিদ্ধ হব। সকলো গহিত কামবো গুৰিটো বিচাৰি গৈ তাতে কুঠাৰ লগাব লাগে তেহে আত্মশিক্ষা নিয়ম মতে হয়। আমি যেই সেই বেয়া কাম কৰিলে তাক কৰাত নো ঈশ্বৰৰ কোন আজ্ঞা লঙ্ঘন হল, সেইটো চাব লাগে, আৰু সেই আজ্ঞা বুজিবলৈ আৰু পালন কৰিবলৈ উপায় চিন্তিব লাগে, ইয়াকে কৰিলেই দোষৰ গুৰিতে কুঠাৰ দিয়া হব, এক এক শ্ৰেণীৰ বেয়া কাম লোপ পাবলৈ বাধা হব। এতেকে আত্মশিক্ষা অভ্যাস কৰোঁতে আমাৰ কাম-বিলাক এটা এটাকৈ নধৰি সেইবিলাকৰ মূল-সূত্ৰ কি তাক বিচাৰি উলিয়াই লব লাগে ; আৰু কিমান দিনৰ মূৰত একোটা বেয়া কামকে পুৰাই কৰিলোঁ বা তাক কৰিবলৈ প্ৰলোভন কি পৰিমাণে বাঢ়িল বা টুটিল ইয়াক নেচাই যাই বিপুৰ শক্তি কিমান বাঢ়িছে বা টুটিছে তাকহে চাব লাগে। আদি বিপু কেইটাক টিপা মাৰি ধৰিব পাৰিলে আৰু সিহঁতক উকানলৈ নিদি নষ্ট কৰিবৰ চেষ্টা কৰিলেহে আত্মশিক্ষা নিয়ম মতে হব পাৰে, উন্নতিও চিৰস্থায়ী হব পাৰে। ইয়াক কৰাৰ এটা প্ৰধান উপায—যি দোষৰ বিপক্ষ যিটো গুণ তাৰ চৰ্চ্চা কৰা। কোনো দোষৰ বিৰোধী গুণটো বঢ়াব পাৰিলে সেই দোষ কমিবই লাগিব। সচাঁ কবলৈ শিকিলেই মিছা নকবলৈ শিকা হব, ক্ষমা শিকিলেই ক্ৰোধ যাব ; পৰিশ্ৰম কৰিবলৈ শিকিলেই এলাহ যাব। একেটা বস্তুতে একে বিধৰ দোষ গুণ দুইটা হব নোৱাৰে, বগা বেচি কৰা মানে ক'লা কমিব। আমাৰ কাৰ্য্যবিলাকবো সেই দৰে সিহঁতক ভাললৈ আনিব খোজা মানে বেয়া গুণ কমি যাব। অকল বেয়াকে নকৰোঁ বুলি থাকিলে নহয়—ভাল কৰিম বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিব লাগে আৰু সেই অনুসাৰে কৰিবও লাগে।

ইয়াক কৰিবৰ এটা প্ৰধান উপায়—কোনো এটা দোষ কৰিবলৈ প্ৰলো-ভনৰ যিবিলাক স্থল থাকে তাক এৰা। এটা বেয়া স্বভাৱ থাকিলে তাক গুচাবলৈ হলে যি ঠাইত বা যি সঙ্গত সেই স্বভাৱৰ কাৰ্য্য হব পাৰে তাক এৰি যত তেনে কাৰ্য্য হব নোৱাৰে তেনে ঠাই বা সঙ্গ বিছাৰি ললে সুবিধা নহ-বনে ? নিজৰ কৰ্ত্তব্য নকৰাটো তুমি পাপ বুলি জানিছা আৰু তুমি তোমাৰ কৰ্ত্তব্য নকৰাৰ বাবে তোমাৰ মনত আত্মনিন্দা আৰু কৰ্ত্তব্য কৰিবলৈ শিকাই তোমাৰ ইচ্ছা হৈছে, তেন্তে যি মানুহৰ নিজ কৰ্ত্তব্য অবহেলা কৰা দস্তুৰ আছে

সেই মানুহৰ লগ এৰি যি মানুহে নিজ কৰ্ত্তব্য কৰাকে এটা সুখ মানে তেনে মানুহৰ লগ লোৱা তোমাৰ এটা উত্তম সহায় নহয় নে? ধোঁৱাত থলে সোণো এলান্ধুৱা হয়, আৰু সোণৰ লগত কাচেও উজ্জ্বল বৰণ ধৰে, এই কথা গমি চালেই আমি কোৱা কথাৰ প্ৰমাণ হব, নিজৰ মনক উন্নত কৰিলেই ইয়াক কৰিবলৈকো ইচ্ছা হব, হাতেৰে ভাঙ্গি কুৰঁলি গুচাব নোৱাৰি, কিন্তু কিছু ওপৰলৈ উঠিলেই কুৰঁলি তলত পৰি থাকিব, তোমাক ছুবকে নোৱাৰে। ওপৰলৈ উঠিবলৈকো প্ৰথমে যেনেকৈ কুৰঁলিৰ হাত সাৰিবৰ ইচ্ছা প্ৰথমতে হব লাগে, অসৎ সঙ্গ আদি এৰিবলৈকো প্ৰথমে ইচ্ছা হব লাগে, আৰু মনক উন্নত নকৰামানে বেয়া কামক মনে-চিতে ঘিণাবলৈ নিশিকা মানে সেই ইচ্ছা নহয়।

ওপৰত কৈ অহাবোৰ—পাপ গুচাবৰ উপায় ৰোগৰ ঔষধ! অকল তাকে মনত ৰাখিলে আৰু আত্ম-শিক্ষাৰ উপায় কেৱল সেইবিলাকৰে মানিলে, নখীয়াক ভলা ঔষধ খুউৱাৰ দৰে হ'ব। ৰোগীক অকল ঔষধ খুৱালেই আৰু অপথ্য সুগুৱাই থলেই ৰোগৰ উপশম হোৱা টান; গাত বল-শক্তি হবলৈ পথ্য বস্তু খুৱাবও লাগে। আমাৰ বেয়া অংশ গুচাবলৈকো ভালৰ অংশক পোহপাল দিলে হে সুযোগ হয়। সকলো মানুহৰে বেয়া যিমানেই থাকক ভাল গুণও কিছুমান থাকে। এই ভালসকলৰ উন্নতিলৈকো সততে চকুদি থাকিব লাগে। বেয়া স্বভাৱ গুচাবলৈ যিবোৰ গুণৰ চৰ্চ্চা কৰোঁহঁক তাৰ লগতে এইবিলাক সহায় হব। পুণ্যৰ সংখ্যা যিমান বাঢ়ে পাপৰ সংখ্যা সিমান কমিব, পাপে থাকিবলৈ ঠাই নেপাই আপোনা-আপুনি পলাব লাগিব। পাপ সবহ হলে পুণ্যই বিপদত আঁতৰ হয়; পুণ্য সবহ হলে কিন্তু পাপক দংশে।

কোনো লোকৰ এটি বিশ্বাস থাকে যে পেটত ভাল ভাব থাকিলে মুখেৰে বা বাহিৰা কামত তাক প্ৰকাশ কৰা নকৰাত একো কথা নাই। এইটি কিন্তু ভুল, তোমাৰ মনত অনেক ভাল ভাব থাকিব পাৰে, কিন্তু সেই ভাব অনুসৰি কাম কৰিব নোৱাৰিলে থকাৰ লাভ কি? ভাল ভাব মনত থকাত বেয়া নকৰি থাকিব পাৰিব পাৰা; কিন্তু ভাল কৰাটো আৰু কত হব? আমি অকল বেয়া নকৰাকৈ থকাই কিন্তু ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা নহয়, আমাক দিয়া শক্তিকেৰা অপব্যয় নকৰি তাৰ যোগাৰে ভাল কামো কৰিব লাগে। নিজে দুখ কৰি উপাৰ্জ্জন কৰিব লাগে. এই কথা জানিলেই নহয় আৰ্জ্জিবও লাগে। তদুপৰি মনৰ

তাল ভাৰক কাৰ্য্যত লগালে তাৰ উন্নতি হয় আৰু কি কেনেকৈ কৰিব লাগে তাক জানি নলগালে সেই ভাৱ অতি শীঘ্ৰে লোপ পাবৰ সংশয় থাকে। অঙ্ক কৰাৰ নিয়মটো শিকি অঙ্ক নকৰিলে নিয়মটোকে ভালকৈ বুজাই নহয়, বুজা হলেও বেগেতে পাহৰো হঁক; আন কি, নিয়ম বুজি অঙ্ক কৰি কিছু-দিন ভালকৈ অভ্যাস কৰিলেও, কৰিবলৈ এৰি দিলে, কিছুদিনৰ পাচতে এটাইবোৰ পাহৰি পেলাওঁ, আকৌ নকৈ শিকিব লগা হয়। আত্মশিক্ষাৰ বিষয়তো এইটো কথাই খাটে; ভাল কি তাক জানি সেই জ্ঞানক সততে কামত লগাই থাকিলেহে জ্ঞানটো পকা হয়। আৰু তাক পোৱাৰো উপকাৰ হয়, নকৰিলে সি জ্ঞান হোৱা নোহোৱা সমান, সময়ত হাতে পোৱাত নথকাই হবলৈও পাৰে, আত্মশিক্ষাত মনোযোগ লাগিব লাগে, ভিতৰৰ ভাৰক বাহিৰৰ কামত দেখুৱাব লাগে, দেখুৱাটো একো বেয়া কথা নহয়। বাহিৰা জগতৰ সহায়ো আমাক লাগে। আৰু নিয়মিত পৰিমাণে লোৱাও উচিত, ঈশ্বৰে ভুল কৰি আমাক এই জগতত স্ৰজন কৰা নাই; বাজ ভিতৰ দুইটা মিলাই ৰাখিব পৰাইহে আমাৰো জ্ঞানৰ চিন।

আমাৰ মনে বহিৰ্জগতৰপৰা আৰু এবিধ সহায় বিচাৰে। যেই সেই এটা কাম কৰিবলৈ হলে অমুক দিনৰপৰা বা অমুক ঠাইলৈ গলে ইয়াক কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিম, এনে এটা ভাৱ আমাৰ মনলৈ আহে। এনে ভাৱ আমাৰ মনৰ দুৰ্ব্বলতা হলেও সি স্বাভাবিক। সেই কাৰণে মনে অকলৈ শকত নহৈ এনে-কুৱা অলপীয়া সহায়ো বিচৰা বিচাৰে, তাকো নিঘিণাই নিয়মীয়াকৈ দিয়া উচিত। মনৰ দুৰ্ব্বলতা গুচাব পৰাটো অৰ্থাৎ এনে কথাই আত্মশিক্ষাত ভেঁটা নিদিয়াকৈ ৰাখিব পৰাটো অতি সুন্দৰ কথা; কিন্তু যেতিয়া নোৱাৰা তেতিয়া তাক বলেৰে গুচাবলৈ গলে বিষিনি হে হব পাৰে। এই বিধৰ সহায় মনক দিবলৈ যাওঁতে অলপ সাৱধান হব লাগে; তাৰ গুণ বাস্তৱিকে যিমান তাতকৈ সৰহ বুলিবলৈ মনক দিব নেলাগে। এনেবিলাক কথাই আমাক সোৰঁৰণি দিব পাৰে আৰু আলচা কামটি কৰিবলৈ ঠিক কৰি থোৱা সময় পালেহি বুলি মনত উৎসাহ জন্মাই দিব পাৰে, ইয়াতকৈ সৰহ একো কৰিব নোৱাৰে, আৰু ইয়াৰ অধিক পাবলৈ আশা কৰাও অনিষ্টৰহে মূল। আমি যাওঁ বুলিলে বাট দেখুৱাব পাৰে, বাট টুটাব নোৱাৰে, বাট টুটোৱাৰ গৰাকী আমি হে। কাম

কৰিবলৈ সময় ভাগ কৰি থলে ঘড়ীয়ে টং টং কৰি বাজি, এইটো ধৰিবৰ সময় এইটো এৰিবৰ হল বুলি আমাক সোৱঁৰাই দি কাৰ্য্যত উত্তম সহায় হব পাৰে, আমাৰ মন নহলে আমাক কাৰ্য্যলৈ টানি নিব নোৱাৰে। এতেকে এই বিধৰ সহায় কিমান পটু হাক নেপাহৰি উচিত পৰিমাণে ব্যৱহাৰ কৰা একো বেয়া নহয়।

শেষত আমি ইয়াকে কওঁ যে আত্মশিক্ষা কৰাটো বৰ টান; কিন্তু ঢিলা কামেৰে কেইটা ভাল কাম হয়? ইয়াত শিক্ষক ছাত্ৰ একে জনেই; সেই কাৰণে যদি সোলা, ছাত্ৰে আওপাক মাৰিব হে খোজে, আমি কব পাৰোঁ ইয়াকে যে শিক্ষকে নে: আওপাক মৰিব নোৱাৰিব কিয়? শিক্ষক টানমুখীয়া হলে যিটি ছাত্ৰ পাইছা তেওঁ শিক্ষকৰ বশ হবই লাগিব। সেই গুণে যদি আত্মশিক্ষা ঢিলা নহয়, সাতুৰি সাগৰ পাৰ হোৱাৰ নিচিনা টানো নহয়; মন কৰিলেই এহত কৰিব পাৰি।

জয়মতী কুঁৱৰী আৰু লাঙ্গি-গদাপাণি।

ষোড়শ শতিকাৰ শেষ ভাগৰপৰা সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভলৈকে আহোম ৰাজ্যৰ ভিতৰত এটা ভয়ঙ্কৰ বিপ্লৱ হৈছিল। প্ৰায় ৮'৯ বছৰৰ ভিতৰত আহোমৰ সিংহাসনত ছজনামান ৰাজপুৰুষ বহে। এই সময়ত মন্ত্ৰীসকলে ভালকৈ ৰাজকীয় ক্ষমতাৰ বিপক্ষে মূৰ পাতি উঠিছিল। ১৫৯২ শকৰ পৰা ১৬০১ শঁকলৈকে যি ছজনা ৰজা হয়, তাৰে চাৰি জনে মন্ত্ৰীসকলৰ কোপদৃষ্টিত পৰি অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱায়, এজনে ধিক্কাৰ বেজাৰতে আত্মঘাতী হয়, এজন হে স্বাভাৱিকৰূপে মৰে। এওঁ লোকৰ শেষত চুলিকফা ৰজা হয় (১৬০১ শঁক)। এওঁ নিচেই কটাৰীনলীয়া আৰু লৰামতীয়া মানুহ আছিল দেখি এওঁক সকলোৱে লৰা ৰজা বুলি মাতিছিল। এওঁ সিংহাসনত বহিয়েই কেনেবাকৈ

মন্ত্ৰীবিলাকৰ ষড়যন্ত্ৰত আগৰ ৰজাসকলৰ দৰে অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱাব লাগে বুলি ভয়ত আশঙ্কিত হবলৈ ধৰিলে।

আগেয়ে মন্ত্ৰীসকলৰ কুমন্ত্ৰণাত যিসকল ৰাজপুৰুষৰ মৃত্যু ঘটিছিল, তেওঁলোকৰ সন্তান-সন্ততিবিলাকেও সতৃষ্ণনয়নে ৰাজসিংহাসনলৈ চাই আছিল। কোনো জনে গোহাঁই ডাঙ্গৰীয়াসকলৰ গাতে আউজি কাৰ্য্য সাধিছিল, কোনো কোনো গোহাঁই ডাঙ্গৰীয়াই বা আন এজন কোৱঁৰৰ খাটনিত আকৌ পতা জনক বধি আন এজনকে পাতিছিল, কোনোৱে বা আ কৌ সেই জনকো বধ কৰিবৰ মনেৰে আয়োজন কৰি ই মৰিলেই মই ৰাজ্য পাম বুলি আশাতে বৈ আছিল। এই দৰে কেৰা ফৈদতো ৰাজসিংহাসন আকাঙ্ক্ষা কৰা কোৱঁৰসকলৰ প্ৰাচুৰ্য্য দেখি লৰা ৰজাই পেটে পেটে পৰামৰ্শ সাজি ছলে-চক্ৰান্তে এই ৰাজপুৰুষসকলৰ অঙ্গক্ষত কৰি দিবৰ ফিকিৰ পাতিলে। এতিয়া ৰজা হব পৰা ফৈদবিলাকত বহুত কোৱঁৰ আছে দেখিছে মন্ত্ৰীসকলে তেওঁলোকৰ খাটনি এৰিব নোৱাৰি এজনক বধি এজনক ৰাজ্য দিয়ে, যদি সেই কোৱঁৰবিলাক অঙ্গক্ষতাদিৰ নিমিত্তে ৰাজপদৰ অযোগ্য হৈ থাকে, তেনেহলে ৰজাৰ সিংহাসন নিষ্কণ্টক হব—লৰাৰজাই ইয়াকে ভাবি গুপ্তচৰ পঠাই কেবাজন কোৱঁৰৰ অঙ্গক্ষত কৰালে। লৰাৰজাৰ এই কাৰ্য্যত কেৱল যে ৰাজকোৱঁৰৰ অঙ্গক্ষত হৈছিল এনে নহয়, কেইবাজনক অন্যায়ৰূপে বধ কৰাও হৈছিল।

যিসকল ফৈদৰপৰা আহোম-সিংহাসনত ৰজা হব পাৰে, সেই ফৈদবিলাকৰ ভিতৰত 'তুং খুং' এটি বৰ ডাঙ্গৰ ফৈদ। আমাৰ দেশত এই 'তুং খুং' ফৈদৰ বৰ নাম। কোনো জনৰ বংশ গৌৰব উল্লেখ কৰি উপহাস কৰিব লাগিলে আজিও লৰা ডেকতা সকলোৱে " ইস নেদেখিছা, এখেত জানিবা তুংখুঙীয়া ফৈদৰ হে" বুলি হাঁহে। লৰা ৰজাই আন আন ফৈদৰ কঠীয়া মাৰিলে হয়, তুং খুঙীয়া ফৈদৰ কালে তেওঁ একো কৰিব নোৱাৰিলে। সেই কাৰণে তেওঁৰ মনৰ আশঙ্কা নুগুছিল। এই ফৈদৰ গোনৰ ৰজাৰ লাঙ্গি-গদাপাণি এজনা বৰ বাহুবলী কোৱঁৰ আছিল। ছুটা এটা গুপ্তচৰে তেওঁৰ অঙ্গত কৰক ছাবি কাৰকে চাপিব নোৱাৰিলে। লৰাৰজাই সাপ মাৰি নেগুৰত বিষ এৰা যেন জানি মানুহ এজাকক এই গদাপাণিক ধৰিবৰ নিমিত্তে পাচি দিয়ে। ছুটা এটা

লোকবোৰে যদিও ভয় কৰা নাছিল, সৰহ মানুহ দেখি আশংকা কৰি গদাপাণি নগা পৰ্ব্বতৰ ফালে পলাই গল।

লৰাৰজাই গদাপাণি কোঁৱৰক ধৰিবলৈ মানুহ পঠাৰ আগেয়ে কোঁৱৰে বিয়া কৰাইছিল। ৰৰগোহাঁই কৈদৰ জয়মতী এওঁৰ প্ৰথমা মহিষী, আৰু আমাৰ বৰ্ত্তমান প্ৰবন্ধৰ নায়িকা। গদাপাণি পলাই যোৱাত তেওঁ লৰা তিকতা এৰি গৈছিল। লৰাৰজাৰ লোকসকলে গদাপাণিক ঘৰত নেপাই, তেওঁ পলোৱাৰ বাতৰি পাই লৰাৰজাক জনালেগৈ। লৰাৰজাৰ মন ভয়ত বৰ বিচলিত হল। পাছে তেওঁ গদাপাণিক ধৰিবৰ একোটো উপায় নেদেখি তেওঁৰ ঘৈণীয়েক জয়মতীক ধৰি আনিবলৈকে সেনা পঠিয়ালে। সেনাসকলে ৰাজাজ্ঞা মতে জয়মতী কুঁৱৰীক ধৰি আনিলেগৈ। জয়মতী লৰাৰজাৰ ওচৰ পাওঁতেই ৰজাই সুধিলে "গিৰিয়েৰ কলৈ গল ক?" জয়মতীয়ে ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ একো উত্তৰ নিদিলে। কেনা বাৰে প্ৰশ্ন হল, জয়মতীয়ে এবাৰো মাত একেবাৰকে নেমাতিলে। পাছে লৰাৰজাই জয়মতীক কুকুৰাচোৱা চাওদাঙক সপি দি কলে "যেনেকৈ পাৰ, দণ্ড কৰিয়েই বা অইন কোনো উপায়ে হক এইৰ মুখৰ পৰা গদাপাণিৰ বাতৰি উলিয়া"। কুকুৰাচোৱা চাওদাঙে জয়মতীক ৰজাৰ আগৰপৰা আঁতৰাই নি, বৰ্ত্তমান জয়সাগৰৰ য ত নাগ বতৰাইছে, তাতে জয়মতীক বান্ধি ধৰি নানা শাস্তি কৰি গদাপাণিৰ বাতৰি সোধে। জয়মতীয়ে নীৰৱে সকলো যন্ত্ৰণা সহি থাকিল, তথাপি নিজৰ স্বামীৰ সম্পৰ্কে এবাৰো এটি কথাকে নকলে। এদিন দুদিনকৈ ছয় সাত দিন সেই ঠাইতে কুকুৰাচোৱা চাওদাঙে জয়মতীক শাস্তি কৰি আছে, কিন্তু বৃথাই যন্ত্ৰণা দিয়া মাত্ৰ হৈছে, তাৰ একো কাৰ্য্য হোৱা নাই— জয়মতীয়ে গদাপাণিৰ কথা নকয়! নিতৌ চাওদাঙৰ যন্ত্ৰণাত জয়মতীৰ ক্ৰন্দন ধ্বনিত দশোদিশ প্ৰতিধ্বনিত হৈ উঠিল। লাহে লাহে এই কথা নগা পৰ্ব্বতত পলাই থকা গদাপাণিৰ কাণত পৰিলগৈ। নিজৰ তিকতাৰ যন্ত্ৰণাৰ কথা শুনি তেওঁ নগাৰ বেশ ধৰি জয়মতীক চাবলৈ আহিল। ছদ্মবেশী গদাধৰে জয়মতীক লৰাৰজাৰ সেনাৰ হাতত নানাবিধ যন্ত্ৰণা আৰু লাঞ্ছনা ভুঞ্জা দেখিলেহি। পাছে এসময়ত ছল চাই তেওঁ জয়মতীৰ ওচৰ চাপি, চিনাকী নিদি এই দৰে কলে:—"হেৰ মাইকজনী, তই কেলেই যন্ত্ৰণা ভুঞ্জি মৰিছ? গিৰিয়েৰৰ কথা কৈ নিদিয় কিয়?" প্ৰথমবাৰ এই দৰে সোধাত জয়মতীয়ে একো উত্তৰ নিদিলে।

উত্তৰ নেপাই ছদ্মবেশী গদাধৰ আঁতৰি গল। আকৌ ৰজাৰ সেনাই জয়মতীক তাড়না কৰিবলৈ ধৰিলেহি। সকলোৱে চায় আৰু মুখে কপালে হাত দি গুচি যায়। ছদ্মবেশী গদাধৰে আঁতৰৰপৰা একান্ত মনে, অতি বিষণ্ণ ভাবে জয়মতীলৈ আৰু সেই যন্ত্ৰণাকাৰীবিলাকলৈ চাই থাকে। নিজৰ প্ৰাণৰ ভয়ত একো মাতিব নোৱাৰে, মাত দিলেই চিনি পাই ৰাজকীয় সেনাই ধৰি নিব—ধৰি নিলেই নাং। কিন্তু চাণ্ডাং আৰু সেনাবিলাক আঁতৰি যোৱাতে গদাধৰ আকৌ জয়মতীৰ ওচৰ চাপিলহি। আকৌ আগৰ দৰে ৰজাই জয়মতীক শুধিলে পৈ; এই বাৰো ৰজাই একো উত্তৰ নেপালে। কিন্তু এইবাৰ জয়মতীয়ে ৰজাক চিনি পালে। ভাবিলে যেঞ্জাৰ নিমিত্তে তেওঁ এনে যন্ত্ৰণাকো কাণ কৰা নাই আৰু নিজৰ জীৱনকো উছৰ্গা কৰিবলৈ ধৰিছে, তেওঁ নিজেই ধৰা দি সকলো নাশ কৰে। জয়মতীয়ে জগদীশ্বৰ আৰু স্বামীগুৰুৰ চৰণ চিন্তি, বেতৰ কোৱ, ডোম-চোৰাত, চমটা, একোকে কেৰেপ নকৰি সতীৰ তেজেৰে তেজস্বিনী হৈ লৰাবজাৰ নৰবাতী পাৰ গুসকলৰ মনত বিস্ময় জন্মায়ে থাকিল, কিন্তু গদাপাণিৰ মনে নসলে। তেওঁ তৃতীয়বাৰ জয়মতীৰ কাষ চাপি শুধিলেগৈ:—"মানুহ-জনী, তই কেলেই ইমান যন্ত্ৰণা সৈছ? গিৰিয়েৰৰ কথা কৈ তই ৰক্ষা পৰ।" ৰাণীৰ এইবাৰ মনত বৰ বেজাৰ আৰু বিৰকতি লাগিল! তেওঁ কৃত্ৰিম ক্ৰোধ দেখুৱাই ৰজাক এইবাৰ এই বুলি উত্তৰ কৰিলে:—"মোৰ গৃহস্থৰ কথা মই নকওঁ, তইবিলাকৰ কি হৈছে? এইবিলাকক কোনে ইয়ালৈ মাতিছে, গুচিবা নেথায় কিয়?" অৰ্থাৎ ছদ্মবেশে গদাধৰে তিনিবাৰ দেখা দিছেহি; যদি কেনেবাকৈ ৰজাৰ টেকেলাই গম পায়, তেনেহলে সকলো যন্ত্ৰণা লাঞ্ছনা বৃথায় যাব; এই ভাবি জয়মতীৰ কথা শুনি গদাপাণিয়ে চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যাদি দেৱতাক সাক্ষী কৰি কলে যে "মই লুকুৱাৰপৰা আহি দেখা দি তিনিবাৰ মোৰ কথা কৈ ৰক্ষা পৰিবলৈ কওঁহি তেও এওঁ শুগুনিলে। এতিয়া আৰু মোৰ গাত একো প্ৰত্যাশা নাই।"

গদাপাণিয়ে এই দৰে কৈ আকৌ নগা পৰ্ব্বতৰ কালে গলগৈ। চাণ্ডাঙে ১৫।১৬ দিন ওপৰত কোৱাৰ দৰে জয়মতীক শাস্তি দিও গদাপাণিৰ বিষয়ে একোকে উলিয়াব নোৱাৰিলে। শেষত স্বামীৰ চৰণ চিন্তি জয়মতীয়ে এনিৰ সেই পাপাত্মাপূৰ্ণ ভুৱনীয় সঙ্গ পৰিত্যাগ কৰি, নশ্বৰ দেহ এৰি, চিৰস্মৰণীয়

কীৰ্ত্তি ৰাখি, আহোমসকলৰ নাম পবিত্ৰ কৰি, পৃথিৱীত নাৰীসকলক পতি-প্ৰাণতাৰ উদাহৰণ দেখুৱাই বৈকুণ্ঠ ধামলৈ গৈ দময়ন্তী সাবিত্ৰীৰ স্থান অধিকাৰ কৰিলে। জয়মতীৰ লৰা দুটি আছিল; মাকৰ মৃত্যুৰ পাচত লৰা দুটিক বুঢ়ীমাকে নিলে। এই লৰা দুটিৰ জ্যেষ্ঠটিয়েই আহোম ৰজাসকলৰ গৌৰৱ-স্বৰূপ স্বৰ্গদেৱ ৰুদ্ৰসিংহ।

গদাপাণিয়ে নগা পৰ্ব্বতত ছদ্মবেশেৰে থাকিল। নাম-চাং, টাবলুং ইত্যাদি নগা-পৰ্ব্বতবিলাকৰ আজি ইটো টিলাত কালি সিটো টিলাত পলাই থাকি মাজে মাজে ভৈয়ামলৈ আহি পাণ, কচু, আলু, জলকীয়া ইত্যাদি বেচি জীৱিকা মোকোলাবলৈ ধৰিলে। মাজে মাজে লৰা দুটিকো শাহুৱেকৰ তাত চাই যায়। এনে এটা প্ৰবাদ আছে, এদিন হমু গদাপাণি টাব্লুং নগা-পৰ্ব্বতত থকা ভু পাই লৰাৰজাৰ সেনাবিলাক গৈ তেওঁক তাতে বেৰি ধৰিলে। সেই টাব্লুংত নৰ ডাঙৰ ঘৰ যেন শিল এটা আছিল। গদাপাণিয়ে শত্ৰুৰ মাজত পৰি আতুৰ হৈ অতি কাতৰ স্বৰেৰে বনদেৱীক সম্বোধন কৰি কবলৈ ধৰিলে "হে মাতৃ! আজি মোক ৰক্ষা কৰা।" গদাপাণিৰ কাতৰোক্তিত অকস্মাৎ পৰ্ব্বতৰ সেই বিশাল শৈল-দ্বাৰ উদ্ঘাটিত হল। গদাপাণি তাৰ মাজতে সোমাই থাকিল। লৰাৰজাৰ সেনাই তেওঁক নেপাই উলটি আহিল। এই শৈল-দ্বাৰৰ প্ৰকাণ্ড শিলটোক নগাইতে আজিলৈকে পূজাপাটলাদি দিয়ে। আৰু এদিন গদাপাণিক লৰাৰজাৰ সেনাবিলাকে সেই পৰ্ব্বতমালাতে লগ পায়। সেই দিনাৰ সম্পৰ্কেও এটি অদ্ভুত ঔপন্যাসিক প্ৰবাদ আছে। লৰা ৰজাৰ চৰবিলাকে যেতিয়া গদাপাণিক কেউ ফালৰ পৰা বেৰি ধৰিলে, সেই সময়ত হমু ৰৰগছ এজোপাত এজনা শ্যামাঙ্গী তিৰুতাৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। তেওঁ সেই গছৰ ডাল এটাত মাটিলৈ ভৰি ওলোমাই বহি তেওঁৰ দীঘল লহঙ্গাৰ (মেখেলা) তলত গদাপাণিক সুমাই লুকাই ৰাখি শত্ৰুৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰিলে।

এই দৰে ঘনাই বিপদত পৰা দেখি গদাপাণি নগা-পৰ্ব্বত এৰি ভটিয়াই যাবৰ মন কৰিলে। কামৰূপৰ ৰজাৰ বৰফুকন গদাপাণিৰ ভিনিহীয়েক। নগা-পৰ্ব্বতৰ পৰা ভটিয়াই অহাত বাটতে সলাল গোহাঁয়ে তেওঁক চিনি পাই উজা ৰজাৰ বৰফুকনৰ ঘৰলৈ যাবৰ নিমিত্তে গদাপাণিক পৰামৰ্শ দিলে।

গদাপাণিয়ে তেওঁৰ পৰামৰ্শকে সাৰোগত কৰি কামৰূপলৈ গল। তাত প্ৰথমে পোহাৰী এজনীৰ ঘৰত, পাচত ব্ৰাহ্মণ এঘৰৰ আশ্ৰয়ত, তাৰ পাচে কোনোবা চাণ্ডকুটীয়া বকৰাৰ ঘৰত থাকে। কিন্তু ইয়াত থকাও আপদশূন্য যেন নেভাবি তেওঁ বাণীগাঁৱলৈ আঁতৰি যায়। এই বাণীগাঁৱত গাবোৱণী এজনীয় ঘৰ আতোপুতো কৰি গদাপাণিক প্ৰতিপাল কৰে। এই গাবোৱনীয়েই কামৰূপৰ বৰ্ত্তমান বাণী-বজাৰ বংশৰ মূল।

লাহে লাহে লৰাৰজাৰ অত্যাচাৰ বেছি হল। গদাপাণি বৰ বাহুবলী আছিল, সকলোৱে তেওঁ ৰাজাৰ হুলস্থূলবিলাক গুচাব পাৰিব যেন ভাবি তেওঁক বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। ইতি মধ্যতে বন্দৰ বৰফুকনে বাণীত গদাপাণি পলাই থকা তু পালে। পাচে তেওঁৰ আৰু অন্যান্য ৰাজ বিষয়াবিলাকৰ সাহায্যত গদাপাণিয়ে ১৬০৩ শকত আহোম ৰাজসিংহাসনত উঠি কেনেকৈ গদাধৰসিংহ নাম গ্ৰহণ কৰি আহোম ৰাজ্য শাসন কৰিছিল তাক বুৰঞ্জী পাঠক মাত্ৰেই জানে।

গদাধৰসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ পৰকালৰ পাচত, ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেৱ ৰজা হৈ, তেওঁৰ মাতৃক লৰাৰজাৰ সেনাবিলাকে যি ঠাইত দণ্ড কৰি কৰি বধিলে, সেই ঠাই ডোখৰৰ ঘটনাটি স্মৰণীয় কৰিবৰ মনেৰে, সেই ঠাই ডোখৰকে মাজ কৰি, জয়মতী কুৱৰীৰ নামেৰে জয়সাগৰ নাম দি পুখুৰী এটা খনালে। আজিও শিবসাগৰ জিলাত এই জয়সাগৰ পুখুৰীয়ে জয়মতী কুঁৱৰীৰ যশস্তম্ভ স্বৰূপ হৈ নানা দিগ্‌বিদেশত তেওঁৰ সুৰনাৰী সুলভ সতীত্বৰ পৰিচয় দি অমৰ ৰাণীৰ অক্ষয় কীৰ্ত্তি ঘোষণা কৰিব লাগিছে।

চেতন প্ৰাণী আৰু উদ্ভিদৰ পাৰ্থক্য কি?

পৃথিৱীত যিমানবিলাক বস্তু আছে, সকলো পৰমাণুৰে গ্ৰথিত। এই পৰমাণুবিলাক ইমান সৰু যে, সিহঁতক বৰ ডাঙৰ অণুবীক্ষণ যন্ত্ৰেৰেও প্ৰায় দেখা নেযায়। বেজিৰ আগত যিমান টোপা তেল ধৰে সিও হেজাৰ হেজাৰ পৰমাণুৰ হে সমষ্টি। কীটাণু নামেৰে চকুৰে মনিব নোৱাৰা কেতবিলাক পোক আছে, সিহঁতো হেজাৰ হেজাৰ পৰমাণুৰে হে নিৰ্ম্মিত।

এই পৰমাণুবিলাক অৱস্থা আৰু কাৰ্য্য ভেদে লগ লাগি বেলেগ বেলেগ বস্তুত বেলেগ বেলেগ আকৃতিৰ আৰু বেলেগ বেলেগ ক্ৰিয়া বিশিষ্ট অণুৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই অণুবিলাক আকৌ সংযোগ, বিয়োগ, ৰূপান্তৰ ইত্যাদি ভৌতিক আৰু ৰাসায়নিক ক্ৰিয়াত লগ লাগি এটা ৰূপ এৰি আন এটা ৰূপ ধৰি সকলো বস্তুৰ সৃষ্টি কৰিছে, বেলেগ হৈ সকলো বস্তুৰে ধ্বংসও কৰিব লাগিছে। অণুৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, আৰু বিকাশ হব লাগিছে, আৰু ইটো অণুৰ পৰা সিটো অণু বেলেগ হৈ যাব পৰা গুণতেই সকলো বস্তুৰ ধ্বংসও সাধন হব লাগিছে। চেতন, অচেতন, উদ্ভিদ এই সকলোবিলাক বস্তু অণু আৰু পৰমাণুৰে নিৰ্ম্মিত হৈছে। সেই কাৰণে এই বস্তুবিলাকৰ উৎপত্তি, স্থিতি, বৃদ্ধি, বিকাশ আৰু ধ্বংস বুলিলে, এই বস্তুবিলাকৰ অণুৰ উৎপত্তি, স্থিতি বৃদ্ধি, বিকাশ আৰু ধ্বংস বুজিব লাগে। ৰাসায়নিক আৰু ভৌতিক ক্ৰিয়াত বেলেগ বেলেগ অণুৰ সংযোগেই তাৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশৰ কাৰণ আৰু বিয়োগেই ধ্বংস আৰু উৎপত্তি, বৃদ্ধিৰ কাৰণ। বিয়োগৰ পৰা কেনেকৈ উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধি হয়, সেই বিষয়ে পাচত কোৱা যাব, কিন্তু ধ্বংস কেনেকৈ হয় সেই বিষয়ে চোৱা যাওক।

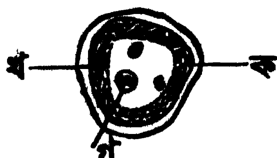
অণুৰ ধ্বংস বা ক্ষয় বুলিলে এইটো বুজিব নেলাগে যে, ই একেবাৰে লোপ পায়; সংসাৰৰ কোনো বস্তুৰেই প্ৰলয় বা অস্তিত্ব লোপ নাই; এটি ৰূপ এৰি আন এটি ৰূপ ধৰে মাথোন। বৰফ এডোখৰ আমি সকলোৱে চকুৰে দেখিবলৈ পাওঁ, আৰু তাৰ শীতলত্ব, কঠিনত্ব ইত্যাদি গুণবিলাকো স্পৰ্শেৰে জানিব পাৰোঁ; কিন্তু বৰফ গলি পানী হলে তাৰ আৰু কঠিনত্ব নেথাকে আৰু শীতলত্বও অলপ

কৰে। সেই বৰফ তাপত ভাপ হলে আমি আৰু বৰফ দেখিবলৈ নেপাওঁ; কিন্তু সেই বুলিয়েই যে বৰফৰ অণু পৰমাণুৰ লোপ হল এনে নহয়, যি অণুবিলাকেৰে বৰফ ডোখৰ গ্ৰথিত হৈছিল, সেই অণুবিলাক তাপত বাষ্পকণা হৈ অদৃশ্য হৈ হল। সুযোগ পালেই সেই বাষ্পকণাবিলাক লগ লাগি আকৌ পানী হব, আৰু সেই পানী শীতল হলে বৰফ হব পাৰিব। কাঠ এডালি পুৰি ছাই কলে কাঠ ডালিৰ পৰমাণুবিলাক যে লোপ পালে এনে নহয়; যি যি ভৌতিক পদাৰ্থেৰে কাঠডালি নিৰ্ম্মিত হৈছিল, সেই ভৌতিক পদাৰ্থবিলাকৰ ৰূপান্তৰ মাথোন হল। কাঠডালিৰ কেতখিনি ভৌতিক পদাৰ্থ পুৰি ধোঁৱাত পৰিণত হল, সেই ধোঁৱা বায়ুৰ লগত মিহলি হল, আৰু সেই বায়ুৰ পৰাই আকৌ পৃথিৱীৰ নানা তৰহৰ বস্তুৰ উৎপাদন হল। ইপিনে আকৌ কাঠডালিৰ কিছুমান ভৌতিক পদাৰ্থ ছাইত পৰিণত হল, সেই ছাই কালে মাটিৰ লগত মিহলি হৈ মাটিক সাৰুৱা কৰিলে, সেই মাটিতে আকৌ নতুন গছ গজিল সেই গছে আকৌ সেই মাটিৰ সাৰ লৈ উৎপত্তি, বৃদ্ধি বিকাশ হবলৈ ধৰিলে।

এতিয়া দেখা গল যে, পৃথিৱীৰ সকলো বস্তুৰ প্ৰলয় থাকিলেও মূল পৰমাণুৰ প্ৰলয় বা ধ্বংস নাই। ভৌতিক আৰু ৰাসায়নিক ক্ৰিয়াত সংযোগ, বিয়োগ, ইত্যাদি ক্ৰিয়াত সকলো বস্তুৰে উৎপত্তি, বৃদ্ধি বিকাশ কৰে আৰু বিয়োগ, ৰূপান্তৰ ক্ৰিয়াত সকলো বস্তুৰে ধ্বংস সাধন কৰে। মূলতে সকলো বস্তুৰে পৰমাণু একে। ক্ৰিয়া আৰু অৱস্থাভেদে সেই একেবিধ পৰমাণুৱেই বেলেগ বেলেগ বস্তুত বেলেগ বেলেগ ক্ৰিয়া আৰু গুণবিশিষ্ট অণুৰ গঠন কৰে। উদ্ভিদ আৰু চেতন প্ৰাণীৰ শৰীৰত এই অণুবিলাক লগ লাগি কোষ নামৰে এই দুই শাৰীৰ মূল কণা এটি উৎপত্তি কৰে; এই মূল কণাৰে পৰা দুয়ো জগতৰ বস্তুবিলাক সৃষ্টি হৈছে। এই দুয়ো জগতৰ যিমান ওপৰ খাপলৈ উঠা যায়, সিমান কোষৰ গুণ আৰু ক্ৰিয়া বেলেগ দেখা যায়; কিন্তু দুয়ো জগতৰ যিমান তলৰ খাপলৈ নমা যায়, সিমান দুয়ো বিধ কোষৰ গুণ আৰু ক্ৰিয়াও মিল দেখা যায়। এই দুয়ো জগতৰ কি কি মিল আৰু কি কি অমিল, আছে ইয়াৰ আলোচনা কৰাৰ আগেয়ে চোৱা যাওক এই দুই জগতৰ কোষ কি ?

পুৰাতন বৈজ্ঞানিকসকলৰ মতে কোষ "প্ৰটপ্লেজম" নামেৰে জলীয় পদাৰ্থেৰে ভৰি থকা এটি সৰু মোনা। কিন্তু আজি কালিৰ পণ্ডিতসকলে কয় যে, বাহিৰৰ আৱৰণটোকেই কোষ বোলা নেযায়; কোষ বুলিলে "প্ৰটপ্লেজম" নামেৰে জলীয় পদাৰ্থটিকেহে বুজায়। যি আৱৰণে "প্ৰটপ্লেজমক" ঢাকি ৰাখে, সিও "প্ৰটপ্লেজমৰ" পৰাহে উৎপত্তি হয়। এই জলীয় পদাৰ্থটিৰ ভিতৰত জীৱাঙ্কুৰ নামেৰে কিছুমান অণু আছে, এই অণুবিলাকেই কোষৰ উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধিৰ মূল। এই জীৱাঙ্কুৰটিও "প্ৰটপ্লেজমৰ" ৰূপান্তৰহে মাথোন। তলত কোষৰ এটি চিত্ৰ দিয়া গল।

ক বাহিৰ আৱৰণ।
খ "প্ৰটপ্লেজম" নামেৰে জলীয় পদাৰ্থ।
গ জীৱাঙ্কুৰ।

উদ্ভিদ্ জগতত "প্ৰটপ্লেজমৰ" আৱৰণ খনি থাকে। কিন্তু চেতন প্ৰাণী-জগতত কোষৰ ঢাকোনখনি প্ৰায়েই নেথাকে। কিন্তু কোনো কোনো উদ্ভিদৰ কোষতো আৱৰণ আছে; কাজে কাজে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে, উদ্ভিদৰ কোষ মাত্ৰৰেই আৱৰণ নাই এনে নহয়।

দুয়ো জগতৰ "প্ৰটপ্লেজমৰ" গতি আছে। অৰ্থাৎ "প্ৰটপ্লেজম" কেতিয়াও থিৰেৰে নেথাকে; তাৰ অৱস্থিতিৰ ঠাই সলাই থাকে। উদ্ভিদ্ জগতৰ কোষৰ আৱৰণ খনি থকাৰ নিমিত্তে "প্ৰটপ্লেজমৰ" গতি থাকিলেও কোষৰ স্থানচ্যুতি নহয়; আৱৰণ খনিৰ ভিতৰতে "প্ৰটপ্লেজম" ইমূৰপৰা সিমূৰলৈ চৰি থাকে। এই গতিৰ কোনো বন্ধা নিয়ম নাই; কোষ বৃদ্ধিৰ আৰু উৎপত্তিৰ মূল কাৰণ উদ্ভিদ জগতত "প্ৰটপ্লেজমৰ" এই গতিয়েই। চেতন প্ৰাণী-জগতৰ কোষৰ গতি থকাৰ কাৰণেই অনেক তলৰ থাপৰ চেতন প্ৰাণীয়ে নিজৰ ঠাই সলাই বেলেগ ঠাই লয়। আৰু এই দৰে ঠাই সলাওঁতে যি উপাদেয় বস্তু পায়, সেই উপাদেয় বস্তু গ্ৰহণ কৰি বৃদ্ধি প্ৰাপ্ত হয়। চেতন প্ৰাণী-জগতৰ প্ৰায় কোষৰে গতি-শক্তি থকাৰ বাবে, আৰু উদ্ভিদ্-জগতৰ কোষৰ গতি-শক্তি নথকাৰ বাবেই অনেকে কোষৰ গতি অগতিকো উদ্ভিদ আৰু চেতন প্ৰাণীৰ মূল বেলেগ

থিৰ কৰিছিল। কিন্তু আজি কালি এইটোও প্ৰমাণ হৈছে যে "ভুম্পৰ" "আদৰমালতী" "বক্তাহাৰী পাদপ" ইত্যাদি কিছুমান উদ্ভিদবো সামান্য গতি-শক্তি আছে। কাজে কাজেই এই বিষয়েও উদ্ভিদ আৰু চেতন প্ৰাণীৰ মিল ওলাই পৰিছে। সাধাৰণতঃ জানিবা উদ্ভিদৰ গতি নাই, চেতন প্ৰাণী গতিবিশিষ্ট।

উদ্ভিদ জগতৰ কোষৰ ভিতৰত "প্ৰটপ্লেজম" জীৱাঙ্কুৰ ইত্যাদিত বাজেও "ক্লৰিফিল" নামে এবিধ পদাৰ্থ আছে। এই "ক্লৰিফিলেই" উদ্ভিদ জগতক সেউজীয়া বং দিছে, আৰু এই বস্তুৰ গুণতেই উদ্ভিদে মাটিৰ পৰা টানি লোৱা বস আৰু আকৰ্ষণ কৰা বায়ুৰ পৰা তাৰ লাগতীয়াল বস্তু অঙ্গাৰক, পানী আৰু জাৰজান এই মূল তিনটি পদাৰ্থ উলিয়াই লব পাৰে। সেই দেখি উদ্ভিদ জগতৰ নাক, মুখ, পেট, শিৰা, নাড়ী ইত্যাদি যন্ত্ৰ নাই। কোষতে এই দৰে বহিৰ্জগতৰ বস্তু মিল হৈ কোষৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ কৰে। চেতন প্ৰাণী জগতৰ কোষৰ ভিতৰত এই পদাৰ্থটি নাই, সেই কাৰণে চেতন প্ৰাণীৰ কোষে উদ্ভিদৰ দৰে কেবল বায়ু পানীৰে পৰা বৃদ্ধি প্ৰাপ্ত হব নোৱাৰে; সংসাৰৰপৰা খাদ্য বস্তু লয়। সেই খাদ্য বস্তু মুখ, পেট ইত্যাদিৰ সহায়ত শৰীৰৰ ভিতৰলৈ যায়। তাত বিশেষ বিশেষ যন্ত্ৰ-প্ৰণালীৰ সহায়ত ৰূপান্তৰ হৈ তেজত পৰিণত হয়, তেজেহে সঞ্চালিত হৈ কোষক নতুন পদাৰ্থ দিয়ে। কিন্তু "ক্লৰিফিল" বস্তুবৰ্জ্জিত অনেক উদ্ভিদ আছে, সেইবিলাক উদ্ভিদে আকৌ "ক্লৰিফিল" নোহোৱাকৈয়ে বৰ্দ্ধিত হয়। এই দুয়ো জগতৰ কোষে উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধি হবলৈ প্ৰথমে নিজ নিজ উপায়ে বহিৰ্জগতৰপৰা সিহঁতৰ উপযোগী অনুকৰণবিলাক লৈ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ পায়। এতিয়া কোষবো কেনেকৈ উৎপত্তি বৃদ্ধি বিকাশ পায় দেখা যাওক।

প্ৰথম, দুয়ো জগতৰ কোষৰ ভিতৰত থকা জলীয় পদাৰ্থটিৰ গতি আছে, এই কথা পূৰ্ব্বেই কোৱা হৈছে। এই গতিৰ কাৰণেই পদাৰ্থটি চেতন প্ৰাণীৰ শৰীৰত স্থানচ্যুত হয়, নতুন আকাৰ ধাৰণ কৰে, আৰু সময়ে সময়ে নতুন গুণবিশিষ্ট হয়। চেতন প্ৰাণীৰ শৰীৰত কোষৰ এই দৰে পৰিবৰ্ত্তন আৰু ৰূপান্তৰ হোৱা গুণতেই তেজৰপৰা মঙহ, মঙহৰপৰা উপাস্থি, উপাস্থিৰ পৰা অস্থি ইত্যাদি উৎপাদন হয়। উদ্ভিদ জগতৰ কোষৰ আবৰণ থকাৰ নিমিত্তে,

"প্ৰটপ্লেজমে" পোনেই আৱৰণ ভেদ কৰি আদি কোষৰ পৰা ওলাই নতুন আকাৰ আৰু নতুন গুণবিশিষ্ট হয়। এমিবৱা নামেৰে এবিধ চেতন প্ৰাণী আছে, এই চেতন প্ৰাণীতেই কোষৰ এই প্ৰকাৰ উৎপত্তি আৰু ৰূপান্তৰ দেখা যায়। উদ্ভিদজগতত যেতিয়া গছৰ পৰা পাত হয়, পাতৰ পৰা ফুল হয়, ফুলৰ পৰা গুটি হয়, তেতিয়া কোষে এই দৰে উৎপত্তি আৰু ৰূপান্তৰ পায়। হয়াত বাজেও "জুম্পৰ" নামেৰে এবিধ সৰু, চকুৰে মণিব নোৱাৰা, উদ্ভিদ আছে, সেই উদ্ভিদৰ বৃদ্ধি বিকাশ এই নিয়মেই হয়।

দ্বিতীয়, দুটা আদি কোষৰ জলীয় পদাৰ্থ সংযোগ হৈ এটি নতুন কোষ উৎপাদন কৰে। চেতন প্ৰাণীৰ কোষৰ আৱৰণ প্ৰায় নথকাৰ বাবে এটা কোষৰ "প্ৰটপ্লেজম" আন এটাৰ লগত মিহলি হবলৈ একো কষ্ট নাই। উদ্ভিদৰ কোষৰ ঢাকোন থকা নিমিত্তে—"প্ৰটপ্লেজম" বেগেতে লগা লাগ হব নোৱাৰে। প্ৰথমে ঢাকোন খনি ফুটাহ লৈ শেহত দুয়ো সংযোগ হয়, সংযোগ হলেই এই নতুনকৈ সৃষ্ট হোৱা কোষ বিশেষ আকাৰ আৰু গুণবিশিষ্ট হয়। উদ্ভিদজগতত ফুলৰ পৰাগ কেশৰৰ ৰেণু গৰ্ভকেশৰৰ ৰেণুত মিল হৈ যি বীজ হয়, এয়েই এই নিয়মৰ জাজ্বল্যমান প্ৰমাণ। চেতন প্ৰাণীজগতত এই নিয়ম সদাই দেখা যায়। স্ত্ৰী বীজ পুৰুষ-বীজ সংযোগ হলেই, সন্তানৰ মূল কণাটিৰ উৎপত্তি হয়। সেই কণাৰ বৃদ্ধি বিকাশত সন্তানৰ উৎপত্তি হয়। একোটা আদি কোষ ফাটি চাৰি পাঁচটা নতুন কোষৰ উৎপত্তি হয়। কোষৰ ভিতৰত থকা জলীয় পদাৰ্থটিৰ সংসাৰৰ বাহিৰ বস্তুৰ সংযোগত আকাৰ বৃদ্ধি হয়, আৰু আকাৰ বৃদ্ধি হলেই ফাটি উঠে। এটি ৪।৫ ভাগে বিভক্ত হয়, আৰু প্ৰত্যেক ভাগৰে পৰা নতুন নতুন একোটা কোষ উৎপত্তি হয়। "প্ৰটপ্লেজমটি" ফটাৰ পূৰ্বেই কোষৰ ভিতৰত থকা জীৱাঙ্কুৰটিও ৪।৫ ভাগে বিভক্ত হয়, আৰু প্ৰত্যেক খণ্ড "প্ৰটপ্লেজম" লৈকে জীৱাঙ্কুৰৰ একো একোটি কণা যায়। সেই কণা বৃদ্ধি-বিকাশ হলে আকৌ সেইবিলাক কোষৰে পৰা সেই প্ৰণালীতেই নতুন নতুন কোষ ওপজে। উদ্ভিদজগতৰ কোষ বেচি ভাগ এনেকৈ উৎপত্তি বৃদ্ধি আৰু বিকাশ পায়। চেতন প্ৰাণী জগতৰ কোষে এই নিয়মে বৃদ্ধি বিকাশ উৎপত্তি প্ৰায়েই নেপায়। সেই কাৰণে উদ্ভিদ জগতত গছৰ ডাল মূল কাটি আনি ৰুলেও তাৰেপৰা নতুন একোপা গছৰ সৃষ্টি হয়; চেতন প্ৰাণী জগতত কোনো

বস্তুৰ শৰীৰ কাটি পেলালে নতুন প্ৰাণী সৃষ্ট হোৱা দূৰত থক, বিভক্ত হোৱা অংশই বিকাৰ প্ৰাপ্তহে হয়। সাধাৰণতঃ উদ্ভিদ আৰু চেতন প্ৰাণীৰ কোষৰ মূল পাৰ্থক্য এই এটা। কিন্তু আশ্চৰ্য্যৰ বিষয় যে, "পুৰুভুজ" নামেৰে এটা চেতন প্ৰাণী আছে, তাক যত খণ্ডে কটা যায়, প্ৰত্যেক খণ্ডৰে পৰা এটা এটা নতুন পুৰুভুজ উৎপত্তি হয়; পুৰুভুজটো কেতিয়াও নমৰে। ইয়াৰ এই বিষয়ে ক্ৰিয়া ঠিক উদ্ভিদৰ দৰে।

এই দৰে তলৰ খাপৰ উদ্ভিদ আৰু চেতন প্ৰাণীৰ ইমান মিল যে, কোনো কোনো স্থলত উদ্ভিদ কোনটো আৰু চেতন প্ৰাণী কোনটো ঠাৱৰকে কৰিব নোৱাৰি। "স্পঞ্জ" এটা কি বস্তু তাক সকলোৱে দেখিছে, কিন্তু এই "স্পঞ্জ" উদ্ভিদেই নে চেতন প্ৰাণীহে, ইয়াৰ সঠিক মীমাংসা এতিয়াপৈকে কোনেও কৰিব পৰা নাই। অৱশ্যে "স্পঞ্জ" সো মাটী বা শিলৰ শ্ৰেণীৰ বস্তু নহয়।

এই দৰে আদিমূলতে প্ৰায় একে ক্ৰিয়া, একে গুণবিশিষ্ট কোষেই এই দুই জগতৰ ওপৰ খাপৰ বস্তুবিলাকত বেছি বেছি অমিল হৈ আহিছে, আৰু ব্যৱস্থা আৰু ক্ৰিয়া ভেদে বেলেগ বেলেগ গুণবিশিষ্ট হৈছে, উদ্ভিদ জগতত এই কোষৰে পৰা শেলুৱাই, পুনী, ঢেকিয়া, লতা, গছ ইত্যাদিৰ উৎপত্তি হৈছে, আৰু চেতন প্ৰাণীত সামান্য কীটাণুৰ পৰা পূৰ্ণ অৱয়ববিশিষ্ট মানুহৰ সৃষ্টি হৈছে। উদ্ভিদজগতৰ কোষে মাটি আৰু বায়ুৰ পৰা ৰস আকৰ্ষণ কৰি লব পৰা গুণতেই এটা কোষ সিটো কোষে দৈতে লগ লাগি গছ লতাৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ কৰিছে আৰু গছৰ শিপা আৰু পাতত নিজৰ উপাদেয় বস্তু লব পৰা কৌশলৰ সৃষ্টি কৰিছে। চেতন প্ৰাণীৰ শৰীৰত কোষে নিজৰ উৎপত্তি, আৰু বৃদ্ধি হব পৰা নাক মুখ, লোমকূপ অস্থি, চৰ্ম্ম ইত্যাদিৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই দুয়ো জগতৰ কোষৰ ক্ষয় আছে; কিয়নো বৃদ্ধি বিকাশ ইত্যাদি কাৰ্য্যত কোষৰ শক্তিৰ ক্ষয় হয়। এই শক্তি পুৰাবলৈ কোষে বেলেগ বেলেগ বস্তুত বেলেগ বেলেগ গুণ আৰু ক্ৰিয়া অৱলম্বন কৰি বহিৰ্জগতৰ পৰা সিহঁতৰ উপাদেয় বস্তু লৈছে। আৰু ওপৰৰ শ্ৰেণীৰ উদ্ভিদৰ বহিৰ্জগতৰ পৰা লবৰ মূল উপায় হৈছে গছৰ শিপা, পাত, গছৰ গা ইত্যাদি; আৰু ওপৰৰ শ্ৰেণীৰ চেতন প্ৰাণীৰ উপায় হৈছে নাক, মুখ, লোমকূপ ইত্যাদি। উদ্ভিদে শিপাৰে মাটীত পোত খাই থাকে। শিপাৰ কোষবিলাকত ছিদ্ৰ আছে সেই ছিদ্ৰই

যি মাটীৰ ৰস কোষত সোমায়, সেই ৰস ইটো কোষৰ পৰা সিটো কোষলৈ যায়, এই দৰে গোটেই গছতে ৰস সঞ্চালিত হয়. ৰস সঞ্চালিত হলে গছৰ প্ৰত্যেক কোষে সেই ৰসৰ পৰা বল পায় আৰু বৃদ্ধি পায়। আকৌ গছৰ পাতত এটি চমৎকাৰ কৌশল আছে। চেতন প্ৰাণীৰ গাত যেনেকৈ লোমকূপ আছে, তেনেকৈ উদ্ভিদৰ পাতৰ মাজে মাজে ফুটা আছে। সেই ফুটাবিলাকেৰে বায়ু সোমায়, বায়ু সোমালে সেই বায়ুৰ পৰা উদ্ভিদে তাৰ লাগতীয়াল অঙ্গাৰক গ্ৰহণ কৰি ৰাখে। অদৰ্‌কাৰী অম্লজান আকৌ সেই পিকাৰে উলিয়াই দিয়ে, সেই অম্লজান বায়ুৰ লগত মিহলি হয়। এই দৰে গছৰ কোষে উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ প্ৰাপ্ত হয়; কোষৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ হলেই, গছৰ পৰা পাত, পাতৰ পৰা ফুল, ফুলৰ পৰা গুটী ইত্যাদি গছৰ জীৱনী কাৰ্য্য সম্পাদিত হয়।

চেতন প্ৰাণীৰ মুখ আছে, এই মুখেৰে বহিৰ্জগতৰ পৰা বস্তু খায়। এই বস্তু মুখ আৰু আহাৰবাহিনী নলীৰ সহায়ত পেটত পৰে। পেটত ৰাসায়নিক ক্ৰিয়াত এই বস্তুৰ পৰিবৰ্তন হয়, লাগতীয়াল ভাগ তেজলৈ পৰিণত হয়, সেই তেজ নাড়ীয়ে নাড়ীয়ে সঞ্চালিত হৈ শৰীৰৰ সকলো অঙ্গকে অৰ্থাৎ শৰীৰস্থ সকলো কোষকে সজীৱ ৰাখে, আৰু অদৰ্‌কাৰী বস্তুবিলাক মল-মূত্ৰাবেদি. উলিয়াই দিয়ে, আকৌ লোমকূপেদি শৰীৰৰ দূষণীয় পদাৰ্থবিলাক ঘামৰূপে বাহিৰ হয়। নাকেৰে আমি উশাহ লওঁ, সেই উশাহতে আমাৰ হাওঁফাওঁলৈ বায়ু প্ৰৱেশ কৰে। বায়ু প্ৰৱেশ কৰি শিৰাপ্ৰণালীয়ে শৰীৰৰ সকলো অঙ্গৰ পৰা টানি আনি গোটাই থোৱা দূষিত তেজক শুদ্ধ কৰে; শুদ্ধ হলেই সেই তেজ আকৌ সঞ্চালিত হয়। দূষিত পদাৰ্থ অঙ্গাৰক আকৌ নিশাহত ওলাই আহি বায়ুৰ লগত মিহলি হয়। পুনৰ এই অঙ্গাৰক গ্ৰহণ কৰি চেতন প্ৰাণীৰ উপযোগী অম্লজান উলিয়াই দিয়ে।

এতিয়া দেখা গেল যে উদ্ভিদ চেতন প্ৰাণীৰ উপযোগী, আৰু চেতন প্ৰাণী উদ্ভিদৰ উপযোগী। এই দৰে সংসাৰৰ সকলো বস্তুৱেই পৰস্পৰ পৰস্পৰৰ উপযোগী। মূলতে সকলো বস্তু প্ৰায় একে; ক্ৰিয়া আৰু গুণ ভেদে বেলেগ বেলেগ শৰীৰত বেলেগ বেলেগ ক্ৰিয়া আৰু গুণবিশিষ্ট হয়। যি জনা পুৰুষে এই দৰে এই অসীম ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো বস্তুকেই পৰস্পৰ পৰস্পৰৰ উপযোগী

কৰি সৃষ্টি কৰিছে, অসামঞ্জস্যত সামঞ্জস্য দেখুৱাইছে, সেই জনা পুৰুষৰ শক্তি আৰু মহিমা কেনে অসীম!

প্ৰাণীতত্ত্ব।

বহুতৰ বিশ্বাস এই যে মানুহে যিমান বিজ্ঞানৰ উন্নতি সাধন কৰে সিমান স্বভাৱৰ কাৰ্য্য-কলাপবিলাক দেখি তাৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ স্থিৰ কৰিব পাৰি মানুহৰ বোধগম্য নোহোৱা ঈশ্বৰৰ অসীম ক্ষমতাৰ প্ৰতি আস্থা কমি আহে, সিমান মানুহে ঈশ্বৰৰ সমকক্ষ হব পাৰিব বুলি আশা কৰে। এই বিশ্বাসটো অমূলক, কাৰণ ডাঙৰ ডাঙৰ বিজ্ঞানবিৎ পণ্ডিতসকলেই কৈছে যে যিমান বিজ্ঞানৰ বাটত আগ বঢ়া যায় সিমান পৰমেশ্বৰ সৃষ্টি কৌশল বুজিব পাৰি, তেওঁৰ অসাধাৰণ বুদ্ধি আৰু ক্ষমতাৰ চিনাকি পোৱা যায় আৰু তেওঁৰ তুলনাত আমি যে কিমান নিকৃষ্ট তাকো সুন্দৰকৈ বুজা যায়।

বৈজ্ঞানিক কল্পনাৰ বলত আমি জড়জগতৰ পৰিবৰ্ত্তনবিলাকৰ আদি অন্ত বিচাৰি উলিয়াইছোঁ। এই কল্পনাৰ সহায়তে আমি পৃথিবী, চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য প্ৰভৃতি সৌৰজগতৰ গ্ৰহবিলাকৰ প্ৰথমাৱস্থা কেনে আছিল তাক জানিব পাৰিছোঁ। অকল কল্পনাৰ ওপৰতে আমাৰ বৈজ্ঞানিক শিক্ষা লোৱা নাই। উন্নতিৰ সোঁতত নিতে নতুন বৈজ্ঞানিক যন্ত্ৰবিলাকৰ আবিষ্কাৰ হব লাগিছে। সেই যন্ত্ৰবিলাকৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাই আমি পণ্ডিতসকলৰ অনুমানবোৰৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰি চাইছোঁ। এই এটাইবিলাক সাধাৰণ কথা। আন গ্ৰহবিলাকৰ কথা এৰি অকল পৃথিবী সম্বন্ধীয় কথাবোৰ আলচ কৰিলেই তথ্য মানিব লাগে।

পৃথিবীৰ বিবৰণ সম্পৰ্কে এটি ঘাই প্ৰশ্ন এই যে পৃথিবীত প্ৰাণীৰ সৃষ্টি কৰ পৰা হল? জড়বস্তুৰ যোগত প্ৰাণৰ উদ্ভৱ হৈছে নে, ই এক পৰমেশ্বৰৰ সৃষ্টি? এই কথা বৰ গুৰু আৰু ই আমাৰ আলোচনাৰ ভিতৰৰ নহয়। প্ৰাণ কি বস্তু

প্ৰাণী মাত্ৰৰে সেই সম্বন্ধে এটা মুঠ-জ্ঞান আছে, সেই জ্ঞানটি কেনে তাক ভাষাৰে বিশদৰূপে বুজোৱা টান। প্ৰত্যেক জীৱৰ এই সম্বন্ধে যি আত্ম-প্ৰত্যয় আছে সেয়ে যথেষ্ট। আমি মুঠতে ইয়াকে জানো যে জড়বস্তুৰ লগত প্ৰাণ লাগি প্ৰাণী হৈছে।

প্ৰাণীৰ উৎপত্তি আৰু পৰিবৰ্ত্তনৰ গতি নিৰ্ণয়ৰ আবিষ্কাৰ আধুনিক বৈজ্ঞানিক জগতৰ এটি বৰ ডাঙৰ ঘটনা। যেয়ে সেয়ে দেখিছে যে পৃথিবীত মানুহ, বান্দৰ, ঘোঁৰা, হাতী, গৰু, মহ, চৰাই প্ৰভৃতি নানা শ্ৰেণীৰ স্থলচৰ প্ৰাণী আৰু মাছ কাছ প্ৰভৃতি জলচৰ প্ৰাণী আছে। তাত বাজেও গছ, লতা ইত্যাদি উদ্ভিজ্জ প্ৰাণীও পৃথিবীত আছে। এই এটাইবিলাকৰ যে প্ৰথমতে একে উৎপত্তি ঠাই, এনেকুৱা যেৰ-পাক-খোৱা প্ৰাণীসূত্ৰৰ যে আদিতে একেডালি মাথোন খাঁত আছিল, তাক ভাবিলেও আচৰিত হব লাগে। সুপ্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত ডাৰউইনে প্ৰথমতে এই আচৰিত সত্য উলিয়াই সাধাৰণৰ চকুৰ আগত আনি থবে। *

জীৱবিলাকৰ মাজত প্ৰাণৰ পৰিমাণৰ তাৰতম্য থকাৰ বাবে বেগেল বেলেগ শ্ৰেণীত প্ৰাণীবিলাকক ভাগ কৰিব পাৰি। মাছতকৈ চৰাইৰ প্ৰাণৰ পৰিমাণ বেচি, বান্দৰতকৈ মানুহৰ প্ৰাণৰ পৰিমাণ বেচি, সেই দেখি জীৱ-জখলাত মাছ চৰাইৰ আৰু বান্দৰ মানুহৰ তলৰ খাপত থাকিব। জীৱ-জখলাত সকলোতকৈ ওখ ঠাই সম্প্ৰতি মানুহেই অধিকাৰ কৰিছে। পাচত যে কালৰ গতিত নানা পৰিবৰ্ত্তন হৈ এই জখলাৰ অৱস্থা কেনেকৈ লবে তাক কোনে কব পাৰে? এই জীৱ-জখলাৰ নীচেই তলৰ খাপত প্ৰটোপ্লেজম বা প্ৰাণপঙ্ক নামে এবিধ প্ৰাণী আছে। সমুদ্ৰত ইহঁতৰ উৎপত্তি হয়। সাধাৰণত দেখিলে ইহঁতৰ যে প্ৰাণ আছে তাক বুজা টান, ইহঁতৰ কোনো অঙ্গ বা ইন্দ্ৰিয় নাই। ডোখৰ ডোখৰকৈ কাটি দিলেও প্ৰত্যেক কটা অংশই একোটা বেলেগ প্ৰটোপ্লেজম হৈ উঠে, আকৌ কেবাডোখৰ একে লগ কৰি দিলে সেই এটাইবোৰ মিলি এটা জীৱৰ নিচিনা কাম কৰে। কোনো বিশেষ কোষৰ মাজত এই প্ৰটোপ্লেজম উৎপত্তি হলে তাতিয়া নিৰ্দ্দিষ্ট আকাৰৰ এটা জীৱৰ সৃষ্টি হয়, তেতিয়া সেই প্ৰাণীক জীৱ জখলাৰ নীচেই তলৰ খাপৰ ওপৰত ঠাই দিয়া হয়।

* Origin of Species, by C. Darwin.

এনেকুৱা প্ৰথম নিৰ্দ্দিষ্ট আকাৰৰ প্ৰাণীবিলাকৰ অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গৰ সিমান ভেদাভেদ নেথাকে। জোক কেচু প্ৰায় এই শ্ৰেণীৰ জীৱ। কোনো বস্তু ধৰিব লাগিলে সিঁহতে গাটোৰ এচোৰা দীঘলকৈ মেলি দিয়ে বা কোনো বিপদৰ আশঙ্কা হলে তেতিয়াই গোটেই গাটো কোঁচাই ঘূৰণীয়া বাতলু গুটিৰ দৰে হয়। কোনো আহাৰ খাব লাগিলে আহাৰীয় বস্তুটিৰ চাৰিও ফালে মেৰাই ধৰি তাৰ সাৰ শুহি পেলায়।

এই প্ৰটোপ্লেজম অৱস্থাৰপৰা উন্নতি হৈয়েই পৃথিৱীত নানা জীৱ জন্তু সৃষ্টি হৈছে। প্ৰকৃতিৰ প্ৰণালীৰ দ্বাৰাই জীৱবিলাকৰ আদিতে একেটা উৎপত্তিৰ ঠাই হৈয়ো অনন্ত কালৰ গতিত নানা শ্ৰেণী ভেদ হৈছে। প্ৰত্যেক শ্ৰেণীৰ জীৱ, শ্ৰেণীজগতৰ ক্ৰমিক উন্নতিৰ প্ৰত্যেক অৱস্থাৰ একোটা গঢ় মাথোন। এই ক্ৰমিক উন্নতি এটা বৰ ডাঙৰ প্ৰাকৃতিক বিবৰ্ত্তনৰ দ্বাৰাই সধা হৈছে, আৰু সেই বিবৰ্ত্তনৰ এতিয়ালৈকে শেষ ফল মানুহৰ সৃষ্টি। এই ক্ৰমোন্নতিসাধক পৰিবৰ্ত্তন সদাই চলি আছে আৰু ভৱিষ্যতলৈও সেই দৰেই চলি থাকিব।

এতিয়া এনে প্ৰশ্ন হ'ব পাৰে যে প্ৰকৃতিৰ কি প্ৰণালী অনুসাৰে জীৱজগতত শ্ৰেণীভেদ হৈছে? এই প্ৰণালী এইবিলাক নিয়মৰ দ্বাৰাই গঢ়া, যেনে (১) বৃদ্ধি আৰু পুনৰুৎপত্ত (২) পুৰুষানুক্ৰমিক গুণাধিকাৰ, (৩) বহিৰ্জগতৰ অৱস্থাৰ আৰু ব্যৱহাৰ অব্যৱহাৰৰ তাৰতম্য (৪) জীৱসমূহৰ ঘনবৃদ্ধি, সিহঁতৰ মাজত জীৱন ৰক্ষাৰ নিমিত্তে যুঁজ আৰু তাৰ ফল স্বৰূপ প্ৰাকৃতিক নিৰ্ব্বাচনৰ দ্বাৰাই হোৱা জীৱচৰিত্ৰৰ প্ৰকৃতি ভেদ আৰু উন্নতিহীন জীৱৰ লোপ। এই কেইটা নিয়ম বৰ গুৰু আৰু বুজিবলৈ বৰ টান, সেই দেখি এই বিষয় অলপ বিশদৰূপে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা যাওক।

বৃদ্ধি আৰু পুনৰুৎপত্তি এই দুটা গুণ সকলো জীৱৰেই আছে। সময়ৰ গতিত মানুহ, গৰু, ঘোঁৰা, চৰাই, তৃণ সকলো বাঢ়ে আৰু সিহঁতৰ সন্ততি উৎপাদন কৰি জীৱসংখ্যা বঢ়ায়। এই দুটা গুণ নথকা হলে জগতত প্ৰাণী নাথাকিলহেঁতেন।

দ্বিতীয় নিয়মটি বৰ আৱশ্যকীয়। পৃথিৱীৰ সকলো প্ৰকাৰ জীৱই নিজ নিজ গুণ নিজ সন্তান সন্ততিবিলাকক দি যায়। সকলোৱেই দেখিছে যে বহুত মানুহৰ কিছুমান ৰোগ সিহঁতৰ পূৰ্ব্বপুৰুষবিলাকৰপৰা অধিকাৰ কৰা। ডাক্তৰী

শাস্ত্ৰত এনেকুৱা বহুত ঘটনাৰ কথা উল্লেখ কৰা আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে এটা ঘটনাৰ উল্লেখ কৰি এই কথাৰ সত্যতা দেখুউৱা যাওক। এসময়ত অষ্ট্ৰেলীয়া দেশৰ এজন চহা মানুহে তাৰ ভেড়া পোৱালি এটাৰ ঠেং কেইটা আন আন তাৰ সমনীয়া পোৱালিৰ ঠেংতকৈ চুটি যেন দেখিলে। ঠেং চুটি হোৱাৰপৰা চহা মানুহটোৱে বুজিলে যে সেই ভেড়া পোৱালিটি ডাঙৰ হলেও আন ভেড়াৰ নিচিনাকৈ সি দেও দি চকোৱা পাৰ হৈ পলাব নোৱাৰিব। এইটো বৰ সুবিধা যেন দেখি সেই ভেড়াৰ যিবিলাক পোৱালিৰ সেই দৰে ঠেং চুটি হল সেইবিলাকক বেলেগে থৈ সিহঁতৰ পৰা সন্ততি জন্মোৱালে। তেতিয়া সেই সন্ততিবিলাকৰ ঠেং চুটি হোৱা আৰু স্পষ্টকৈ দেখা গল। এই দৰে কোনাবাৰো চুটি ঠেঙীয়া ভেড়াৰ যোৰ মিলাই দিয়াৰপৰা এবিধ নতুন জাতৰ ভেড়াৰ সৃষ্টি হল। আগৰ পুৰুষৰ গুণবিলাক তাৰ পাচৰ পুৰুষে অধিকাৰ কৰাত কিছুমান নিয়মে কাম কৰে যেনে, মটা জীৱটিৰ বিশেষত্ব সাধাৰণতে মটা সন্ততিয়ে অধিকাৰ কৰে, মাইকীৰ বিশেষত্ব মাইকী সন্ততিয়ে অধিকাৰ কৰে, আকৌ দেখা যায় যে এটা জীৱৰ জীৱনৰ যি সময়ত এটা বিশেষত্ব অৰ্জা হৈছিল তাৰ সন্ততিবিলাকেও পাচত জীৱনৰ ঠিক তেনে সময়তে সেই বিশেষত্ব অধিকাৰ কৰে। সেই নিয়মে কোনো এক শ্ৰেণীৰ জীৱবিলাকৰ বুৰঞ্জীৰ আদিতে অৰ্জা গুণবিলাকৰ চিন এই শ্ৰেণীৰ জীৱৰ প্ৰত্যেক পুৰুষৰ সন্ততিবোৰৰ জীৱনৰ প্ৰথম ভাগ:ত দেখিবলৈ পোৱা যায়, শেষ ভাগত অল্প। গুণ বা বিশেষত্ববিলাক জীৱনৰ পাচ ভাগতহে ফুটি ওলায়।

এতিয়া বহিৰ্জগতৰ বেলেগ বেলেগ অৱস্থাৰ বাবে আৰু অভ্যাস, ব্যৱহাৰ আৰু অব্যৱহাৰ দ্বাৰাই জীৱবিলাকৰ কি নিয়মে লক্ষণ ভেদ হব লাগিছে তাক বিচাৰ কৰি চোৱা যাওক। বহিৰ্জগতৰ অৱস্থা বুলিলে বহুত কথা বুজায়; ইয়াত আমি জল, বায়ু, ঠাইৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থা প্ৰভৃতিৰ কথা উল্লেখ কৰিম। কোনো ঠাই বৰ গৰম বা শীতপ্ৰধান হলে সেই ঠাইৰ জীৱবিলাকো জল বায়ুৰ সেই অৱস্থাৰ উপযোগী হব লাগিব, তেহে সিহঁত তিষ্ঠিব পাৰিব। জল বায়ুৰ অৱস্থাৰ ওপৰত উদ্ভিজ্জ বস্তুৰ অৱস্থাই যিমান নিৰ্ভৰ কৰে জন্তুৰ অৱস্থাই সিমান নকৰে। প্ৰাণীতত্ত্ববিৎ পণ্ডিতসকলে দেখিছে

যে ঠাইৰ গুণৰ তাৰতম্যৰপৰা জীৱবিলাকৰ মাজত প্ৰভেদ দেখা যায়। মহাদেশবিলাকত যিবিলাক চৰাই আছে সেইবিলাকৰ বৰণ দ্বীপবোৰত থকা চৰাইৰ বৰণতকৈ বহুত উজ্জ্বল। সাগৰৰ দাতিত থকা গছগছনিৰ পাতবিলাক সাধাৰণতে বেছি ডাঠ দেখা যায়। এনেকুৱা উদাহৰণ আৰু বহুত প্ৰভেদ ঘটিছে, তাৰ এটি উদাহৰণ দেখুৱালেই হব। ঘৰচীয়া হাঁহৰ ঠেঙৰ গধুৰতাতকৈ বনৰীয়া হাঁহৰ ঠেঙৰ গধুৰতা বহুত কম। তাৰ কাৰণ এই যে ঘৰচীয়া হাঁহবিলাকে ঠেঙেৰেই সদাই কাম কৰে, লৰি-চৰি ফুৰিব লাগিলে খোজ কাঢ়ে, কিন্তু বনৰীয়া হাঁহবিলাকে প্ৰায় সদাই উড়ি ফুৰে, সেই দেখি সিহঁতৰ ঠেঙৰ কাম সিমান নহয়। এই কাৰণৰ নিমিত্তেই ঘৰচীয়া হাঁহৰ ঠেং বনৰীয়া হাঁহৰ ঠেঙতকৈ গধুৰ। ব্যৱহাৰ আৰু অব্যৱহাৰৰ কাৰ্য্যৰ উদাহৰণ প্ৰায় এনেকুৱাই। কোনো বিশেষ অৱস্থাত পৰাৰ বাবে বা কেতিয়াবা কোনো প্ৰকাৰ জীৱৰ এটা বিশেষ অঙ্গৰ কাম নোহোৱা হৈ পৰে। তেনেকুৱা হলে সেই অঙ্গৰ ক্ৰমে হীন অৱস্থা হয় আৰু এই ৰকমে বহুত পুৰুষৰ পাচত হয়তো জীৱটিৰ সেই অনাৱশ্যকীয় অঙ্গটিয়ে লোপ পায়। অষ্ট্ৰীচ বা উটচৰাইয়ে কেতিয়াও তাৰ ডোকাৰ ব্যৱহাৰ নকৰে। কোনো বিপদ উপস্থিত হলে সি তাৰ বলী ঠেংটোৰে গোৰ মাৰি শত্ৰুক বিমুখ কৰে। অনুমান কৰি জানিব পৰা যায় যে এই উটচৰাইৰ পূৰ্ব্ব-পুৰুষবিলাকে সম্ভৱতঃ ডোকাৰ কোনো আৱশ্যক নেদেখি তাক ব্যৱহাৰ নকৰিছিল, বা কেতিয়াবা কদাচিত হে কৰিছিল। এনেকুৱা হোৱাৰ পৰা উটচৰাইৰ ডোকাবোৰ দুৰ্ব্বল হবলৈ ধৰিলে আৰু ঠেঙৰ কাৰ্য্য বাঢ়ি অহাত সেই অঙ্গৰে কালত ক্ৰমিক উন্নতি হবলৈ ধৰিলে। অৱশেষত উট চৰাইৰ ডোকা দুখন কাম কৰিবলৈ একেবাৰে অক্ষম হৈ পৰিল আৰু ঠেঙৰ শক্তি ইমান বাঢ়িল যে তাৰ একে গোৰতে ডাঙৰ ডাঙৰ জন্তুৰো প্ৰাণ বধ হব লাগিছে। কেকোৱা প্ৰভৃতি সদাই মাটিৰ তলৰ আন্ধাৰ গাঁতত সোমাই থকা বহুত জীৱৰ চকুৰ আৱশ্যক আৰু কাৰ্য্য প্ৰায় নথকাৰ বাবে সিহঁতৰ সেই অঙ্গ হীন বা বিকৃত হোৱা দেখা গৈছে।

প্ৰাণীবিলাকৰ অপৰিসীম বৃদ্ধিয়েই সিহঁতৰ মাজত জীৱন ৰক্ষাৰ বাবে ঘটা যুঁজৰ কাৰণ। প্ৰত্যেক জীৱই যিবিলাক সন্ততি উৎপাদন কৰে

সেই এটাইবিলাক যদি জিতিব পাৰি বাচে তেনেহলে অতি অলপ কালতে পৃথিবী প্ৰাণীৰে ভৰি পৰিব। কিন্তু তেনে কেতিয়াও নহয়। প্ৰাণীৰ সংখ্যা সৰহ হলে সিহঁতৰ মাজত নানা কাৰণৰ বাবে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা হৈ উঠে, যি যোগ্য সি ৰক্ষা পায়, যি অযোগ্য সি নষ্ট পায়। জীৱন ৰক্ষাৰ নিমিত্তে যুদ্ধ—এইটো অলপ বুজিবলগীয়া কথা। খাদ্য লোহোৱাৰ সময়ত দুটা কুকুৰৰ মাজত জীৱন ৰক্ষাৰ কাৰণে যুদ্ধ হোৱা বুলিব পাৰি। মিচল্‌টো নামৰে এবিধ গছত-গজা উদ্ভিদ আছে। সেইবিলাক সাধাৰণত এপল্ গছত হয়। যদি একেডাল গছতে তেনেকুৱা বহুত মিচল্‌টো গজে তেনেহলে এডালো বাঢ়িব নোৱাৰে, হেচাহেঁচি হোৱাত এটাইবিলাক মৰি যাব। আকৌ মিচল্‌টোবিলাক এডাল গছৰপৰা আন গছ এডালত হবলৈ চৰাইবিলাকৰ সহায়তা লাগে, কাৰণ চৰাইবিলাকে সিহঁতৰ গুটিবিলাক নি আন গছৰ খোৰোঙত নেপেলালে আৰু আন উপায়ে সেই গছত মিচল্‌টো হব নোৱাৰে। চৰাইবিলাক সদাই মিচল্‌টো থকা গছলৈ নাহে; সেই দেখি ভাবি চালে মিচল্‌টোবোৰে, আন আন যিবিলাক গছে ফল উৎপাদন কৰি চৰাইবিলাকক আকৰ্ষণ কৰে, তেনেবোৰ গছেৰে জীৱন ৰক্ষাৰ কাৰণে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰে। এই দৰে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰি জীৱ-সংখ্যা নকমা হলে পৃথিবীত এক ভয়ানক ঘটনা হৈ উঠিলহেঁতেন। হাতীয়ে সকলোতকৈ কম সন্ততি উৎপাদন কৰে। ডাৰউইনে স্থিৰ কৰিছে যে সাধাৰণত হাতীয়ে ৩০ বছৰ বয়সৰ পৰা পোৱালি জগাবলৈ আৰম্ভ কৰি ৯০ বছৰ বয়সলৈকে তিনি যোৰ মাথোন পোৱালি প্ৰসৱ কৰে। এই নিয়মে চলি গলে ৫০০ বছৰৰ মূৰত পৃথিবীত একেযোৰ হাতীৰপৰা ১৪ নিযুত হাতী উৎপন্ন হয়। কিন্তু হাতীৰ সংখ্যা ইমান সৰহ হলে কেতিয়াও এটাইবিলাক জিতিব নোৱাৰে; সিহঁতৰ মাজত তেতিয়া প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা হৈ সংখ্যা কমি যায়। আমি এতিয়া দেখিলোঁ যে কোনো জীৱৰ সংখ্যা পৃথিবীত সৰহ হলে সিহঁতৰ মাজত জীৱনৰক্ষাৰ কাৰণে যুদ্ধ হয়, তাত কিছুমানে ৰক্ষা পায় আনবিলাক মৰে। ইয়াৰ ৰহস্য কি বুজা যাওক। পৃথিবীত যেতিয়া জীৱবিলাক চাৰিওফালে চিটিকি পৰিল তেতিয়া সিহঁতৰ থকা ঠাইৰ মাজত প্ৰভেদ হবলৈ ধৰিলে। কিছুমান গৰম দেশলৈ, কিছুমান

শীতপ্ৰধান দেশলৈ, কিছুমান পৰ্ব্বতীয়া ঠাইলৈ, আনবিলাক কৈয়াৰৰ ফালে, এই দৰে সিহঁতবিলাক গল। যিবিলাক পৰ্ব্বতপূৰ্ণ ঠাইবোৰলৈ গল সিহঁতৰ ভিতৰত যিবিলাক অযোগ্য আছিল সিবিলাক মৰিল। সেই দৰে শীত-প্ৰধান ঠাইলৈ যোৱাবিলাকৰ মাজত যিবোৰ নোমাল আছিল বা যিবিলাকৰ জাৰ গুচাবৰ কোনো উপায় আছিল সিহঁত বল নাকীবিলাকে লোপ পালে। এইদৰে যিবিলাক ঠাইৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ উপযোগী হোৱাৰ বাবে তিষ্ঠিল সেইবিলাকে সেই ঠাইবোৰতে থাকি বেলেগ বেলেগ বিশেষত্ব আৰ্জ্জিলে। সেইবোৰ বিশেষত্ব পুৰুষানুক্ৰমে প্ৰাণীবিলাকৰ মাজত চলি আহি সিহঁত এক বেলেগ জাতৰ প্ৰাণী হৈ উঠিল। এই দৰে কোনো কোনো শ্ৰেণীৰ একেবাৰে লোপ হৈছে, কিছুমানে কোনো বিশেষ ঠাইত পৰি সেই ঠাইৰ উপযোগী হোৱাত তাতে কোনো বিশেষ গুণ অধিকাৰ কৰি এক শ্ৰেণী নতুন জীৱৰ সৃষ্টি কৰিলে।

প্ৰাকৃতিক নিৰ্ব্বাচন বোলাত কি বুজা যায় তাৰ অলপ স্থূ বোধ কৰোঁ এতিয়া পোৱা গৈছে। আগেয়েই কৈছোঁ যে নানা কাৰণৰ বাবে জীৱবিলাকৰ মাজত বহুত প্ৰভেদ জন্মিছে। প্ৰত্যেক শ্ৰেণী জীৱৰ বেলেগ বেলেগ ফালে পৰিবৰ্ত্তন হোৱাৰ বাবেই এনে প্ৰভেদ হৈছে। এই পৰিবৰ্ত্তনবিলাক কিছুমান জীৱৰ নিমিত্তে উপকাৰী আৰু কিছুমানৰ অনিষ্টকৰ। এই অনিষ্টকৰ পৰি-বৰ্ত্তনবিলাক এৰি উপকাৰী পৰিবৰ্ত্তনবিলাক এক আচৰিত প্ৰাকৃতিক নিয়মৰ দ্বাৰাই ৰখা হয়। ইয়াকে আমি প্ৰাকৃতিক নিৰ্ব্বাচন বুলিছোঁ। যিবিলাক জীৱৰ উপকাৰী পৰিবৰ্ত্তন নহৈ কেৱল অনিষ্টকৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়, সিহঁত তিষ্ঠিব নোৱাৰে, কালত সিহঁতৰ বিনাশ হয়। এই দৰে একো শ্ৰেণীৰ জীৱ অসুবি-ধাযুক্ত অৱস্থাত থকাৰ নিমিত্তে লোপ পাই জীৱমণ্ডলীৰ একোটা শ্ৰেণী হীন কৰিছে। লোপ পাই যোৱা প্ৰাণীবিলাক আৰু তুনাই পৃথিৱীত নোহায়, কাৰণ প্ৰাণী-সূত্ৰৰ পৰা সিহঁত ছিগি পৰিল। এতিয়াও ভূগৰ্ভৰপৰা সময়ে সময়ে সেই লোপ পোৱা প্ৰাণীবোৰৰ কিছুমানৰ চিন দেখিবলৈ পোৱা যায়। কচ দেশত আগেয়ে মামথ নামেৰে হাতীতকৈয়ো ডাঙৰ নোম থকা এবিধ জন্তু আছিল, সেই জন্তু আজি কালি আৰু পৃথিৱীত নাই, কিন্তু তাৰ হাড়-মূৰ এতি-য়াও কচ দেশৰ কালে মাটিৰ তলত ওলায়। প্ৰাকৃতিক নিৰ্ব্বাচনৰ দ্বাৰাই এই

বিষয়ে জীৱবিলাকৰ মাজত তাৰতম্য ঘটাৰ দ্বাৰাই সিহঁতৰ এক ডাঙৰ উপকাৰ সাধা হব লাগিছে। যিমান প্ৰভেদ বাঢ়িছে সিমান জীৱবিলাক নতুন নতুন জাতিত বিভক্ত হৈছে, সিমান সেইবাবে জীৱনৰক্ষাৰ কাৰণে কৰা যুজৰ তেজ কমিছে, কাৰণ একে ৰকমৰ জীৱৰপৰা প্ৰভেদ ঘটি নানাবিধ জীৱৰ সৃষ্টি হোৱাৰপৰা সিহঁতৰ সংখ্যা কমি সিহঁতৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দিতা লঘু হৈছে। প্ৰকৃতিৰ ইও এক আচৰিত কৌশল!

আমি আগেয়ে জীৱশ্ৰেণীক এডাল জখলাৰে তুলনা কৰিছোঁ। এতিয়া আকৌ কওঁ যে জীৱসমূহক যাইকৈ এডাল ডাঙৰ গছেৰে তালকৈ তুলনা কৰিব পাৰি। গছডাল মাটিৰপৰা ওপৰলৈ উঠোঁতে একেডাল ডাঙৰ গুৰি হৈ থাকে, তাৰ ওপৰৰ পৰা বেলেগ বেলেগ ডালত বিভক্ত হয়। গছডালৰ সৰুতে থাকোঁতে বহুত পোখা ওলায়, কিন্তু সেই এটাইবিলাক নেবাঢ়ে। কিছুমান ৰস নোহোৱা হৈ মৰি পৰে, কিছুমানহে বাঢ়ি ডাঙৰ-দীঘল হয়। সিহঁতৰ পৰা সেই দৰে আৰু বহুত সৰু ডাল হয়, তাৰে কিছুমান মৰে। মৰা ডালবিলাক ভাগি পৰি মাটিত পোত খাই থাকে। আমি জীৱবিলাকৰ যি ক্ৰমিক অভিব্যক্তি অলপ দেখুৱালোঁ সিও ঠিক এনেকুৱাই।

বহুতে এই অভিব্যক্তিবাদৰ প্ৰতিবাদ কৰি কয় যে যদি দৰাচলতে সকলো প্ৰকাৰৰ প্ৰাণী মূলতে একেটা উৎপত্তিৰপৰা জন্মিছে, তেনেহলে আমি জীৱশ্ৰেণীক এনে অঙ্গহীন দেখোঁ কিয়? যদি পৰিবৰ্ত্তনৰ সোঁতত জীৱবিলাকৰ বহুত জাতিয়ে লোপ পোৱাৰ বাবে তেনে অঙ্গহীন হৈছে তেনেহলে ভূগৰ্ভত সেই এটাইবোৰ হেৰোৱা অঙ্গৰ চিন দেখা নপায় কিয়? কিন্তু অলপ ভাবি চালেই বুজিব পাৰি যে আচলত ভূগৰ্ভতত্বৰ এতিয়াও উন্নতি হোৱা নাই। ভূগৰ্ভৰ আৰু কত কি আছে এতিয়াও আমি জানিব পৰা নাই। আৰু এটা কথা; অঙ্গবিলাক একে সময়তে হীন হোৱা নাই, সেই বাবে একে ঠাইতে সিহঁতৰ চিন পোৱা টান। মাটিৰ তলৰপৰা এটাইবিলাক লুপ্ত হোৱা জীৱৰ চিন বিচাৰি উলিয়াবলৈ আৰু কতযুগ লাগিব তাক কোনে কব পাৰে? আকৌ এটা যাই আপত্তি এই যে যদি একেটা মূল জীৱৰপৰা সকলো জীৱৰ সৃষ্টি হৈছে তেনেহলে বিস্তীৰ্ণ সাগৰ আৰু অভেদ্য পৰ্ব্বতমালাৰ দ্বাৰাই পৃথক্ হোৱা পৃথিবীৰ বেলেগ বেলেগ অংশত প্ৰায় একে ৰকমৰ জীৱ কৰ পৰা হল। এইটো ভাবিব

লগীয়া কথা। কিন্তু বৈজ্ঞানিক পণ্ডিতসকলে কয় যে আজি কালি পৃথিৱীৰ ওপৰ ভাগত যেনেকৈ মাটি আৰু পানীৰ ভাগ কৰা আছে আগেয়ে তেনে নাছিল। আগেয়ে সম্ভৱতঃ ডাঙৰ ডাঙৰ মহাদেশবিলাক লগ লগা আছিল। আটলাণ্টিক মহাসাগৰত থকা দ্বীপমালাৰ পৰা এইটো অনুমান হয় যে এক সময়ত ইওৰোপ আৰু আমেৰিকাৰ মাজত সাগৰৰ ব্যৱধান নাছিল। সকলো বৈজ্ঞানিকেই স্বীকাৰ কৰে যে, যি সমুদ্ৰ আগেয়ে বহুত দ আছিল কালত সিও এতিয়া বাম হৈ আহিছে। সেই নিয়মে বাম পানীও ক্ৰমে দ হৈছে। যদি এনে এক সময়ত ডাঙৰ মহাদেশবিলাক আৰু দ্বীপবোৰ একেলগে থুপখাই আছিল, তেনে হলে তেতিয়াই যে জীৱবিলাক পৃথিৱীৰ চাৰিও কালে বিস্তাৰিত হৈ গৈছে তাত একো সন্দেহ নাই। ইয়াত বাজেও প্ৰকৃতিৰ আৰু বহুত আচৰিত কৌশলৰ দ্বাৰাই জীৱবিলাকক চাৰিও কালে চতিয়াই দিয়া হৈছে। গছৰ গুটি বতাহত উৰি বহুত দূৰ ঠাইলৈ গৈ তাত আকৌ গছ গজোৱা বহুতে জানে। কোনো কোনো গছৰ ওচৰত বৰ হাবি থকাৰ নিমিত্তে তলত গুটি সৰি পৰিলেও হাবিৰ নিমিত্তে তাত গজিব নোৱাৰে। ভগৱানৰ কৌশলত তেনে বহুত গছৰ গুটিবোৰ নোমেৰে ঢকা। নোম থকা গুটিবিলাক বতাহত উৰি বহুত দূৰৈত পৰেগৈ আৰু তাতে মুকলি ঠাই পালে গছ গজায়। জলপ্লাৱন, বতাহ আৰু কেতিয়াবা চৰাইৰ সাহায্যত বহুত পানীত থকা জীৱ আৰু উদ্ভিজ প্ৰাণী এঠাইৰপৰা আন ঠাইলৈ যাব পাৰে।

আমি ওপৰত প্ৰাণীবিলাকৰ সাধাৰণত ঘটা শাৰীৰিক অভিব্যক্তিৰ কথা কলোঁ। তাত বাজেও প্ৰাণীৰ মানসিক জগতত যে কি এক আচৰিত অভি-ব্যক্তি ঘটিছে তাক আলচ কৰিলে আক তধা মানিব লাগে। মানুহৰ বস্তু প্ৰটোপ্লেজমৰ পৰা ক্ৰমিক অভিব্যক্তি হৈ শেষ ফল মানুহ হল; কিন্তু কি বস্তুৰ পৰা অভিব্যক্তি হৈ মানুহৰ সোমাই থকা ওখ ভাৱ আৰু প্ৰবৃত্তিবিলাক—ধৰ্ম্ম-জ্ঞান ন্যায় অন্যায় বোধ প্ৰভৃতি উৎপন্ন হল তাক নিৰ্ণয় কৰা টান। মানুহৰ এইবিলাক ভাব-প্ৰবৃত্তি যি মূল উপকৰণৰ অভিব্যক্তিৰপৰা হৈছে সি কি, তাৰ আলোচনা আমি প্ৰটোপ্লেজমৰ ভিতৰত প্ৰাণ কৰপৰা হল, এই কথাৰ আলোচনাৰ নিচিনাকৈ ইয়াতে এৰিলোঁ।

মনুষ্যৰ আদি অৱস্থা।

অনেক জ্ঞানীলোকে, যাইকে ডাক্তৰ ডাৰুইনে, কয় যে মানুহ একেবাৰেই মনুষ্যৰূপে সৃষ্ট হোৱা নাই। অতি ক্ষুদ্ৰ কীটে, ক্ৰমে উন্নত হৈ, বান্দৰৰ অৱস্থা পালে; সেই বান্দৰৰ উন্নত অৱস্থাই মানুহ। মানুহৰো প্ৰথম অৱস্থা বান্দৰ বা আন সামান্য জন্তুতকৈ শ্ৰেষ্ঠ নাছিল। মনুষ্যজাতিৰ কোনো কোনো ভাগ সভ্য হৈ মনুষ্য নামৰ গৌৰৱ বঢ়াইছে। মানুহবিলাকে নো পশু গুছি কেনেকৈ কি নিয়মৰ দ্বাৰা মনুষ্যত্ব পালে, ডাক্তৰ ডাৰুইনে তাক ভালকৈ দেখাইছে; কিন্তু সেই কথা বুজোৱা এই ৰচনাৰ উদ্দেশ্য নহয়; আদি অৱস্থাত মনুষ্যজাতি যে সামান্য জন্তুতকৈ শ্ৰেষ্ঠ নাছিল, আমি তাকেহে কব খুজিছোঁ। এতিয়াও নানা ঠাইত যিবিলাক হাবিয়নীয়া অসভ্য মানুহ আছে, সেইবিলাকলৈ চালেই আমাৰ কথাৰ প্ৰমাণ পোৱা যাব। মানুহৰ যি আহাৰ, চৰাই পহুৰো সেয়ে আহাৰ। মানুহৰ খাই আহাৰ ফল, মূল আৰু মঙহ; চৰাই পহুৱেও সেইবিলাককে খাই জীয়াই থাকে; কিন্তু মানুহ যিমান সভ্য হয়, তেওঁ খোৱাবস্তুকো সিমান ভালকৈ ৰান্ধে। সামান্য জন্তুৱে কেঁচা খায়; মানুহেও নিচেই আদি অৱস্থাত সামান্য জন্তুৰ দৰে কেঁচা বস্তু খাইছিল, পাছে ক্ৰমে জুইৰ ব্যৱহাৰ জানি খাদ্য বস্তু ৰান্ধিবলৈ শিকিলে। কিন্তু অসভ্য মানুহে সভ্যৰ দৰে ৰান্ধিব নেজানে, আৰু অনেক অসভ্য জাতিয়ে এতিয়াও কেঁচা মঙহ খায়, আৰু তাৰ দ্বাৰাই সভ্য জাতিয়ে নানাপ্ৰকাৰে ৰন্ধা বস্তু খোৱাৰ সমান তৃপ্তি পায়। নগাবিলাকে মৰা হাতীৰ মঙহ এখন চাঙত থৈ তলত জুই জ্বালি ধোঁৱা দিয়ে, সেয়ে তাৰ উত্তম আহাৰ। ফুৱেজি নামেৰে এজাতিয়ে মাছ ধৰি কেঁচাই খায়; আৰু সাগৰৰ দাঁতিত মৰা তিমি পালে, সি যিমান কি গেলা আৰু দুৰ্গন্ধ হওক, শিয়াল কুকুৰৰ দৰে জাকে জাকে গৈ তৎক্ষণাত তাক পেটত ভৰায়। সেই জাতিৰ লৰা আৰু তিৰোতাবোৰে কুকুৰেৰে সৈতে একেলগে চিল মাছৰ কেঁচা মঙহ খায়, আৰু তাৰ পেটৰ ভিতৰত মুখ সুমাই তেল পিয়ে। আবিচিনিয়াৰ মানুহবিলাকে জীয়া গৰুৰ গাৰ মাংহ কাটি চোবাই খোৱাৰ কথা আমি শুনিছোঁ। মানুহৰ জীৱন

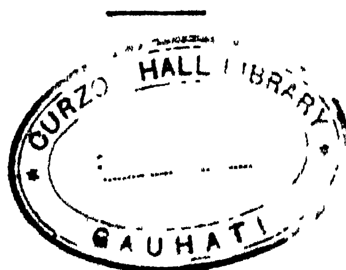
যি নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰিব লাগে তাকো সমাধা কৰিছিল। এইৰূপে বিষয়াৰ অধীনৰ চমুৱা মানুহবোৰে নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰ্য্য মাত্ৰ কৰিছিল। কাঁড়ী মানুহবোৰৰো সেইৰূপ নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰ্য্য আছিল। চমুৱা খেলতো কাঁড়ী বা অতি তলতীয়া শ্ৰেণীৰ প্ৰজা আছিল। কাঁড়ী শব্দৰ নানা জনে নানা অৰ্থ কৰে। সেই কালৰ যুদ্ধৰ প্ৰধান অস্ত্ৰ কাঁড় লৈ যুদ্ধলৈকো যাব পৰাৰ কাৰণেই বোধ হয় কাঁড়ী বুলিছিল। চমুৱা হলে মানুহ বিশেষে কোনো এটা নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰা লোকৰ শ্ৰেণীলৈ যায়। সি আৰু সাধাৰণ কাৰ্য্য কৰা লোকৰ শ্ৰেণীত নেথাকে; কিয়নো কাঁড়ীয়ে সকলো কাৰ্য্যকে কৰে। কোনো সময়ত আকৌ কোনো নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰা শ্ৰেণীলৈ নিনিয়াকৈও ৰজাই চমুৱা কৰিব পাৰে আৰু কৰিছিল। চমুৱাৰ অনেক খেল বা বিভাগ। কাৰ্য্য বা ব্যৱসায় অনুসাৰে খেল বোলে। যেনে, সোণাৰীৰ খেল, গায়নৰ খেল। অনেক চমুৱা খেল একত্ৰিত হৈ যি জন বিষয়াৰ অধীন, সেই সকল লোকক সেই বিষয়াৰ মেলৰ লোক বোলে। যেনে, ঢেঁকীয়াল ফুকনৰ মেলৰ সোণাৰীৰ খেল। বিশেষ বিশেষ কেতবিলাক খেল একেলগ হৈ কোনো ঠাইত থাকিলেও কেতিয়াবা সেইবিলাকক এখন খেল বুলিছিল। যেনে বৰফুকনৰ মেলৰ নগঞা খেল। কোনো খেলৰ সকলো মানুহ একেলগে নেথাকে। একে খেলৰ মানুহ অনেক ঠাইত থাকিব পাৰে। তাৰ দ্বাৰা তাৰ খেলৰ সত্বৰ ব্যাঘাত নজন্মে, কেৱল সেই লোকে সেই খেলৰ নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰি থাকিব লাগে। যদি কোনো লোকে এইৰূপ কাৰ্য্য নকৰে তাক 'ভগনীয়া' বোলে। ভগনীয়াক খেলৰ বিষয়াই বলেৰে নিৰ্দ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰাব পাৰে। ব্ৰাহ্মণসকলৰ ভিতৰতো কাঁড়ী আছিল; কিন্তু সেইসকলে হীন কাৰ্য্য নকৰিছিল; আন কাঁড়ী বুলিলে সকলো কাৰ্য্যকে কৰিব লাগে। কাঁড়ী আৰু চমুৱাৰ নিৰ্দ্দিষ্ট কৰা পীৰলৰ কাকত আছিল, কাঁড়ীৰ পৰা চমুৱালৈ যদি কোনো লোক যায়, তাৰ নাম কাঁড়ীৰ কাকতৰ পৰা কটাব লাগে; আৰু কটোৱা বিধানো আছিল। নাম নকটালে সি যেই কি বিষয় পাওক, কাঁড়ীয়েই থাকিল। বকতীয়ালৰ বৰলকৰাই এদিন কাঁড়ীৰ হিচাপ লোৱাত এদল কাঁড়ীৰ মাজত এটা পাইক নোপালে। সেই পাইকটো কলৈ গল, এই বিষয়ে অনুসন্ধান হবলৈ ধৰিলে। কাঁড়ী গোপন কৰা এটা গুৰু অপৰাধ। বিষয়াৰ প্ৰতি বৰকৰাৰ বৰ ক্ৰোধ হল আৰু তেওঁক দণ্ড কৰিবৰ

দিব লগা। সেই বৰবৰুৱায়ে যে সেই জন কাঁড়ী পাইক তাক কোনেও ধৰ নোৱাৰে। পাচে বৰবৰুৱাই যেতিয়া দণ্ড বিহিবলৈ মন কৰিলে, তেতিয়া এটা বৰাই মৰণত শৰণ দি আঠুকাঢি বৰবৰুৱাক জনালে, "দেউতা ঈশ্বৰ, ছাঁ দেখিছে, গা দেখিলেই পাইক ওলাব।" এই কথা শুনা মাত্ৰেই বুদ্ধিমান বৰবৰুৱাই জানিলে যে নিজেই সেই কাঁড়ী পাইক। পাচে ৰাজেশ্বৰ সিংহ স্বৰ্গদেৱত জনাই, কাঁড়ীৰ কাকতৰ পৰা ওলাই চমুৱাত সোমাল।

কাঁড়ীৰ পৰাই নাম কাটি ৰজাই সত্ৰ বা দেৱালয়ৰ পাইক বা ভকত কৰে। কোনো লোকক বন্দী দিয়ে। চাইটা মানুহে এটা গোট পাইক হৈছিল আৰু এটাই এপোৰা। কাঁড়ী কি চমুৱা উভয়তে এইৰূপ গোট গণনা। প্ৰতি কাঁড়ী পাইকে এটি নিৰ্দ্দিষ্ট সময় পৰ্য্যন্ত ৰজাৰ বা বিষয়াৰ কাৰ্য্য কৰিব লাগে। সেই কাল অতীত হলে আন পাইকে তাক সলনি কৰে। খাটনিৰ কাল দহ দিনেই অতি ন্যূন। চমুৱা হৈ যিবিলাক মানুহ কোনো বিশেষ খেলত সোমায়, সিও এই দৰেই কোনো এসময়ত খাটনি কৰে। সময়ে সময়ে খাটনিৰ কালৰ ন্যূনাধিক্য হয়। চমুৱা খেলৰ লোকসকলে সেই খেলৰ লোকে যি কাৰ্য্য কৰিব লাগে, সেই কাৰ্য্য সৰুৰেপৰা শিক্ষা কৰে। শিক্ষিত হলেই সেই কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হয়। যেতিয়ালৈকে শিক্ষাত থুঠে, তেতিয়ালৈকে সি কাৰ্য্যত হাত নিদিয়ে। যেনে, সোণাৰীৰ খেলৰ লোকসকলে সৰুৰেপৰা সোণাৰীৰ কাৰ্য্য শিক্ষা কৰে। যেতিয়া ৰজাঘৰীয়া কাম কৰিবপৰা হয়, তেতিয়াহে সেই কাৰ্য্যত সোমায়।

কাঁড়ী পাইকৰ এটা নিয়ম এই যে ১৬ বছৰ নহয় মানে সি পাইকৰ গণনাত নপৰে, ১৬ বছৰ হৈ গলেই সি পাইকৰ গণনাত পৰে। পাচে পাইকৰ গণনাত পৰে এই ভয়তে মুনিহ লৰাবিলাকে অনেক বয়সলৈকে কাপোৰ নিপিন্ধিছিল। কাঁড়ী পাইকৰ ওপৰত যি বিষয়া থাকে, সেই বিষয়াই সময়ে সময়ে খাটনিৰ যোগ্য মানুহ বিচাৰি-ফুৰিছিল। অনেক বিষয়াই আকৌ পাইক গোপন কৰিছিল, ধৰা পৰিলে সেই বিষয়াই উগ্ৰদণ্ড পাইছিল। কাঁড়ী আৰু চমুৱা বিনে মহন্ত, ভকত, দেৱলীয়া, পাইক আৰু গোলাম এই কেইবিধ প্ৰজাও আছিল। এক প্ৰকাৰে এই পাঁচ বিধ প্ৰজাও চমুৱা। কোনো সত্ৰ বা ধৰ্ম্মালয়ত যিসকলে ধৰ্ম্ম-চৰ্চ্চা কৰে আৰু দেশত ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তায়, সেইসকলেই

মহন্ত। সেই সত্ৰৰ মহন্তৰ সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ যি লোক নিযুক্ত হয় সেই-বোৰ ভকত। কোনো দেৱতাৰ বা দেৱমন্দিৰৰ কৰ্ম্মকাৰ্য্য চলাওঁতা লোকক দেৱলীয়া বোলে। সত্ৰ আৰু দেৱালয় অথবা কোনো অৱস্থাৰ আন কোনো নিয়গাৰ কাজ কাম কৰা লোকবিলাকক পাইক বোলে। কোনো লোকৰ দাসত্ব কৰা লোকবিলাকেই গোলাম। গোলামৰ ওপৰত গৃহস্থৰ সম্পূৰ্ণ কৰ্ত্তৃত্ব; তাক দান, বিক্ৰয়, হস্তান্তৰ কৰিব পাৰে। পুত্ৰ-কন্যাৰ ওপৰতো পিতৃ-মাতৃৰ সেইৰূপ স্বত্ব। যিসকল লোকক ৰজাই কোনো ধৰ্ম্মালয় বা দেৱালয়ত অথবা আন কোনো লোকক সমৰ্পণ কৰে, তাৰ ৰাজদণ্ড বিনে ৰাজকীয় সকলো গুচে। অৰ্থাৎ ৰজাঘৰৰ কৰ-কাটল, পঞ্চক, বেঠ, বেপাৰ, জলকৰ, যৰক্ষাৰ, চোৰ, ছিনলা, ধুমছি, মাড়েশা, দান, খুত, দণ্ড, বন্দ, হাট, ঘাট, চকী, ফাট এইসকলৰ দায়ৰ পৰা সেইবোৰ মানুহ মুক্ত হয়। যাক সেইবোৰ মানুহ দিয়া হয়, সেইসকলেই সেইবোৰ নাব লব পাৰে। আমি যি সময়ৰ কথা লিখিছোঁ, সেই সময়ৰ অসম দেশৰ প্ৰজা সংখ্যা ২৩ লক্ষৰ অধিক নাছিল।

সাহিত্য বিচাৰ।

সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ।

মানুহে নিজ বুদ্ধিৰে আজিলৈকে যি যি কাম কৰিছে, তাৰ ভিতৰত সাহিত্যকে ঘাই বুলিব পাৰি। সাহিত্যৰ গুণ সংসাৰ জিনি আছে। ইয়াৰ নিচিনা মনমোহা বস্তু জগতত আৰু বিচাৰি পাবলৈ বৰ টান। সাহিত্যৰ গুণত বিষাদত দুখ যোৱা মানুহৰো মনোবিকাৰ উপশম হয়; ৰুগীয়াৰ ৰোগ সকাহ পৰে; কাঠ-বুকুৱা মানুহৰ মনত দয়াৰস জন্মে; খং, খিয়াল ইত্যাদি মানুহৰ যিবিলাক ৰিপু আছে, সিইতো লাহে লাহে কমি যায়। কিন্তু এই সাহিত্য-সুখ সকলোৱে ভোগ কৰিবলৈ নাপায়। আগেয়ে কিছু জ্ঞান আৰ্জি নললে সাহিত্যৰ ৰস পোৱা বৰ টান। সেই দেখিহে মূৰ্খ আৰু অসভ্য জাতিবোৰে সাহিত্যৰ মোল নাপায়; আন কি, সাহিত্য বুলিবলৈ বস্তু এটাই সিহঁতৰ নাই। জ্ঞান সাহিত্য-সুখৰ মূল। জ্ঞানৰ ৰশ্মিয়ে মন পোহৰ নকৰিলে সাহিত্যৰ অসীম ৰূপৰ অলপো দেখিবলৈ পোৱা নেযায়। এই জ্ঞান কেৱল লিখা-পঢ়া শিকিলেই হয়, এনে বুলি ভবা অনুচিত। অনেক মানুহ আছে, তেওঁলোকে লিখা-পঢ়া জানে আৰু টান টান পুথিৰ অৰ্থও নিমিষতে কৈ দিব পাৰে, তেও সাহিত্যৰ ৰস বুজিবলৈ টান পায়। এই কথাটো প্ৰথমতে আচৰিত যেন লাগিব পাৰে, কিন্তু অলপ গমি চালে দেখা যায়, যে যি জ্ঞানৰ বলত সাহিত্যৰ ৰস বুজিব পাৰি সি লিখা-পঢ়া শিকিলেই হোৱা বস্তু নহয়। তাৰ নিমিত্তে বেলেগে পুৰুষাৰ্থ কৰিব লাগে, তেহে সেই জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি। নীতি-বিজ্ঞান, মনোবিজ্ঞান বা গণিত ইত্যাদি শাস্ত্ৰত বৰ পাৰ্গতালি লাভ কৰিলেও সাহিত্যৰ একো নাজানিব পাৰে। কিয়নো, মনোবিজ্ঞান শিকোঁতে সাহিত্য শিকা নহয়।

এই জ্ঞান যে দুৰ্লভ এনে নহয়। আন কথা শিকিবলৈ যিমান দুখ কৰিব লাগে, সাহিত্য বোধকৰোঁ তাতকৈ অলপ শ্ৰমতে শিকিব পৰা যায়। যেতিয়া

মানুহে লিখা পঢ়া আৰম্ভ কৰে, তেতিয়াৰ পৰা সাহিত্যৰ কাললৈকো চকু দিব লাগে; সদায় তাত মন দিলেহে পিচে উপকাৰ পোৱা যায়। যদি সকলে পৰা সাহিত্যৰ লগত একো সম্বন্ধ নাৰাখা, তেন্তে ডাঙৰ হলে তাৰ ৰস কেনেকৈ বুজিবা? একেই সাহিত্য এটা জটিল বিষয়, তাতে যদি আৰম্ভৰে পৰা তাক হেলা কৰা যায়, তেনেহলে পিচে তাৰ সোৱাদ পোৱা বৰ টান। কিন্তু নিচেই সকতে সাহিত্য শিকিবলৈ ধৰাও উচিত নহয়, কিয়নো তেতিয়া বহুত কথাৰ অৰ্থকে বুজি নাপায় আৰু অৰ্থ বুজি পালেও কথাৰ ভিতৰ সোমাই তাৰ সাৰ বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰে। যেতিয়া বুদ্ধি পুৰঠ হয়, জটিল কথাৰ আঁত বিচাৰি উলিয়াব পাৰে, আৰু নীৰস বিষয়তো লাগি থাকিবলৈ বেজাৰ নলগা হয়, তেতিয়াহে সাহিত্যৰ ফালে মন দিয়া যুগুত। সাহিত্যত এবাৰ মন বহিলে আৰু শঙ্কা নাই। তাৰ সোৱাদ এবাৰ পালে পাহৰিব নোৱাৰি। সেই দেখিহে এজন কবিয়ে ঈশ্বৰত খাটিছিল, যে তেওঁক যেন এই পৃথিবীত আকৌ জনম দিয়ে, আকৌ যেন তেওঁ সাহিত্য সুধা পান কৰিবলৈ পায়।

সাহিত্যৰ সোৱাদ আনবিলাক মিঠা বস্তুৰ দৰে নহয়। আন আন বস্তুৰ সোৱাদ জিভাৰে পাওঁ, আন বস্তুৰ ৰূপ চকুৰে দেখোঁ। কিন্তু সাহিত্যৰ সোৱাদ মুখৰ জিভাৰে নাপায়; তাক মনেৰে চাকিব লাগে, তেহে তাৰ ৰূপ বা সোৱাদৰ গম পোৱা যায়। সেই দেখি জিভা নোহোৱা মানুহেও সাহিত্যৰ ৰকম বুজিব পাৰে। কনাইও তাৰ ৰূপ দেখি ভোল যায়। সাহিত্য সম্ভোগৰ নিমিত্তে বহুত ধন-বিত্তো খৰচ কৰিব নালাগে, বা দেশ এৰি বিদেশলৈকো যাব নালাগে। ঘৰতে বহি সেই পবিত্ৰ সুখ ভোগ কৰিব পাৰি। আন সুখৰ অন্তত কেতিয়াবা দুখ মিলে, কিন্তু সাহিত্যৰ পৰা যি আনন্দ পোৱা যায়, তাত বিষাদৰ অলপো মিহলি নাই। সাহিত্য কেৱল সুখৰ ভঁৰাল। নন্দন কাননত যেনেকৈ দেৱতাসকলে অমৃত পান কৰি সকলো দুখ পাহৰে, সেই দৰে জ্ঞানী মানুহে সাহিত্য পঢ়ি বা সমালোচনা কৰি সংসাৰৰ চিন্তা পাহৰে আৰু পৰম হৰিষে কাল নিয়ায়। জ্ঞানী লোকৰ পক্ষে সাহিত্য জিৰণি লোৱা ঠাই। আনবিলাক মানুহৰ যেতিয়া গৃহৰৰ্ম কৰি ভাগৰ লাগে, তেতিয়া তেওঁলোকে গান-বাজনা বা আন কোনো

ক্ষণস্থায়ী সুখৰ আশ্ৰয় লয়। কিন্তু জ্ঞানী লোকৰ ভাগৰ লাগিলে সাহিত্য-ৰূপ বিলাস-বনত সোমাই তাৰ নানাবিধ শোভা চাই চাই ভাগৰ পাহৰে। এই পবিত্ৰ সুখ লভিবলৈ সকলোৱে যত্ন কৰা উচিত। কোন বাটে গলে এই সুখ লাভ কৰিব পাৰি তাক আমি ক্ৰমে দেখুৱাম। সম্প্ৰতি সাহিত্য কি বস্তু, কিহক নো সাহিত্য বোলে, তাৰ লক্ষণ কেনে, কোনে কি বস্তুৰে সাজিলে, কেতিয়া হল, আগেয়ে কেনে আছিল, এতিয়া কেনে হৈছে, আৰু আন কিহৰ লগত সাহিত্যৰ বিশেষ সম্বন্ধ আছে, অয় অয়ন্তে এই কেটা কথা ভালকৈ বিচাৰি চাব লাগিব; তেহে আমি সাহিত্যৰ ওচৰ চাপিব পাৰিম।

সংসাৰৰ সকলো প্ৰাণীতকৈ যে মানুহে ইমান বেছি উন্নতি কৰিছে, তাৰ কাৰণ এই যে সিহঁতে নিজৰ মনৰ ভাব আনক জাহিৰ কৰ পাৰে। এটা মানুহে নিজ বুদ্ধিৰে যি শিকে তাক তাৰ লগৰীয়াবিলাকক বুজাই কব পাৰে। এই ক্ষমতা নথকাহেঁতেন মানুহে কেতিয়াও ইমানখিনি উন্নতি কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। যেয়ে যি শিকে, সি তাৰ লগতে লোপ হলহেঁতেন। এতিয়া সেই ক্ষমতাৰ গুণত আমি আনে শিকা বা উলিওৱা কথাৰ পৰা উপকাৰ পাওঁহক। যি উপায়ৰ দ্বাৰাই এজনৰ মনৰ ভাব আন এজনক প্ৰকাশকৈ কব পৰা যায় সেই উপায়ৰ নাম ভাষা। ভাষা কেনেকৈ হল, তাক কোনে সাজিলে, এইবোৰ কথা আমাক এতিয়া নালাগে। সম্প্ৰতি ইয়াকে জানি থলেই হব, যে আমি ভাষাৰ গুণতহে অন্য জীৱ-জন্তুতকৈ বেছি উন্নতি লাভ কৰিব পাৰিছোঁ। এই ভাষাৰ দ্বাৰাই আমাৰ মনৰ ভাব ব্যক্ত কৰোঁ। এই ভাষাৰেই হে আমি পৃথিৱীত সবাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। কিন্তু অকল ভাষাই আমাৰ ইমান উপকাৰ সাধিব নোৱা-ৰিলেহেঁতেন। যেতিয়া মানুহে লিখিব নাজানিছিল, যেতিয়া কাগতৰ ব্যৱহাৰ পৃথিৱীত আছিল, সেই সময়ত ভাষাৰো বৰ আদৰ নাছিল। ভাষা যে ইমান গুণৱতী হল, ই কেৱল লিখাৰ বলতহে। মানুহে বুদ্ধিৰে উলিওৱা কথা লিখি থবলৈ এইটো উপায় নথকাহেঁতেন, ভাষাৰ পৰা আমি ইমান উপকাৰ কেতিয়াও নাপাওঁ।

মানুহে যেতিয়াৰ পৰা কথা লিখিবলৈ ধৰিলে, সেই দিনৰ পৰা সাহিত্যৰ সৃষ্টি হল বুলি ধৰিব পাৰি। ভাষা লিখিলেই সাহিত্য নাম পায়। ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ভিতৰত ইমান মিল, যে সময়ে সময়ে কোনটো কি বাছি

উলিয়াবলৈকে টান হৈ পৰে। কিন্তু এই কথাৰ পৰা এনে ভাবি লোৱা উচিত নহয়, যে ভাষা আৰু সহিত্য একে। সিহঁত আকাৰে প্ৰকাৰে একে ৰকম হলেও, দুইও বেলেগ বেলেগ বস্তু। সিহঁতৰ গুণ বেলেগ, লক্ষণ বেলেগ, আৰু নামো সুকীয়া। কিছুমান কথাত যদিও দুইৰো ৰব মিল দেখা যায় কিছুমান কথাত আকৌ ইমান অমিল, যে সিহঁতৰ ভিতৰত একো সমন্ধই নাই বুলিব পাৰি। প্ৰথমতে চোৱাঁ, ভাষা কেৱল এটা নাম মাথোন। ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ মানুহে মুখেৰে নানা প্ৰকাৰ শব্দ কৰে। তাৰ একোটা শব্দৰ নাম আখৰ। আখৰৰ এটা বা কেইবাটাও গোটখাই এটা বস্তুৰ নাম হয়। এই নামবোৰ যেতিয়া মানুহে মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ উচ্চাৰণ কৰে তেতিয়া তাকে ভাষা বোলে। কিন্তু সাহিত্য কাপ-কাকতেৰে গঢ়া বস্তু। মানুহে লিখিবলৈ শিকাৰ আগেয়েও ভাষা আছিল, আৰু এতিয়াও আছে। কিন্তু সাহিত্য আগেয়ে নাছিল। ভাষাৰ আধখিনি ঈশ্বৰে আৰু আধখিনি মানুহে কৰা, কিন্তু সাহিত্য হলে সৰ্ব্বাংশে মানুহৰ হাতে গঢ়া বস্তু। সাহিত্য আৰু ভাষাৰ ভিতৰত যে কেৱল এই খিনিহে অমিল এনে বুলি ভবা উচিত নহয়। ৰাতি আৰু দিনৰ যেনে প্ৰভেদ, সিহঁতৰ ভিতৰতো প্ৰায় সিমানেই প্ৰভেদ। মিল কেৱল একে ঠাইত মাথোন দেখা যায়। আগত কৈ অহা হৈছে যে নানাবিধ শব্দ গোট খুৱাই একেঠাই কৰি এটা ভাব প্ৰকাশ কৰাৰ নাম ভাষা। এনেতে ভাষা শব্দমূলক, অৰ্থাৎ শব্দ নহলে ভাষাৰ সৃষ্টি হব নোৱাৰে। যদি কাহানিবা মানুহে শব্দ এটাইবোৰ পাহৰি যায়, তেন্তে সেই দিনাই ভাষাৰো মূৰ মৰিব। সাহিত্যও প্ৰায় তেনেকুৱা। কিছুমান শব্দ লগ কৰি এটা কথা লিখিলেই সাহিত্য হয়। এতেকে সাহিত্যকো ভাষাৰ নিচিনা শব্দৰ সমষ্টি বা পুঞ্জ বুলিব পাৰি। এই ঠাইতে ইহঁত দুয়োৰো ৰব মিল দেখা যায়। ইয়াত বাজে এহেলৈ যতে ধৰা তাতে সিহঁত বেলেগ। সিহঁত দুইৰো ভিতৰত কত কত মিল আৰু কত অমিল তালৈকে বুজি নললে সাহিত্য শিকাত বহুত বিখিনি জন্মিব পাৰে। কিয়নো, আমি আদিতে কৈছো, যে কেতবিলাক মানুহে ভাষা শিকে হয় তেও সাহিত্যৰ ৰস নাপায়। ভাষা ওপৰতে থকা বস্তু, চকু মুখালেই তাক দেখা যায়। যেয়ে আখৰ চিনে আৰু শব্দৰ অৰ্থ জানে সেয়ে ভাষা দেখা পায়, আৰু শিকিব পাৰে; কিন্তু সাহিত্য তেনেকুৱা নহয়।

তাক ভাষাৰ মাজেৰে পৰা চালি-জাৰি উলিয়ালেহে পোৱা যায়। সি ভাষাৰ তলত চাপ খাই থাকে, বিচাৰি উলিয়ালেহে ওলায়। ভাষা এটা বস্তু সাহিত্য তাৰ ৰূপ; ভাষা শৰীৰ সাহিত্য আত্মা, বা ভাষা পদাৰ্থ সাহিত্য তাৰ গুণ। নাইবা, এই দৰেও ধৰিব পৰা যায় যে ভাষা এটা ফুল সাহিত্য গোন্ধ, ভাষা মাটিকঠাল সাহিত্য তাৰ সোৱাদ।

এই দৰে ভাষাৰ মাজেৰে পৰা সাহিত্য বিচাৰি উলিওৱাকে সাহিত্য শিক্ষা বোলে। এই শিক্ষা অৱশ্যে অতি টান কাম, অলপ শ্ৰম কৰি সাধিব নোৱাৰি। আজিৰ পৰা লাহে লাহে অভ্যাস নকৰিলে একে দিনেই যে সাহিত্যৰ ৰস বুজা হব পাৰি এনে কথা কেতিয়াও মনত ঠাই নিদিবা। এই কাম কৰিবলৈ যে কতবোৰ কিছুমান নিয়ম আছে এনে নহয়। নিয়ম থকাহেঁতেন ই ইমান টান হবই নোৱাৰে। যি যি কাম নিয়ম বন্ধা আছে, অৰ্থাৎ নিয়ম অনুসৰি চলিলেই যি কাম সিদ্ধ হয়, তাক টান কাম বুলিব নোৱাৰি। কিয়নো, নিয়ম হাজাৰ টান হলেও মানুহে পুৰুষাৰ্থ কৰি তাক বুজিব পাৰে আৰু সেই দৰে চলিব পাৰে। যিবোৰ কামৰ একো নিয়ম নাই সেইবোৰহে আচলতে টান। এই দেখি সাহিত্য শিক্ষা সুচলা কৰিবলৈ একো উপায় দিব নোৱাৰি। যি তাক শিকিব খোজে তেওঁ কিছুমান দিন মন দি ধৰিলেই আপোনাআপুনি সহজ উপায় ওলাব পৰিব। ইয়াত শিকোঁতাৰ সহায় কৰিবৰ নিমিত্তে আমি স্থূল স্থূল দুই চাৰিটা কথা উল্লেখ কৰিলোঁ। এই আৰ্হি অনুসৰি কাম কৰিলে যে কিছু উপকাৰ হব তাত আমাৰ এক ধনিষ্টাও সন্দেহ নাই।

পৃথিৱীত যত বস্তু আছে তাৰ সকলোবে দুই পিঠি। কথাবো তাৰ ঠিক এনেকুৱা। এটা লিখাপ্ৰবন্ধৰ দুটা পিঠি, তাৰে এপিঠিৰ নাম কথা বা শুধ ভাষা আৰু আনটো পিঠিৰ নাম সাহিত্য। যেতিয়া আমি প্ৰবন্ধত কোৱা কথা কেটালৈ মাথোন মন কৰোঁ, অৰ্থাৎ লিখকে যি ভাব প্ৰকাশ কৰে তাত মাথোন মন দিওঁ, তেতিয়া আমাৰ চকু কেৱল ভাষাতহে থাকে। কিন্তু যদি তাক এৰি বা তাৰ বাজেও লিখকৰ লিখাৰ ধৰণলৈ চাওঁ অৰ্থাৎ লিখকে কেনেকৈ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিছে, তেওঁ কি কি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে, কি উপমাৰে বুজাইছে আৰু কেনে ভাবত লিখিছে, এইবোৰ কথালৈ মন দিয়া যায়, তেন্তে সেই প্ৰবন্ধৰ তেতিয়া সাহিত্য বিচৰা হয়। মুঠতে কব লাগিলে লিখকে যি কয়, তালৈ মন

কৰিলে ভাষা আৰু যেনেকৈ কৈছে তাতে মন কৰিলে সাহিত্য বিচাৰ কৰা হয়। যি মানুহে প্ৰবন্ধত কোৱা কথা অৰ্থাৎ নাতৰিটো মাথোন বিচাৰে তেওঁ সেই প্ৰবন্ধৰ সাহিত্য নেদেখে। সাহিত্য বিচৰা মানুহে প্ৰবন্ধত থকা উপমাৰ মিল, শব্দৰ পাতনি, ভাবৰ গাঁথনি, আৰু লিখাৰ প্ৰণালীতে মন কৰে। এটি উদাহৰণ দিওঁ চোৱাঁ। "ঈশ্বৰ দয়াৰ সাগৰ" এই এটা বাক্য। এতিয়া আমি যদি বাক্যটো পঢ়ি ইয়াকে বুজি থওঁ যে ঈশ্বৰ বৰ দয়ালু, তেনেহলে আমি তাৰ ভাষাতহে মন দিলোঁ। কিন্তু যদি এই দৰে ভবা যায়, যে এই ঠাইত ঈশ্বৰ নিদি পৰমেশ্বৰ লিখাহেঁতেন শুনিবলৈ ভাল হলহেঁতেন, বা ঈশ্বৰ শব্দটোৱে এই ঠাইত সুন্দৰৰূপে খাই পৰিছে, আন শব্দ দিলে বেয়া হব, তেনেহলে আমি তেতিয়া বাক্যটোৰ ভাষা বিচৰা নাই, আমাৰ মন তাৰ সাহিত্যতহে আছে। আৰু এই দৰেও ভাবি চাব পাৰি, যে ঈশ্বৰক দয়াৰ সাগৰ নুবুলি দয়াতৰঙ্গিনী বা দয়াকূপ বোলা ভাল আছিল, বা দয়াকূপ বুলিলে নিমিলে, কিয়নো ঈশ্বৰ সৰ্ব্বব্যাপী, এতেকে দয়ানদী বোলা যাওক, বা এই শব্দটো শুনিবলৈ কৰ্কশ, এতেকে দয়াতৰঙ্গিনী বোলা ভাল; এনেকুৱাবোৰ কথাতে মন কৰিলে সাহিত্য বিচাৰ কৰা হয়।

এতিয়া সুন্দৰৰূপে বুজিব পাৰি, যে সাহিত্য কেৱল ভাষাৰ অলঙ্কাৰ মাথোন। এই অলঙ্কাৰবোৰ গুচাই যদি ভাষাক একেবাৰে নাঙঠ কৰা যায় তেন্তে তাৰ এইৰূপ নেথাকে। কিন্তু ভাষাক একেবাৰে নিৰলঙ্কাৰ কৰা অতি দুষ্কৰ। তাক বেয়া সাজ পিন্ধাই দেখিবলৈ কুৎসিৎ কৰিব পাৰি, কিন্তু সমূলি নাঙঠ কৰিবলৈ টান। কিয়নো শব্দই ভাষাৰ অলঙ্কাৰ, আৰু আগত কোৱা হৈছে, যে শব্দই তাৰ মূল। যদি শব্দ এটাইবিলাক কাঢ়ি নিয়া যায়, তেন্তে ভাষাই নাথাকে। ভাষাক শুৱনী কৰিবলৈ মানুহে নানাবিধ অলঙ্কাৰ পিন্ধায়। কেৱল ভাষাই মানুহৰ মন টানিব নোৱাৰে। বেয়াকৈ লিখা পুথি পঢ়িবলৈ কাৰো মন নাযায়। তেনেকুৱা পুথি এবাৰ পঢ়ি চালেই দুনাই মেলিবলৈ বেয়া লাগে। কিন্তু ভাল বছা শব্দ, সুন্দৰ উপমা, বা নতুন মনোহৰ ভাবেৰে সজাই পুথি লিখিলে তাক সকলোৱে আদৰ কৰে। তাক এবাৰ পঢ়িলে আকৌ পঢ়িবলৈ মন যায়। কালিদাসে শকুন্তলা লিখিবৰ আজি কত যুগ হল, তেও সেই শকুন্তলা পঢ়ি মানুহে আজিলৈকে ৰস পায়, আজিও

সকলোৱে তাক আদৰ কৰি ৰাখে, হেপাহ কৰি পঢ়ে। ইয়াৰ কাৰণ এই যে শকুন্তলা বত্রিশ অলঙ্কাৰে বিভূষিতা। তাক পঢ়িলেই মানুহৰ মন মোহ যায়। যি সাহিত্যৰ ৰস বুজা মানুহে এবাৰ শকুন্তলা পঢ়ি চাইছে সি কেতিয়াও তাক পাহৰিব নোৱাৰে।

যদিও অলঙ্কাৰে সাহিত্যৰ ইমান উপকাৰ কৰে, তাৰ পৰা যে কিছু কিছু অপকাৰ হোৱা নাই এনে নহয়। অলঙ্কাৰ লগাওঁতে দুই চাইটা নলগা শব্দ বা উপমা ভাব ব্যৱহাৰ কৰিব লগাত পাৰে। যি কথা আচলতে নাই তাকো কেতিয়াবা আছে বুলি কব লাগে। পাচে, যি মানুহে পঢ়ে তেওঁ অলঙ্কাৰৰ কথাখিনিকো সঁচা বুলি ধৰি লয়। সাহিত্যৰ ভিতৰত যদি কিবা গুণ আছে, সি শব্দৰ আৰু ভাবৰ বহুলতাইহে। বহুলতাই অনেক মানুহৰ ভ্ৰম জন্মায়। এই নিমিত্তেহে বোধকৰোঁ মুলতে মিছা কথাতো মানুহৰ অটল বিশ্বাস দেখা যায়। মানুহে এই কথাটো ভাবি নাচায় যে কোনো এটা বস্তুৰ বৰ্ণনা কৰিব লাগিলে, আৰু সেই বৰ্ণনা যদি ধুনীয়া কৰিব খোজা যায়, তেনেহলে মাজে মাজে দুই এটা বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰিব লগা হয়। সেই বিশেষণবোৰৰ ভাব নানা প্ৰকাৰ হব পাৰে। বিবেচনা কৰা, তুমি এজোপা গছ বৰ্ণাবা। সেই গছৰ ডালবোৰ বৰ দীঘল। পিচে বৰ্ণনাত তুমি লিখিব লাগিব যে তাৰ ডালবোৰ সুদীৰ্ঘ বা অতিশয় দীঘল আছিল। বৰ দীঘল বুজাবলৈ যি দুটা বিশেষণ ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা হল, তাক দেখোঁতে সিমান জটিল বা দ্ব্যৰ্থযুক্ত যেন নেদেখা হয়, কিন্তু অৰ্থ ভাঙিবৰ সময়ত তাৰ কেইবাটাও অৰ্থ ওলায়। সুদীৰ্ঘ বুলিলে কেৱল নিয়মিতৰূপ দীঘলহে বুজায় এনে নহয়, অস্বাভাবিক দীঘল বুজাব পাৰে। সচৰাচৰ গছৰ ডাল যিমান দীঘল হয়, সিমান দীঘল হলেও সুদীৰ্ঘ বুলিব পাৰি, আৰু অদ্ভুত দীঘল হলেও সুদীৰ্ঘ বুলিব পাৰি। এই দুটা অৰ্থৰ কোনটো সঁচা বুলি লব লাগিব তাক ঠাৱৰকৈ কোৱা টান। কিন্তু সেই বুলি মানুহে বৰ্ণনাৰ আচল ভাবটো ধৰিব নোৱাৰে নে? অৱশ্য পাৰে। সুদীৰ্ঘ বা অতিশয় দীঘল বুলিলে এনে বুজা যুগুত যে সচৰাচৰ গছৰ ডাল যিমান দীঘল হয়, এই জোপা গছৰ ডালো সিমানেই দীঘল আছিল। কোনো এটা কথা লিখিব লাগিলে কিছু বঢ়াই নেলেখিলে নহয়, নাইবা বৰ্ণনাৰ ৰস নাইকিয়া হৈ পৰে। সেই গছজোপাৰ ডালকেইটা বৰ্ণাওঁতে যদি

সুদীৰ্ঘ দুবুলি এশ বা ডেৰ শ হাত বুলি আচল গোথটো দিয়া যায়, তেনে-হলে প্ৰবন্ধৰ ভাষা সুললিত নহব পাৰে, বাঁ আন কোনো প্ৰকাৰে বেয়া হব পাৰে। এই কথাটে: মানুহে গমি নাচায়। বৰ্ণনাত যি পায় তাকে বিশ্বাস কৰে। ৰামায়ণত কয় যে হনুমন্তই হেনো নোমে নোমে একোটা পৰ্ব্বত বান্ধি লৈ জঁপিয়াইছিল। এই কথাটো কেৱল ভাবৰ বহুলতা মাথোন। ইয়াৰ দ্বাৰাই কবিয়ে দেখাইছে যে হনুমন্ত বৰ বলবান আছিল, তেওঁ বৃহৎ বৃহৎ পৰ্ব্বতকো তৃণ যেন দেখিছিল। আচলতে যে হনুমন্তই দহ হেজাৰ পৰ্ব্বত গাত বান্ধি লৈ জঁাপ মাৰিছিল এনে কথা নহয়। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত এনেকুৱা শব্দ আৰু ভাবৰ আধিক্য অনেক পোৱা যায়। আন আন পুথিতো আছে হয়, কিন্তু পৰিমানে ইমান নহয়। এই দুই পুথিত কথাবোৰ ইমান বঢ়াই লেখিছে যে তাৰ পৰা আচল সাৰ কথাখিনি বাছি উলিওৱা বৰ টান হৈ পৰিছে। পৃথিৱীত আন যিবিলাক জাতি আছে তেওঁলোকৰ সাহিত্যতো এই দোষ বা দোষযুক্ত অলঙ্কাৰ আছে; কিন্তু হিন্দু গ্ৰীক আৰু মুছলমানৰ সাহিত্যত বৰ বেচি পৰিমাণে দেখা যায়। আন জাতিৰ লিখকে যদি একক চাৰি কৰে, হিন্দু আৰু মুছলমানে তাক চাৰি হাজাৰ নকৰে মানে নেৰে। এই দোষ অৱশ্য একেবাৰে গুচাব নোৱাৰি, কিয়নো ই সাহিত্যৰ এবিধ অলঙ্কাৰ। কিন্তু বহুতকৈ এনেকুৱা অলঙ্কাৰ লগালে ভাষা শুৱনী নহৈ কদাকাৰহে হয়।

ভাষাক অলঙ্কাৰ পিন্ধাব খোজোঁতে কেতিয়াবা মিছা কথাও কব লগা হয়, অৰ্থাৎ যি বস্তুটো বা গুণটো নাই তাকো আছে বুলি কব লগাত পৰে। এই দোষটো প্ৰায় আখৰ মিলাওঁতে বা শুনিবলৈ সুললিত কৰোঁতেহে হয়। এটা আখৰৰ মিচিনা আন এটা শব্দ লগাওঁতে লিখকে দুই চাইটা মিছা কথা লিখে। বিবেচনা কৰা, এটা মানুহক তুমি উত্ৰাৱল বুলি বৰ্ণাইছা, কিন্তু উত্ৰাৱল শব্দটোৰ দৰে আৰু দুই চাইটা শব্দ আছে; যেনে, উগ্ৰ, উজ্জ, বা উতনুৱা। পিছে লিখকে যেতিয়া উত্ৰাৱল শব্দটো লিখে তেতিয়া ভাষা সুশ্ৰাব্য কৰিবৰ মনেৰে উগ্ৰ বা উতনুৱা কথাও লিখি পেলায়। লিখকে জানিব পাৰে, যে উত্ৰাৱল মানুহজন উগ্ৰ বা উতনুৱা নাছিল, তেওঁ দুয়োটা শব্দ একে লগে লিখিলে শুনিবলৈ ভাল হয় দেখি তেওঁ অৰ্থলৈ বৰ কাণ নকৰে। এনেকুৱা কথা সকলো

প্ৰবন্ধতে পোৱা যায়। ইও সাহিত্যৰ এবিধ অলঙ্কাৰ, এতেকে এই দোষ গুচাবৰ একো উপায় নাই।

ভালকৈ লক্ষ্য কৰি চালে দেখা যায়, যে কথা লিখি উলিয়ালে তাৰ গঢ় আগৰ দৰে নাথাকে। মানুহৰ মুখৰ পৰা লৈ কাগৰ মুখত পৰিলেই মুৰ্ত্তি বেলেগ হয়। কদাকাৰ বস্তু শুৱনী হৈ পৰে, মিছাকো সঁচা যেন লাগে। ইয়াৰ কাৰণ এক প্ৰকাৰে আগেয়েই কোৱা হৈছে। বাঢ়ৈ আৰু ধনিকৰে যেনেকৈ সাধাৰণ কাঠ বা মাটি এডোখৰকে চাঁচি কাটি তাৰ ওপৰত ধুনীয়া ৰহণ লগাই চিকচিকীয়া কৰি পেলায়, সেই দৰে লিখকেও এটা অতি সামান্য বস্তুকে সুন্দৰ সুন্দৰ শব্দ আৰু উপমা যোজনা দি সজাই এনে শুৱনী কৰিব পাৰে যে, তাক আগৰ সেই সামান্য বস্তুটো বুলি চিনিবই নোৱাৰি। এই দেখিহে কিতাপত পঢ়া ঠাইবোৰ বা মানুহবিলাকক চাবৰ মন যায়। যি এবাৰ কাদম্বৰী বা শকুন্তলা পঢ়িছে, তাৰ মনত সদাই এনে ইচ্ছা যে পুনৰায় সেই দিন উলটি আহক, পুনৰপি সেই অৰণ্যৰ মাজত সেই দৰে মুনিৰ আশ্ৰম দেখিবলৈ পাব। মহাভাৰতত নৈমিষাৰণ্যৰ কথা পঢ়ি এনে বোধ হয় যে সেই হানি স্বৰ্গৰ নিচিনা সুখময় মহা পবিত্ৰ ঠাই। কিন্তু যদি সেই ঠাইবোৰ চাবলৈ যোৱা যায়, তেন্তে দেখিবা যে কিতাপত পঢ়ি যেনে লাগিছিল আচলতে তেনেকুৱা নহয়। আমি থকা ঠাইবোৰ যেনেকুৱা সিও প্ৰায় তেনেকুৱা, অলপহে যদি প্ৰভেদ ওলায়। এই এটাইবোৰ কবিৰ কাগৰ গুণ।

সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ কেনেকুৱা তাক কৈ এতালোঁ। বোধকৰোঁ এতিয়া ওপৰৰ আলোচনা পঢ়িলে সাহিত্য কাক বোলে অনায়াসে কব পৰা যায়। কিন্তু এতিয়াও এটা কথা বাকী। সাহিত্য হবৰ দিন ধৰি আজিলৈকে একে দৰে আছেনে বেলেগ হৈছে তাৰ কথা মুঠে কোৱা নাই। আজি কালি যদি সাহিত্য কিছু বেলেগ হৈছে, তেনেহলে আদিতে কেনেকুৱা আছিল আৰু এতিয়ানো তাৰ ৰূপ কেনে হৈছে, এইকেটা কথাৰ মীমাংসা হলেই সাহিত্যৰ সাধাৰণ অৱস্থা ওৰ পৰে।

সকলো বস্তুৰে যে পৰিবৰ্ত্তন আছে এই কথা সকলোৱে জানে। পৃথিবীৰ ভিতৰত এনে একো বস্তু নাই যি আদিৰে পৰা অজিলৈকে একে দৰে আছে। সাহিত্যৰো সেই দৰে সময়ৰ লগে লগে গঢ় লৰিবই লাগিছে। আদিতে

যেনেকুৱা আছিল এতিয়া তেনে নহয়; ইয়াৰ প্ৰকাৰ আজি কালি বেলেগ হৈছে। আগৰ লিখকবিলাকে নামৰ আগত বিশেষণ গোটাচেৰেক সৰহকৈ দিব পাৰিলেই পণ্ডিতালি কৰা হয় যেন জ্ঞান কৰিছিল। পুৰণি কলিবোৰত আৰু শিলত লেখা কথা পঢ়িলে শাৰী শাৰী কেৱল বিশেষণকে পোৱা যায়। তাৰ পৰা আচল সাৰশিনি বিচাৰি লোৱাই টান। কৰ্ত্তা কৰ্ম্ম কৰবাত পৰি থাকে, পঢ়োঁতাই পুৰুষাৰ্থ কৰিহে সিহঁতক বিচাৰি পায়। একোটা প্ৰবন্ধত কথা এধানমান, কিন্তু তাকে বিশেষণ লগাই বৃহৎ কৰে। এই দোষ আধুনিক লিখকৰ নাই। আজি কালি এঠাইত দুটা বা তিনিটাতকৈ বেছি বিশেষণ ব্যৱহাৰ নকৰে। এতিয়াৰ সাহিত্যত কিন্তু উপমাৰ হ্ৰাস দেখা যায়। আগৰ লিখকবিলাকে যেনে সুন্দৰ সুন্দৰ উপমা দি কথা বুজাব পাৰিছিল, এতিয়া তেনেকুৱা উপমা অতি কম। আগেয়ে কবিসকলে আচল কথা ভাঙ্গি নকৈছিল, কেৱল উপমাৰেই ভাব প্ৰকাশ কৰিছিল। এতিয়াৰ মানুহে উপমা এৰি কথাত ধৰিছে, কথাৰেই সকলো বিষয় বুজাই দিয়ে। আমাৰ বিবেচনা মতে আগৰ লিখকবিলাকৰ আৰু এটা দোষ আছিল। তেওঁলোকে চলিত ভাষাৰে কথা লিখিবলৈ ঘিণাইছিল। মানুহে সদাই যিবোৰ শব্দেৰে কথা বাৰ্ত্তা কয়, সেই-বোৰ শব্দ সিবিলাকে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ কিছু বেয়া পাইছিল যেন বোধ হয়। ইয়াৰ ফল হৈছিল এই, যে সাধাৰণ মানুহে অৰ্থাৎ অলপ লিখা পঢ়া জনা মানুহে পণ্ডিতে লিখা কথা বুজিব নোৱাৰিছিল। এই দোষে আজি কালি কেৱল সংস্কৃত জনা পণ্ডিতবিলাকক চুইছে। তেওঁলোকে চুটি সৰু শব্দেৰে কথা লিখিবলৈ বেয়া পায়। লাহে লাহে এইবোৰ দোষ উঠি যাবলৈ ধৰিছে, আৰু কিছুমান দিনৰ মূৰত বোধ কৰোঁ মুঠেই নাইকিয়া হব। এতিয়াৰ লিখকৰ বাক্যবোৰ চুটি; আগৰ নিচিনা আজি কালি কথা যোৱাই বাক্য দীঘল নকৰে। ইয়াতে আৰু এটা কথা কোৱা উচিত, যে দেশভেদে আৰু জাতিভেদে সাহি-ত্যৰো লক্ষণৰ অলপ ব্যতিক্ৰম দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই বিষয় আমি এতিয়া আলোচনা নকৰোঁ। সম্প্ৰতি সাহিত্য ভাগ কৰি, তাৰ একো ভাগৰ নো লক্ষণ কেনেকুৱা, এভাগৰ লগত আন ভাগৰ কি সম্বন্ধ আৰু সাহিত্যৰ নো মুঠতে কেই ভাগ, এই কেটা কথাৰ বিচাৰ কৰিব লাগিব। ইয়াৰ লগতে দেশভেদে সাহিত্যৰ লক্ষণ কেনে হয় তাকো দেখুৱা যাব।

মূলকথা।

মনৰ ভাৱ যিমান অলপ কথাৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায় সিমান ভাল; এই কথা অনেক পণ্ডিতে কৈ গৈছে। যি কথাটো চাৰিটা শব্দেৰে কব পাৰি তাক দহোটা শব্দেৰে লিখিলে বৰ বেয়া হয়। বাছি বাছি শব্দ বা এটা কথাকে পাঁচোটাকৈ লিখিব পাৰিলেই যে পণ্ডিতালি কৰা হল, এনে নহয়। আৰু এটা কথাকে কেইবা ঠাইতো কেইবা ৰকমে কলেও প্ৰবন্ধ বেয়া হয়। যত যি কথাটো লাগে তাত সেই কথা সংক্ষেপে কৈ থব পাৰিলে ভাল। কিন্তু কোনো কোনো বিষয় আছে, তাক বহুত কথাৰে নানা ৰকমে ঘূৰাই লিখিলে দোষ নাই। যি বিষয় সকলোৱে জানে, সকলোৱে দেখিছে বা শুনিছে, তেনেকুৱা বিষয় লিখিলে শব্দাধিক্য একো দোষ নহয়। লিখাৰ উদ্দেশ্য মানুহৰ দুটা। কোনোৱে কিবা এটা আনে নজনা নুশুনা নতুন কথা পায় তাকে লিখে। কোনোৱে বা পুৰণি কথাকে ন সাজ পিন্ধাই মনোৰম কৰে। শেহৰ বিধ লিখকে তেওঁৰ মনৰ জোখাৰে শব্দ, ভাব আৰু উপমা লগাব পাৰে; কিয়নো তেওঁ লিখা পুথি মানুহে ন কথা জানিবলৈ নপঢ়ে; কেৱল তেওঁ নো তাক কেনেকৈ লিখিছে, কি ন অলঙ্কাৰ লগাইছে, বা কি নতুন উপমা দিছে, তাকে চাবলৈহে পঢ়ে। অৰ্থাৎ তেওঁৰ কিতাপত মানুহে কেৱল সাহিত্য বিচাৰে। লিখাৰ দ্বিতীয় উদ্দেশ্য হৈছে, আগেয়ে নজনা কথা প্ৰকাশ কৰা বা জনা কথাকে মনত ৰাখিবলৈ লিখা। এই বিধ লিখকে উপমা যোজনা এৰি দি কেৱল সাৰ কথাত ধৰে; অৰ্থাৎ তেওঁ বেচি শব্দ বা ভাব লগাই ভাষা ধুনীয়া কৰিবলৈ পুৰুষাৰ্থ নকৰে। চুটি চুটি কথাতে কেৱল মনৰ ভাব ব্যক্ত কৰি থয়। এই বিধ কথাকে আমি মূল কথা বুলিছোঁ। মূল কথা লিখোঁতে সদাই মূলতে থাকিব লাগে, তাক এৰি ধুনীয়া শব্দ বা ভাব বিচাৰিবলৈ ঘোৰাটো ভাল নহয়। ইয়াক লিখোঁতে পোন পোন ভাব উজু উজু শব্দ আৰু চুটি বাক্য ব্যৱহাৰ কৰা উচিত। ইতিহাস এবিধ মূল কথা। তাক লিখোঁতে যদি যৰতৈ অলঙ্কাৰ লগোৱা যায়, তেন্তে পঢ়োঁতাই অলঙ্কাৰকে চাব নে কথাকে মন কৰিব? এনে ঠাইত মানুহে আচল কথাকেইটাহে বিচাৰে, তোমাৰ ভাষাৰ ধুনলৈ মন নিদিয়ে। আৰু ইতিহাস লিখোঁতে এনে শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা উচিত, যে তাৰ পৰা যেন এটাতকৈ বেছি অৰ্থ উলিয়াব

নোৱাৰি, কাৰণ তেনেহলে মূল কথাৰে ব্যতিক্ৰম হয়। শিক্ষা সম্পৰ্কে মানুহৰ দুই এটা স্বাভাৱিক দোষ আছে, তাক গুচাবলৈ অতি টান। কোনো এটা কথা বৰ্ণাব লাগিলে নিজৰ মন-গঢ়া দুই এটা কথা তাত সুমাই দিবলৈ মন যায়। কিন্তু ইতিহাস লিখোঁতে বা কোনো সত্য কথাৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে এই দোষ-টোৰ হাত এৰাব পাৰিলে বৰ ভাল। আচল কথাৰ লগত উপকথা কথা সুমাই দিলে কেৱল মানুহক ছল কৰা হয়। পঢ়োঁতাই সেই মিছা কথাকো সঁচা বুলি ধৰে। ইয়াৰ আৰম্ভতে কোৱা হৈছে, যে কথা বঢ়াই কোৱা সাহিত্যৰ এটা প্ৰধান লক্ষণ। ইয়াৰ পৰা অৱশ্যে ঠাই লৈ আৰু সময় লৈ বৰ উপকাৰ হয়। কিন্তু ঠাই বিশেষে তাৰ পৰা ইমান অন্যায় হয়, যে কৈ অন্ত কৰিব নোৱাৰি। ইতিহাস লিখোঁতে যাতে এই দোষ নজন্মে তাৰে যতন কৰিব লাগে। কিয়নো মানুহে কোনো মহৎ কামত হাত দিব লাগিলে আগেয়ে ইতিহাস পঢ়ি আগৰ মানুহে তেনেকুৱা কাম কেনেকৈ কৰিছিল জানি লয়। ইতিহাসৰ পৰা মানুহে জ্ঞান শিকে, তাত যদি মিছা কথা থাকে তেন্তে কিমান অপকাৰ হব পাৰে চোৱাচোন! এই কথাটো আমাৰ আগৰ লিখকবিলাকে নাজানিছিল। তেওঁলোকে যি লিখে তাতে কথা বঢ়াই লিখিছিল। ধৰ্ম্ম সম্বন্ধে পুথি লিখোঁতেও সাৱধান হৈ লিখা উচিত। তাৰ এটা কথাৰ দহোটা অৰ্থ ওলালে বৰ বেয়া। আমাৰ দেশত যে আগেয়ে সতীদাহ প্ৰথা আছিল সিও শাস্ত্ৰ লিখাৰ দোষৰ হে ফল। যি শ্লোকত সতী দাহ কৰিবলৈ কৈছে, তাৰ অৰ্থ আচলতে সেইটো নহয়। ইয়াৰ প্ৰমাণ আকবৰ ৰজাৰ দিনত ওলাইছিল। তেতিয়াৰ বামুণবিলাকে দেশৰ নিয়ম ৰক্ষা কৰিবৰ মনেৰে শ্লোকটো ৰজাক আন প্ৰকাৰে বুজাই দিলে। এনেকুৱা কথা যে আমাৰ শাস্ত্ৰত কিমান আছে তাক কব নোৱাৰি। এই দেখিছে আজিও কিছুমান পণ্ডিতে বিধৱা বিবাহত মত দিয়ে, আৰু কিছুমানে নিদিয়ে। এই দোষ যে কেৱল আমাৰ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰতহে পোৱা যায় এনে নহয়; আন জাতিৰ শাস্ত্ৰতো বহুত পৰিমাণে পোৱা যায়। বাইবেলত কয়, বোলে যি বস্তু আমাৰ ভিতৰলৈ যায়, সি মানুহক অশুচি নকৰে, যি ওলাই আহে সেয়েহে অশুচি কৰে। এই কথাটোৰ অৰ্থ কি বোধকৰোঁ সকলোৱে বুজে, তেও কছিয়া দেশত ইয়াৰ অৰ্থ বেলেগ হৈছিল। তাৰ পাদুৰিবিলাকে মানুহক

ইপাত থাবলৈ নিদিছিল, কিয়নো যোঁৱা মুখৰ পৰা ওলাই আছে, এতেকে সি মানুহক অশুচি কৰিব পাৰে।

আৰু এবিধ মূল কথা আছে তাক বিজ্ঞান বোলে। বিজ্ঞান লিখোঁতে বৰ সাৱধান হোৱা উচিত, কিয়নো তাৰ কথা অলপ লৰিলেই বহুত অপকাৰ হয়। ইয়াত অলঙ্কাৰ বা উপমা লগাব নোৱাৰি; কথা বঢ়াবলৈ শব্দও বেচিকৈ লিখিব নোৱাৰি। ওপৰত কৈ অহা হৈছে, যে ইতিহাস লিখোঁতে দুটা বা তিনটা অৰ্থ হব পাৰে এনে কথা তাত লিখা উচিত নহয়; বিজ্ঞান লিখাতো এই নিয়ম মতে চলিব লাগে; নাইবা কেতিয়াবা বিষম বিপদ উপস্থিত হব পাৰে।

পদ্য।

সাহিত্যৰ প্ৰথম ভাগৰ কথা শেষ হল। এতিয়া তাৰ দ্বিতীয় ভাগ অৰ্থাৎ পদ্যৰ বিষয় আলোচনা কৰা হব। গদ্য প্ৰণালী এক প্ৰকাৰে ধৰিলে উক্ত বুলিব পাৰি আৰু তাক লিখিবৰ নিয়মো বন্ধা আছে। কিন্তু পদ্যৰ একো নিয়ম নাই বুলিলেও বুলিব পৰা যায়। এই প্ৰণালী অতি প্ৰচীন। কথা লিখিবৰ দিন ধৰি কেৱল পদ্যেৰেহে লিখিছে, গদ্য আগেয়ে বৰ চলিত নাছিল, ই ওলাবৰ অতি অলপ দিন হৈছে। এই কথা যে কেৱল আমাৰ দেশতহে দেখা যায় এনে নহয়, পৃথিবীৰ সকলো ঠাইতে পদ্যৰ বৰ আদৰ আছিল। যি দেশৰে পুৰণি পুথি মেলি চোৱা, তাতে পদ্য দেখিবা। আমাৰ দেশতো ব্যাকৰণ অভিধানো পদ্য প্ৰণালীত লিখা। এতিয়া সুধিব পাৰা, যে আগৰ দিনত লো মানুহে পদ্য ইমান কিয় ভাল পাইছিল? এই কথাৰ উত্তৰ অলপ গমি চালেই পোৱা যায়। মানুহৰ স্বভাৱ এনেকুৱা যে যি বস্তু আমি সদাই দেখোঁ সি বৰ সুন্দৰ হলেও আমাৰ চকুত ভাল নলগা হয়। যি গীতটো সদাই শুনা যায় সি অতি মধুৰ হলেও আমাৰ কাণত সোৱাদ নালাগে। ন গীত বেয়া হলেও সুললিত শুনি। গদ্য আমি সদাই দেখা বস্তু, তাৰে সদাই কথাবাৰ্ত্তা কোৱা হয়, সেই দেখি লিখিবৰ সময়ত তাক ভাল নালাগিছিল। আৰু পদ্যৰ নিজৰে কিছুমান গুণ আছে। এই প্ৰণালীত লিখা কথাৰ ফাঁকিয়ে ফাঁকিয়ে মিল থাকে, তাক গীত গোৱাৰ নিচিনাকৈ গাই যাব পাৰি। পদ্যত

তাল ভাব বা উত্তম অলঙ্কাৰ নাথাকিলেও সি এনেয়ে মিঠা। সাহিত্যৰ বস মুৰুৰা মানুহেও পদ্যৰ অলপ বস পাব পাৰে। আমাৰ দেশত চুলীয়া, খুলীয়া, বহুৱা আদি কৰি যিবোৰ মানুহে গীত গায়, সিহঁতে জানো কিবা সাহিত্য-ৰসৰ ভূ পায়? তেওঁ যে হেঁপাহ কৰি গায় তাৰ কাৰণ কেৱল এই—পদ্যত কথায় কথায় মিল থাকে, এতেক শুনিবলৈকো মিঠা লাগে। কিন্তু গদ্য তেনেকুৱা নহয়। ভালকৈ লিখিব নোৱাৰিলে তাৰ সোৱাদ কোনোমতে উলিয়াব নোৱাৰি। সাধাৰণ মনুহৰ পক্ষেতো গদ্য কেতিয়াও সোৱাদ হবই নোৱাৰে। কিয়নো গদ্য যদি নিৰলঙ্কাৰ বা ভাবশূন্য হয়, তেনেহলে তাৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবৰ শক্তিয়েই নাথাকে। আৰু যদি অলঙ্কাৰ বা সুন্দৰ সুন্দৰ উপমা দি গদ্য লিখা যায়, তেন্তে সাধাৰণ মানুহে তাৰ ভাবকে বুজিব নোৱাৰে। এই দেখি গদ্য কেৱল শিক্ষিত মানুহৰ বস্তু। যদি কোনো কথা চহা মানুহৰ নিমিত্তে লিখিব খোজা, তেন্তে তাক পদ্যত লিখাহে উচিত। ইতিহাস পঢ়িলে জানিবা যে আগৰ দিনত অতি কম মানুহেহে লিখা পঢ়া শিকিছিল, সৰহ ভাগেই লিখিব নোৱাৰা চহা। আৰু লিখা পঢ়া জনাৰ ভিতৰতো বস বুজাৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ। এই কাৰণে আদিতে পদ্যৰ ইমান গৌৰব আছিল। মাজতোখৰতে অৱশ্যে কিছুমান মহৎ মহৎ লিখক ওলাইছিল, কিন্তু নিবিলাকে আদিৰ পৰা চলি অহা শ্ৰুতিমধুৰ পদ্য এৰি গদ্যত কথা লিখিবলৈ ভাল নাপাইছিল। আৰু গদ্য যে ইমান বসাল হয় এই কথাও তেওঁলোকে নাজানিব পাৰে। আগৰ কালত পদ্যৰ আদৰ বেচি হবৰ কাৰণ আৰু এটা আছে। সেই কালত বিজ্ঞান ইত্যাদি মূল কথাৰ বৰ চৰ্চ্চা নাছিল। যি কথা লিখিবলৈ গদ্যৰ প্ৰয়োজন তাত মানুহে মন নিদিছিল। কেৱল প্ৰকৃতিৰ ৰূপ বা মানুহৰ দুৰবস্থা দেখি কোনো কোনো কোমলচিতীয়া মানুহে তাকে কৈ আনন্দ লভিবলৈ বা মনৰ আকোপ পেলিবলৈ দুই চাৰি কথা লিখিছিল। এনেবোৰ কথা অৱশ্যে পদ্যত লিখিলে শুনীয়া অক মনোৰম হয়, সেই দেখি পদ্যত লিখাও হৈছিল। পাছে বহুত দিনৰ মূৰত আহি বিজ্ঞান ওলাল, ইতিহাস লিখিবৰ সকাম হল, কোনো বিষয় লৈ লিখালিখি কৰি তৰ্ক কৰিব লগাত পৰিল, সেই দেখি মানুহে পদ্য এৰি গদ্যত ধৰিলে। আদিতে অৱশ্যে গদ্য ইমান মধুৰ নাছিল। গদ্যত

লিখা পুথিনি কিতাপ পঢ়ি চালে সকাই লিখা যেন বোধ হয়। কিন্তু সময় ক্রমে মানুহে গদ্যৰ ৰস বুজিব পৰা হল, আৰু তাক কেনেকৈ সুললিত বা মনোৰম কৰিব পাৰি, তাৰো উপায় শিকিলে। আজি কালি পদ্যৰহে বেছি আদৰ, গদ্যৰ দিন এক প্রকাৰে গল বুলিবই পাৰি। এতিয়া যেয়ে যি লিখে তাক পৰাপক্ষত পদ্যত লেখে। আমাৰ দেশত গদ্য ওলাবৰ নিচেই অলপ দিনহে হৈছে। আগৰ দিনৰ খানচেৰেক গদ্যত লিখা বুৰঞ্জী আছে হয়, কিন্তু যথার্থ মতে ৺ আনন্দৰাম ঢেকীয়াল ফুকনৰ দিনৰ পৰাহে আসামত গদ্যৰ সৃষ্টি হৈছে। প্রথমে তেওঁহে আমাৰ ভাষাত গদ্য লিখি যায়। বঙ্গলা ভাষাত প্রথমে ৺ ৰামমোহন ৰায়ে গদ্য লিখে।

ওপৰত লিখা কথাকেটা আগেয়ে কোৱা উচিত আছিল। কিন্তু তেতিয়া এই বিষয় ধৰিলে আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহয় দেখি ইয়াত কোৱা হল। সম্প্রতি আমাৰ আলোচনাৰ বিষয় পদ্য। ইয়াৰ কথা আগয়ে যি যি কোৱা হৈছে তাৰ পৰা এনে বুজিব নালাগে যে আজি কালি পদ্যৰ গৌৰৱ একে বাৰে নাই। এতিয়াও দেশে দেশে কবি আছে, দেশে দেশে পদ্য ওলাবই লাগিছে। কিন্তু আগৰ দৰে জানিবা পদ্যই এক মাত্র লিখাৰ প্রণালী নহয়। আজি কালি যি পদ্য লিখে সি আগৰ নিচিনা নহয়, আগতকৈ তাৰ লক্ষণ বহুত সৰিছে। কোন কোন অংশত লক্ষণৰ পৰিবর্তন হৈছে তাৰ বিচাৰ কৰিবৰ আগেয়ে, পদ্য কিহক বোলে এই কথাটো ভালকৈ বুজি লব লাগিব। পদ্য বুলিলে সচৰাচৰ যি বুজা যায়, শব্দটো আমি সেই ভাবে ধৰা নাই; অর্থাৎ পদ্য বুলিলে কেৱল ছন্দত লিখা কথাকে নধৰিবা। আমাৰ অর্থমতে গদ্য প্রবন্ধত লিখা কথাও কেতিয়াবা পদ্য হব পাৰে। গদ্য আৰু পদ্য এই দুটা লিখাৰ প্রণালী। কিন্তু প্রণালী দুটি যে কেৱল শব্দ যোজনাতহে লগোৱা হয় এনে নহয়; ভাব, অর্থ, আৰু লক্ষণতো এই দুই নিয়মৰ ভিন্নতা থাকিব লাগে। মানুহৰ যেনেকৈ মতা আৰু মাইকী দুজাত আছে, সেই দৰে সাহিত্যৰো গদ্য আৰ পদ্য দুই বিধ। মতা মানুহ আৰু মাইকী মানুহৰ ভিতৰত যেনে আকৃতি, গঠন, লক্ষণ, স্বভাৱ, মাত, কথা, ভাব, ৰীতি, নীতি, সকলো ভিন ভিন তেনেকৈ গদ্য আৰু পদ্যৰ ভিতৰতো সকলো বেলেগ বেলেগ। যদি কোনো অংশত পদ্যত লিখা কথাই গদ্যৰ ৰূপ লয়, তেন্তে তাক শুধ পদ্য নুবুলি গদ্য

পদ্য বা মিহলি পদ্যহে বুলিব পাৰি। এনেকুৱা মিহলি পদ্য সময়ে সময়ে বহুত দেখা যায়। ইয়াৰ কাৰণ এই যে যি জনে পদ্য লিখে তেওঁ পদ্যক কিহক বোলে ভালকৈ নাজানে; কেৱল ছন্দত কথা লিখিবলৈ শিকিয়েই পদ্য লিখিবলৈ ধৰে। আৰু মাজে মাজে এনে গদ্যও দেখা যায় যাক কোনোমতে গদ্য নাম দিব নোৱাৰি। পদ্যৰ অযোগ্য কথা পদ্যত আৰু গদ্যৰ অযোগ্য কথা গদ্যত লিখাই অৱশ্যে এই দোষৰ কাৰণ।

এতিয়ালৈকে পদ্যৰ বিষয়ে যি যি কথা কৈ অহা গৈছে, সি কেৱল পদ্যৰ লক্ষণ মাথোন। ইয়াক পঢ়িলে পদ্যৰ আকৃতি প্ৰকৃতি, দোষ-গুণাদি বাহিৰ ভাগটোহে জনা যাব। কিন্তু পদ্য ৰচোঁতে কি কি নিয়মে চলিব লাগে, তাৰ কথা এটাও কোৱা হোৱা নাই। এই নিয়মবোৰ যে কেৱল পদ্য ৰচোঁতেহে লাগে এনে নহয়, তাৰ দোষাদোষ বিচাৰতো নহলে নচলে। তুমি ভাবিব পাৰা, যে লঘু গুৰু চাই আখৰ লিখি শব্দ পাতিলেই পদ্য হয়। এই বিশ্বাস বৰ ভুল। পদ্য ৰচনা কৰোঁতে বহুত চিন্তাৰ প্ৰয়োজন। যি শব্দবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিবা, তাক লেখি-জুখি, বাচি চাই, ভাব চাই দিলেহে কবিতা ভাল হয়। যেনে তেনে প্ৰকাৰে পদ মিলাই গলে পদ্য নহয়, ছন্দ হব পাৰে। পদ্য লিখিবলৈ ধৰিবৰ আগেয়ে সেই বিষয়টো মনত থিৰ কৰি লব লাগে। যি কথা লিখিবা তাক ভালকৈ লবা। মানুহৰ এটা গুণ আছে, যে বহুত দিনীয়া পুৰণি কথাকো ভাবি ভাবি মনত নতুন কৰি তুলিব পাৰি। ইয়াৰ প্ৰমান অলপ গমি চালেই পোৱা যায়। যাৰ বৰ চেনেহৰ ভাই বা ককাই মৰি গৈছে, সি যদি সেই কথা যাৰ বছৰৰ মূৰত এদিন ভাবে অৰ্থাৎ সেই সময়ত কি কি হৈছিল, তাৰ ভায়েক কেনেকৈ নৰিয়া পৰিল, সেই নৰিয়া লাহে লাহে কেনেকৈ টান হল, মৰিবৰ অলপ আগেয়ে ভায়েকে কেনে কৰিছিল, কি কি কথা কৈছিল, আৰু মৰিলত তাৰ মনত কি কি ভাব ওলাইছিল, এইবোৰ কথা যদি একান্ত মনে অকলৈ বহি ভাবিবলৈ ধৰে, তেনেহলে পুনৰায় সেই ভাব মনত জাগি উঠিব, চকুৰ পানী ওলাব, আৰু মন ব্যাকুল হৈ পৰিব। তাৰ মনত তেতিয়া এনে শোক লাগিব, যে ভায়েক যেন সেই দিনাহে মৰিছে। সকলো পুৰণি কথাকে এই দৰে ন কৰি লব পৰা যায়। যি বিষয় তুমি পদ্য লিখিব খোজা, সেই বিষয় এই দৰে ভাবি ভাবি মনত একেবাৰে নতুন কৰি

লব লাগে। এই দৰে কথা ঠিক কৰি ললে লিখোঁতে আৰু একো টান পোৱা নাযায়; শব্দ, উপমা, কথাৰ মিল সকলো আপুনি কাগৰ মুখেৰে ওলাবলৈ ধৰে। কোনো নতুন বিষয় অর্থাৎ নকৈ ওলোৱা ভাব লৈ কবিতা লিখিব খুজিলে, সেই ভাব নতুন থাকোঁতেই আৰম্ভ কৰা উচিত। বিবেচনা কৰঁা, তুমি আজি এডোখৰ বৰ সুন্দৰ ঠাই দেখিলা বা এটা কোনো বৰ দুখজনক কথা দেখিলা। যদি সেই বিষয় কবিতা কৰিব খোজা তেন্তে সেই দিনাই বা তাৰ পাচ দিন অর্থাৎ কথাটো মনত জাগি থাকোঁতেই কবিতা লিখিলে ভাল। মনত দুখ লাগি থাকোঁতেই কবিতা কৰিলে যেনে সুন্দৰ হয়, বহুত দিনৰ পাচত লিখিলে তেনেকুৱা নহব পাৰে। এই নিয়ম মতে নচলি, যদি পদ্য লিখিবৰ মন গলেই লিখিবলৈ ধৰা তেন্তে কথা বিচাৰি নাপাই ভাব বিচাৰি নাপাই বৰ বিৰক্ত লাগিব। যিবোৰ কবিতা পঢ়িবলৈ পোৱা, তাক লিখোঁতে যে কবিৰ মনত কিমান দুখ বা কিমান সুখ লাগিছিল, তাক তেওঁহে ভালকৈ জানে। মানুহে যে পদ্য কেৱল বিদ্যা বা বুদ্ধি দেখাবলৈ লিখে এনে নহয়। পদ্য লিখাৰ এটা বেলেগ পবিত্র সুখ আছে। তুমি পঢ়ি যিমান সুখ পোৱা, তাৰ চতুর্গুণ লিখকে পায়। মই এদিন এটা কথাত বৰ আনন্দ পাই-ছিলোঁ, সেই কথা হবৰ বহুত দিন হৈ গল, তাক প্রায় পাহৰিছোঁ বুলিব পাৰি। তেও যদি সেই বিষয় এটা কবিতা আজি লিখিবলৈ ধৰোঁ, তেনেহলে সেই দিনা যি আনন্দ পাইছিলোঁ লিখি থাকোঁতে পুনৰায় সেই আনন্দ লাগিব। তেতিয়া বোধ হব যেন আকৌ সেই দিন উভটি আহিল, সেই আনন্দ আচলতে যেন আকৌ ভোগ কৰিবলৈ পালোঁ। এই সুখটোৰ নিমিত্তেহে পদ্য লিখাৰ যি কষ্ট, তাক ভোগ কৰিবলৈ মানুহে আগ বাঢ়ে। এই সম্বন্ধে আৰু এটা কথা আছে। যি বিষয়টো তোমাৰ মনত ভালকৈ লগা নাই তাৰ কবিতা কেতিয়াও ভাল নহয়। যি কথাৰ নিমিত্তে তুমি এদিন কান্দিছা বা যি কথাটো তোমাৰ মনত বৰকৈ লাগিছিল, তাৰহে কবিতা মনোৰম হয়। বৰ বৰ কবিৰ কবিতা পঢ়ি চালে দেখা যায় যে তাৰ সৰহ ভাগেই কবিৰ নিজৰ কথা। ইয়াৰ কাৰণ এই যে সেইবোৰ কথা তেওঁৰ মনত বৰকৈ লাগিছিল, সেই দেখি তাক লিখি-বলৈকো বৰ ভাল পাইছিল। কোনো কোনো কবিতাৰ ওপৰত লিখি দিয়ে, যে এই কথা কবিয়ে অমুক ঠাইত বহি অমুক সময়ত লিখিছিল। ইয়াৰ অর্থ

এই, যে সেই সময়ত সেই ঠাইত, সেই কথাটো কবিৰ মনত লাগিছিল। কবিয়ে যে আচলতে কাপ কাকত নি পৰ্ব্বতৰ টিঙত বা নৈৰ পাতিত বচনা কৰিছিল এনে ভাবিব নালাগে।

পদ্য লিখিবলৈ আৰু এক প্ৰকাৰে আৰম্ভ কৰিব পাৰি। আগেয়ে এটাই-খিনি কথা নলৈ মন মনেই লিখিবলৈ বহিবা। পাচে লিখি যাওঁতে তোমাৰ আগৰ ভাব গোটেইবোৰ আহি মনত পাৰিব। এই দেখি কোনো কোনো লিখকে দুখৰ কথা লিখিবলৈ বহি চকুৰ লো টুকিবলৈ ধৰে। কিয়নো লিখি যাওঁতে আগৰ দুখ তেনেই উজাৰ খাই উঠি মন ব্যাকুল কৰি পেলায়। এই নিয়ম কিন্তু বৰ ভাল নহয়।

গদ্যৰ বিষয় আলোচনা কৰোঁতে শব্দ আৰু ভাবৰ বিষয় যি যি কথা কোৱা হৈছিল, সেই এটাইবোৰ পদ্যতো খাটে। সেই বিষয় ইয়াত আমি কেৱল উল্লেখ কৰিয়াহে। পদ্য লিখি যাওঁতে যিটো বস্তু যি ভাবত বৰ্ণোৱা যায় তাৰ নাম তেনেকুৱা দিয়াই ভাল। বিবেচনা কৰা জুইয়ে এখান হাবিয়নী বা পৰ্ব্বত পুৰি পেলালে, সেই ঠাইত জুইৰ যে নিষ্ঠুৰ সকলো উছন কৰা স্বভাৱ আছে সেয়েহে ইয়াত প্ৰকাশ পাইছে, এতেকে এই ঠাইত জুইক হুতাশন বুলিলে ভাল। এই দৰে সূৰ্য্যক ঠাইত সূৰ্য্য, ঠাইত ভানু, আৰু কোনো ঠাইত অৰুণ বুলিব পাৰি। শব্দ পাতোঁতে পৰা যায় মানে একে ৰকম শব্দ একেলগে বহুৱাব লাগে যেন ;—

দয়াময় দীননাথ দয়া দান দিয়াঁ,
কাকুতি কৰিছোঁ মই কাতৰ কৰিয়া।

এই দুই শাৰীৰ শব্দবোৰ প্ৰায় একে ৰকম। প্ৰথম শাৰীৰবোৰ প্ৰায় 'দ'ৰে আৰু দ্বিতীয় শাৰীৰবোৰ প্ৰায় 'ক'ৰে আৰম্ভ হৈছে। পদ্য লিখোঁতে পদ মিলাবৰ নিমিত্তে নলগা শব্দও অনেক লিখিব লগাত পাৰে; ইয়াৰ হাত পৰা যায় মানে এৰাবলৈ যত্ন কৰা উচিত। মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ লিখোঁতে কেৱল শেহৰ আখৰটো মিলায়েই নেৰিবা। শেহৰ স্বৰবৰ্ণ দুটা আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণ দুটা অৰ্থাৎ ওপৰৰ ফাঁকিৰ শেহৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণ দুটা তলৰ ফাঁকিৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন দুটাৰ লগত মিলিব লাগে, তেহে শুনিবলৈ ভাল হয়। ওপৰৰ ফাঁকিত যদি তৰুণ থাকে তলৰ ফাঁকিতো বৰুণ না তেনেকুৱা কোনো শব্দ লগোৱা

উচিত। কিন্তু সদায় এই দৰে মিলাবলৈ বৰ টান; কিয়নো মিল শব্দ ভাষাত বহুত নাথাকে। আমাৰ অসমীয়া ভাষাত ৬০০ মানহে যদি মিল শব্দ ওলায়। ৰ'ত দুয়োটা ব্যঞ্জনবৰ্ণ মিলাবে নোৱাৰি তাত একেবাৰে সৰ শেষৰ ব্যঞ্জনটো মিলাই গলেও চলে; কিন্তু স্বৰবৰ্ণ দুটা মিলিবই লাগে। যদি কোনো ঠাইত ওপৰৰ ফাঁকিত তৰুণ থাকে, তেন্তে তলৰ শাৰীত নিপুণ বা নিগুঁণো হব পাৰে। কিয়নো ওপৰত তৰুণ বোলোঁতে শেষত উ আৰু অ আছে, আৰু তলতো সেই দৰে নিপুণ বোলোঁতে শেষত উ আৰু অ আছে, আৰু ওপৰৰ ণ তলৰ ণৰ লগত মিলিছে। কিন্তু তৰুণ আৰু হৰিণ তালটৈক নিমিলে, কাৰণ ওপৰত আছে উ আৰু অ, তলত আছে ই আৰু অ। আৰু শেষৰ স্বৰবৰ্ণটো যদি অ নহয়, তেন্তে ব্যঞ্জন বৰ্ণটো নিমিলিলেও বৰ বেয়া শুনানি। টান ঠাইত অবলা অঁকৰা এই দুটা শব্দকো মিলাব পাৰি। কিন্তু বন আৰু মন মিলাব নোৱাৰি, কাৰণ শব্দ দুটাৰ শেষ স্বৰ অ। ইয়াত শেষৰ ব্যঞ্জনটো নিমিলিলে কোনোমতে ভাল নহয়। তলৰ নিয়ম মতে সৰা পদকো লিখিব নালাগে; বৰ টান ঠাইতহে সেই নিয়মৰ আশ্ৰয় লোৱা উচিত। অনুনাসিক বৰ্ণবোৰ পৰস্পৰ মিলে, অৰ্থাৎ ওপৰত যদি ম থাকে, তেন্তে তলত ন দিলেও দোষ নাই। কথা কওঁতে যিটো শব্দৰ অন্তৰ আখৰৰ স্বৰ লোপ হয় তাক পদ্য লিখোঁতেও হ্ৰস্ব কৰি লিখিব লাগে। যদি কেতিয়াবা 'ঠাইত' লিখিবৰ সকাম হয়, তেনেহলে তাক এনে ঠাইত লিখিব লাগে, যেন পঢ়োঁতে ঠা-ই-ত বুলি পঢ়িব লগা হয়। ইয়াৰ এটা উদাহৰণ চোৱা।—

ই হেন ঠাইত বহি কিয়নো কান্দিছা,
এনে মৰ্ম্মভেদি সুৰে কিয় বিনাইছা।

এতিয়া চোৱাঁ, ওপৰৰ শাৰীত "ঠাইত" শব্দটো এনে ঠাইত বহিছে যে তাক পঢ়োঁতে ঠা ই ত কৰি পঢ়িলে শুনিবলৈ ভাল নহয়, আৰু ছন্দও নিমিলে। তলৰ শাৰীতো "বিনাইছা" শব্দ সেই ৰকমেই বহিছে। তাকো বি-না-ই-ছা বুলি নপঢ়িলে ছন্দ মিল নাখায়। এই দৰে পদ মিলোৱা উচিত নহয়। এনেকুৱা শব্দবোৰ এনে ঠাইত লিখা উচিত, যে কথাত কওঁতে সেই শব্দবোৰৰ যেনে উচ্চাৰণ তাৰ যেন অলপো ব্যতিক্ৰম নহয়

তোমাৰ নিচিনা, শোচনীয়া বস্তু
নাই এই সংসাৰত।
তোমাৰ লোভত, চোৰে চুৰ কৰে
ডকাইতি কৰে ডকাইত॥

ইয়াতো "ডকাইতে" শব্দটো বেয়া ঠাইত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। তাক ড-কা-ই-ত বুলি নপঢ়িলে পদ নিমিলে।

অসমীয়া ভাষাত অকাৰান্ত এটাইবোৰ শব্দৰে উচ্চাৰণ কৰোঁতে অ লোপ হয়, যেনে, গল্, আচল্, কদাকাৰ্, মহিষাসুৰ্। মিত্ৰাক্ষৰতকৈ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত পদ্য লিখিবলৈ টান। লিখকৰ ভাত পাৰ্গতালি নাথাকিলে অমিল ছন্দ শুনিবলৈ বৰ বেয়া হয়। কিন্তু জনা মানুহৰ হাতৰ অমিল ছন্দ মিল-তকৈ বসাল। এই বিধৰ পদ্যত শব্দ যোজনা কৰিবলৈ কিছু উজু হয়। মিল ছন্দত কোনো ঠাইত শব্দ মিলাবৰ নিমিত্তে মিঠা কোমল শব্দ লগাব লগাত পৰে। কিন্তু অমিল ছন্দত সি বাধ নাই, কেৱল আখৰৰ মিল ৰাখি যি শব্দ যেনেকৈ ইচ্ছা তেনেকৈ ব্যৱহাৰ পৰা যায়। এই ছন্দত কথা লিখোঁতে একোটা ভাব একে ফাঁকিতে শেষ হলে পঢ়িবলৈকো বেয়া হয়, শুনিবলৈকো বেয়া শুনি। যিমান পৰা যায়, ভাব ভাঙ্গি ভাঙ্গি লিখা উচিত। বিবেচনা কৰাঁ, তুমি তেৰ ফাঁকি কথা লিখিছা, তেও ভাবটোৰ অন্ত হোৱা নাই, এনে ঠাইত সেই ভাব সেই ফাঁকিতে শেষ কৰিব নালাগে। শাৰীটোৰ মাজতে ভাবটো ভাঙ্গি আন এক ভাবে কথা আৰম্ভ কৰিবা। পাচে সেই কথা আৰু এই কথা মিলাই নি আন এঠাইত শেষ কৰিব লাগে। এই বিষয় উদাহৰণ দি আগেয়ে বুজাই দিয়া হৈছে।

পদ্যত কোনো কথা লিখিবৰ হলে, তাত কথাটো একেবাৰে ভাঙ্গি প্ৰকাশ কৰি লিখিব নালাগে। কথা ভালকৈ লুকাব পাৰিলে কবিতা বৰ বসাল হয়। আকাৰে ইঙ্গিতে কথা কৈ ভাবটো কিছু অস্পষ্ট কৰি থব লাগে, পঢ়োঁতাই যেন চিন্তা কৰিহে সেই ভাব উলিয়াব পাৰে। কেতিয়াবা মন কৰিব পাৰাঁ, যে দূৰৈৰপৰা সকলো বস্তুকে ভাল দেখি, কাৰণ সিহঁতৰ দুগুণবোৰ দূৰৈৰপৰা দেখা নাযায়, কিন্তু ওচৰলৈ গলে বস্তু যত বেয়া আছে এটাইবোৰ ওলাই পৰে। নক্সা দূৰৈত থৰিলে ধুনীয়া দেখি, কিন্তু ওচৰৰ পৰা বৰ ভাল দেখা

নাবায়। কথাৰো ঠিক তেনেকুৱা। পদ্য লিখোঁতে মানুহে কোনো এটা বাস্তৱি দিব নোখোজে, যি বস্তুটো বৰ্ণোৱা হয় তাৰ ৰূপ বা গূঢ় ভাব-টোহে দেখুৱাবলৈ বিচাৰে। এই দেখি যিমান আকাৰে ইঙ্গিতে কথা কোৱা যায়, সিমান ভাল। কিন্তু সেই বুলি সাধকৰাকৈ কথা লিখিব নালাগে। পাঠকে যেন সহজে তোমাৰ ভাব বুজি যাব পাৰে, এই দৰে পদ্য ৰচনা কৰা উচিত। ভাব লুকাই কথা লিখাৰ উত্তম উদাহৰণ "বিদ্যাসুন্দৰত" পোৱা যায়। মালিনীয়ে যেতিয়া সুন্দৰৰ আগত বিদ্যাৰ ৰূপ বৰ্ণনা কৰে তেতিয়া তাই ভাব চুৰ কৰি কৰি কথা কৈছিল। বিদ্যাৰ চুলি সাপৰ নেজতকৈও ভাল আছিল বুলি নকয়; সাপে চুলি দেখি লাজতে গাতত লুকাল বুলিহে কৈছে। কথা এই দৰে লিখিলে কবিতাৰ ৰস বাঢ়ে। এটা উদাহৰণ দিওঁ চোৱাঁ।—

"আজীৱন দুখত জীৱন ধৰাতকৈ জীৱনত জীৱন জাহ দিয়াই ভাল।"

এই কথাটোত আচল ভাবটো গোপন কৰি লিখা হৈছে। "জীৱন" শব্দৰ অৰ্থ দুটা, প্ৰাণ আৰু পানী। সিহঁত দুইকো একে ঠাইতে লগ কৰাই ভাবটো কিছু অস্পষ্ট হৈছে।

উপমা সাহিত্যৰ এবিধ প্ৰধান অলঙ্কাৰ। ইয়াৰ দ্বাৰাই দুটা কৰ্ম্ম সিদ্ধ হয়। কোনো ঠাইত উপমা দিলে কথা ধুনীয়া হয়, কেতিয়াবা ভাবটো উত্তম ৰূপে প্ৰকাশ পায়। ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিবৰ দুটা নিয়ম আছে। এক ৰকমে, যিটো বস্তুৰ লগত যাৰ মিল, সিহঁত দুয়োকো একে লগে লিখিলেই হয়; যেনে, সি ভীম। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজা গল, যে সি ভীমৰ নিচিনা পৰাক্ৰমী। কেতিয়াবা এই দৰে নিলিখি কথাটো ঘূৰাই কয়; যেনে, তাৰ পৰাক্ৰম দেখিলে ভীমেও তলমূৰ কৰে। কোন বস্তুৰ লগত কোনটোৰ তুলনা হয় তাৰ একো নিয়ম নাই। কিন্তু কবিবিলাকে কিছুমান বস্তু আন কিছুমান নিৰ্দ্দিষ্ট বস্তুৰ লগত সদাই তুলনা কৰে। তাৰে কেইটামান তলত দিয়া গল।—

মুখ—জোনৰ নিচিনা।

চকু—পদুম ফুল যেন (পুৰুষ)। হৰিণীৰ চকু যেন (স্ত্ৰী)।

নাক—তিলৰ ফুল যেন।

দাঁত—মুকুতাৰ নিচিনা।

ওঁঠ—বিম্ব ফলৰ নিচিনা।
হাত—পল্লৱ (গছৰ পাত) যেন।
উৰু—ৰম্ভা (কল-গছ) যেন, বা হাতীৰ শুঁৰ যেন।
ডিঙি—সিংহৰ ডিঙি যেন।
কঁকাল—ডম্বৰুৰ মাজ ডোখৰ যেন।
পানী—স্ফটিক যেন।
দাঁত—কুলি চৰাইৰ নিচিনা।
ভুৰু—ধেনুৰ নিচিনা।
চুলি—সাপৰ নেজ যেন।
বৰণ—গোলাপ বা পদুমৰ পাঁহিৰ নিচিনা।
ৰঙা—মাকুৰমণি যেন।
সোৱাদ—অমৃত বা মৌ যেন।
টেঙা—চুণ যেন।
পণ্ডিত—বৃহস্পতিৰ নিচিনা।
গম্ভীৰ—পৃথিৱী যেন।
গভীৰ—সাগৰ যেন।
ওখ—তাল গছৰ নিচিনা।
অটল—পৰ্ব্বতৰ নিচিনা।
ৰূপ—কাৰ্ত্তিক বা ৰতিপতিৰ (কামৰ) নিচিনা (পুৰুষ)
ৰতি বা লক্ষ্মীৰ নিচিনা [স্ত্রী]।
কুমলীয়া—তিয়হৰ জালি যেন।
কোমল—নৱনু বা পখীৰৰ ফেন যেন।
টুকু (নিৰ্দ্দয়)—কাঠ বা শিল যেন।
ভয়ঙ্কৰ—যমৰ নিচিনা।
খঙাল—দুৰ্ব্বাসা মুনিৰ নিচিনা।
উগ্ৰ—ৰুদ্ৰ যেন।
গমন—গজৰ (হাতীৰ) নিচিনা (পুৰুষ)
হাঁহৰ নিচিনা (স্ত্রী)।

ভোজন—ভীমৰ নিচিনা।

কঁপনি—কল গছৰ পাত যেন।

কবিতাত কোনো বস্তু বৰ্ণাব লাগিলে তাৰ লগৰীয়া যিবোৰ গুণ আছে, তাৰো কথা কব লাগে। যদি কবিয়ে সেইবোৰ গুণৰ বিষয় একো উল্লেখ নকৰে, তেও পঢ়োঁতাই বুজি লোৱা উচিত। কোন বস্তুৰ লগত কি কি গুণ সদাই বুজা যায়, তাৰ দুটামান ইয়াতে দিয়া গল।——

বায়ু—শীতল, মৃদু, সুগন্ধী।

পানী—শীতল, নিৰ্ম্মল, সুৱদী।

চুলি—চিকমিকীয়া, কলা, দীঘল।

পুখুৰী—তাত পদুম ফুল আৰু হাঁহ থাকে।

নিশ্বাস—সুগন্ধী।

বননি—[illegible] থাকে।

ফুল—ৰঙা বা বগা, ভোমোৰা লাগি থাকে, বতাহত লৰে।

বসন্তকাল—এই কালত গছে নতুন পাত ধৰে, ফুল ফুলে, আৰু কুলিয়ে মাতে।

জোন—পূৰ্ণিমাৰ বা প্ৰতিপদৰ, আকাশ মেঘালি বা নিৰ্ম্মল।

পদ্যৰ সাধাৰণ লক্ষণৰ বিষয় আমাৰ আলোচনা ওৰ পৰিল। ওপৰত যিবোৰ নিয়ম দিয়া হল, তাৰ পৰা পদ্য লিখোঁতাৰ আৰু পঢ়োঁতাৰ যে অনেক সুবিধা হব, তাত আমাৰ অলপো সন্দেহ নাই। ইয়াৰ ভিতৰত দুই চাইটা দেখোতে বুজিব নোৱাৰা কথা ওলাব পাৰে, কিন্তু পদ্য পঢ়োঁতে সেইবোৰ নিয়ম মিলাই পঢ়িলে সহজে [illegible] পোৱা হব।

ৰামায়ণ।

গুহ চণ্ডালৰ বৃত্তান্ত।

পুষ্যা নক্ষত্ৰত দশৰথ মহাবীৰ।
চাৰি পুত্ৰ সমে গৈলা ভাগীৰথী তীৰ॥
স্নান দান তৰ্পণ কৰিয়া নৃপবৰ।
দেৱ ঋষি পিতৃক তৰ্পিলি নিৰন্তৰ॥
শুনিয়োক আত পৰে অদ্ভুত কথন।
সৈন্যে সমে ভৈল তৈত যেন মহাৰণ॥
পৰম দৰ্পিষ্ঠ হৃষ্ট পুষ্ট কলেৱৰ।
সেহি সময়তে মিলিলেক আথান্তৰ॥
পূৰ্ব্বত ব্ৰাহ্মণ আসি অধৰ্ম্ম কৰিল।
সেহি পাপে চণ্ডাল যোনিত উপজিল॥
গুহ নামে ভৈল সিতো ৰাজা চণ্ডালৰ।
সেহি সময়ত লৈয়া সেনা নিৰন্তৰ॥
দশৰথ নৃপতিক নগণি মনত।
চণ্ডাল কৰিল স্নান গঙ্গাৰ জলত॥
দশৰথে দেখে অহংম্ম চণ্ডালৰ।
ধৰি আনিবাক আজ্ঞা দিলা নৃপবৰ॥
শুনি গুহ নৃপতিৰ ক্ৰোধ বৰ ভৈল।
অনেক চণ্ডাল সমে যুজিবাক লৈল॥
দশৰথ নৃপতিৰ কটক অপাৰ।
দুয়ো সেনা অন্যো অন্যে কৰে ধৰ মাৰ॥
লাগিল সমৰ ভাগীৰথী তীৰ যুৰি।
উভয় কটকে লগাইলেক হুৱাহুৰি॥
অনেক কটক বেঢ়ি কৰে হুলস্থুল।
পৰম দোৰ্দ্দোৰ ৰণ মিলিল তুমুল॥

মাৰয় থাণ্ডাৰ কোব বাৰুক ঝঙ্কাৰি।
বাক সমে শালে কেহো জনে শৰ মাৰি ॥
খৰতৰ অস্ত্ৰ ধৰি দুহাতে প্ৰহাৰে।
লৰৰস্তে গৈয়া কতো হাতে খোঞ্চা মাৰে ॥
মদমত্ত চণ্ডালৰ উথলিল ৰোল।
আগুৱান হুয়া যুজে লৈয়া ঢাল খোল ॥
চাৰিভিতি শবদ উঠিল ভয়ঙ্কৰ।
পৰম চঞ্চল চিত্ত ভৈল চণ্ডালৰ ॥
মদ্য লাগি আছয় চেতন নাহি গাৱে।
হাতত চৌৰবি ধৰি হুলাহুলি ধাৱে ॥
ভৈল আউল-জাউল বাউল যেন খেদি আসে।
অৰে তুই কোন বুলি যুৰে চাৰি পাশে ॥
নাহি অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ কতো প্ৰহাৰয় দলি।
দশৰথে দেখিয়া হাসন্ত খলখলি ॥
আপোনাৰ কটকক দিলন্ত নিসান।
গুহ নৃপতিক জীৱন্তে ধৰি আন ॥
শুনি নৃপতিৰ আতি কটক প্ৰখৰ।
যুজিবাৰ সন্ধি আতি জানয় বিস্তৰ ॥
চাৰিভিতি বেঢ়িয়া অনেক সেনাগণে।
গুহ চণ্ডালক বন্দী কৰিলা তেখনে ॥
পাচে পাত্ৰে নিয়া নৃপতিৰ আগে দিল।
ৰামক দেখিয়া পূৰ্ব্ব বৃত্তান্ত স্মৰিল ॥
ৰামৰ চৰণে গৈয়া কৰি নমস্কাৰ।
ৰামত কহয় গুহে কথা আপোনাৰ ॥
শুনিয়োক ৰাম কহোঁ তয়ু চৰণত।
আছিলোঁ ব্ৰাহ্মণ মই পূৰ্ব্ব জনমত ॥
যি দোষে চণ্ডাল ভৈলোঁ শুনা স্বৰূপত।
ভগীৰথ মহাৰাজা তোমাৰ বংশত ॥

ব্ৰহ্মাক আৰাধি ৰাজা মহা ধৰ্ম্মশীল।
ব্ৰহ্মলোক হন্তে গঙ্গা নমায়া আনিল॥
বিষ্ণুপদৰজমিশ্ৰ তুলসী সহিত।
ভৈল সৰ্ব্বোত্তম গঙ্গা জগতে বিদিত॥
নাহি ত্ৰিভুবনে তীৰ্থ গঙ্গাৰ সমান।
যত মহাজন সবে কৰিলন্ত স্নান॥
ব্ৰাহ্মণ বুলিয়া গৰ্ব্ব কৰিলোঁ মনত।
গঙ্গা আদি তীৰ্থ আছে মোৰ শৰীৰত॥
নকৰিলোঁ স্নান মই গঙ্গাৰ জলত।
শাপিলন্ত গঙ্গা ক্ৰোধ কৰিয়া মনত॥
মোত স্নান নকৰিলি ব্ৰাহ্মণ গৰ্ব্বত।
এহি পাপে তোৰ জন্ম হৈব চণ্ডালত॥
গুহ নামে হৈবি তই ৰাজা চণ্ডালৰ।
এহি বুলি পাচে সীমা দিলন্ত শাপৰ॥
থাকয় তোহোৰ মন যেবে মোক প্ৰতি।
জন্মে জন্মে মোত তেবে কৰিবি ভকতি॥
এক শত জন্ম মোত ভক্তি কৰ যেবে।
ইতো পাতকৰ বিপ্ৰ মুক্ত হৈবি তেবে॥
যেবে দৰশন তই পাস শ্ৰীৰামক।
একে জন্মে তোৰ তেবে খণ্ডিব পাতক॥
এহি সীমা থৈয়া গঙ্গা দিলা মোক শাপ।
উপজিলোঁ চণ্ডালযোনিত মই পাপ॥
ভৈলা নাৰায়ণ ৰঘুবংশে অৱতাৰ।
তযু দৰশনে পাপ গুচিল আমাৰ॥
তোমাৰ চৰণে আৰে লৈলোঁহো শৰণ।
তুমি বিনে মোৰ গতি নাহি আন জন॥
সদা সেৱা কৰি মই থাকিবোঁ তোমাক।
তোমাৰ পিছত মাগি লৈয়োক আমাক॥

শুনি ৰাঘৱৰ মহা কৰুণা মিলিল।
অনেক বিনয় কৰি পিতৃক বুলিল॥
শুনিয়োক পিতৃ কৃপা কৰিয়োক মোক।
গুহ নৃপতিক মেলি মোহোক দিওক॥
জগতৰ পতি ৰামদেৱৰ বচন।
শুনি দশৰথৰ সন্তুষ্ট ভৈল মন॥
স্বভাৱে ৰামত দয়া ৰাজাৰ বিস্তৰ।
মেলিয়া গুহক তাঙ্ক দিলা নৃপবৰ॥
পাইলন্ত গুহক ৰামে পিতৃত মাগিয়া।
কৰিলা আশ্বাস বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ দিয়া॥
অনেক শাসন ৰামে দিলা গ্ৰাম দেশ।
নিৰ্ভয় বচনে তাঙ্ক বুলিলা অশেষ॥
আজি ধৰি গুহ তুমি ভৈলা মোৰ মিতা।
থাকিয়োক সুখে কিছু নকৰিবা চিন্তা॥
হেন শুনি গুহ চণ্ডালৰ অধিপতি।
ৰামক বুলিল কৰি অনেক ভকতি॥
কৈৱৰ মই হীন জাতি চণ্ডাল অধম।
তুমি ত্ৰিজগত গুৰু ঈশ্বৰ পৰম॥
ব্ৰহ্মা হৰে নাজানন্ত যাহাৰ মহিমা।
চাৰি বেদে কহি যাৰ নাপাৱন্ত সীমা॥
অধমো উদ্ধৰে যাৰ নাম লৈলে মাত্ৰ।
মই কেনে তোমাৰ মিত্ৰৰ ভৈলোঁ পাত্ৰ॥
কেমনে তৰ্কিবোঁ প্ৰভু তোমাৰ লীলাক।
কৰা অনুগ্ৰহ কেনে কেতিক্ষণে কাক॥
নাহিক তোমাত জাতি আচাৰ বিচাৰ।
তযু পদে শৰণ কৰোক মাত্ৰ সাৰ॥
এতেকে তোমাৰ ভাত কৰুণা মিলয়।
যেই সেই মতে যেন অমৃত পিয়য়॥

এতেকে অজৰামৰ হোৱে সিতো জন।
লৈলোঁ আজি মাত্র মই তোমাত শৰণ॥
এতেকতে মোক মিত্র বুলিয়া ধৰিলা।
এহিতো অতর্ক তযু বিপৰীত লীলা॥
আৰো নানা স্তুতি-নতি কৰিলা ভকতি।
পাচে তাঙ্ক বিদায় দিলন্ত ৰঘুপতি॥
ৰামত মেলানি পায়া কৰি যোৰহাত।
দণ্ডৱতে পৰি আতি কৰি প্রণিপাত॥
মাথাত মাখিল চৰণৰ ধূলি আনি।
পুনৰপি কৃতাঞ্জলি বুলিলন্ত বাণী॥
তোমাৰ চৰণে ৰতি সুগুচোক মোৰ।
যাক দৰশনে পাপ এৰাইলোঁ দোর্ঘোৰ॥
ধৰিবাহা আমাক দাসৰ বুলি দাস।
জন্মে জন্মে এহি চৰণত হৌক আশ॥
এহি বুলি কতো দূৰ গৈলা পাচে ফিৰি।
পুনৰপি প্রণামিলা দণ্ডৱতে পৰি॥
ৰাম পাদপদ্ম দুই মনে ধৰি লৈল।
গৈয়্গমে গুহ নিজ স্থানে চলি গৈল॥
অনন্তৰে দশৰথ নৃপতি প্রধান।
পাত্র পুত্র সঙ্গে কৰিয়া গঙ্গাস্নান॥
চলিবাক চাওন্তে দিনকৰ অস্ত গৈল।
দেখি ভৰদ্বাজৰ আশ্রম গৈয়া পাইল॥
চাৰি পুত্র সমন্বিতে ৰাজা শুদ্ধ মনে।
কৰিলন্ত নমস্কাৰ ঋষিৰ চৰণে॥
ভৰদ্বাজে বেদ মন্ত্র কৰিয়া সম্বাদ।
পুত্র সমে ৰাজাক কৰিলা আশীর্ব্বাদ॥
নানাবিধ দ্রব্যে মুনিৰাজ কৌতূহলে।
অতিথিৰ ব্যৱহাৰ কৰিলা সকলে॥

ৰামক দেখিয়া মুনি ভৈলা ৰঙ্গমন ।
কোলে লৈয়া ঋষিৰাজ কৰিলা শয়ন ॥
নিদ্ৰা গৈলা ৰামচন্দ্ৰ ঋষিৰ লগত ।
ইন্দ্ৰে সমে আসিলন্ত দেৱগণ যত ॥
ৰামক কৰিলা অভিষেক পুৰন্দৰ ।
মন্ত্ৰে সমে দিলা সবে দিব্য ধনুশৰ ॥
পাচে ইন্দ্ৰে দিলন্ত ৰামক সন্নিধান ।
এহি ধনুশৰে শত্ৰু কৰিবা নিৰ্ব্বান ॥
নানাদিব্য কামে ধনুৰ্ব্বাণ অনুপাম ।
মন্ত্ৰ সমে পায়া ৰঙ্গমন ভৈলা ৰাম ॥
ধনুশৰ দিয়া চলি গৈলা দেৱগণ ।
ৰাত্ৰি অৱসানে ৰাম পাইলন্ত চেতন ॥
দেখন্ত হাততে আছে দিব্য ধনুশৰ ।
কৰে ফটফট মনে মন্ত্ৰ নিৰন্তৰ ॥
দেখি ধনুৰ্ব্বাণ ঋষি ৰামৰ হাতত ।
পৰম বিস্ময় ভৈল মুনিৰ মনত ॥
প্ৰভাতে উঠিয়া ৰাম কৰিলন্ত স্নান ।
ঋষি সমে দশৰথ ভৈলা একস্থান ॥
কৰি কৰযোৰ ৰামচন্দ্ৰ মহাভাগে ।
কহন্ত স্বপ্নৰ কথা দুহান্তৰ আগে ॥
ঐৰাৱত স্কন্ধে আসিলন্ত পুৰন্দৰ ।
মন্ত্ৰে সমে দিলা মোক দিব্য ধনুশৰ ॥
দেৱগণ সবে আক বুলিলা বচন ।
এহি ধনুৰ্ব্বাণে জিনিবাহা শত্ৰুগণ ॥
এহি বুলি চলি গৈলা দেৱগণ যত ।
জাগি দেখোঁ ধনুৰ্ব্বাণ আছয় হাতত ॥
মনত সুমৰোঁ মহামন্ত্ৰগণ যত ।
এহি বুলি ৰামচন্দ্ৰে দুহানো আগত ॥

স্বপনাঁত লব্ধ ধনুশৰ আনি দিল ।
দেখি সমস্তৰ মনে বিস্ময় মিলিল ॥
ভৰদ্বাজ ঋষি ধনু দেখি বিদ্যমান ।
অদ্ভুত মানিয়া মনে কৰিলন্ত ধ্যান ॥
জানিলন্ত ঋষি ৰাম নুহিক মানুষ ।
ভৈলা অৱতাৰ বিষ্ণু পৰম পুৰুষ ॥
দিলন্ত অক্ষয় ধনুর্ব্বাণ দেৱৰাজে ।
বধিবন্ত ৰাৱণক সংগ্ৰামৰ মাজে ॥
জানি মহামুনি মনে ভৈল কৌতূহল ।
পাচে ৰামচন্দ্ৰক স্বপ্নৰ দিলা ফল ॥
স্বপ্নত তোমাক ধনু দিলা পুৰন্দৰ ।
জিনিবা শত্ৰুক যশ বাঢ়িব বিস্তৰ ॥
নপাৰি কহিবে ৰাম তোমাৰ মহত্ত ।
স্বপ্ন শুনি হাসিলন্ত ৰাজা দশৰথ ॥
ভৰদ্বাজ ঋষিক কৰিয়া সৎকাৰ ।
চাৰিপুত্ৰ সহিতে কৰিলা নমস্কাৰ ॥
মাগিয়া মেলানি আতি বুলি প্ৰিয় বাণী ।
পুন সমে অযোধ্যাক গৈলা মহামানী ॥
নিজ মন্দিৰত ৰাজা বৈল ৰঙ্গমনে ।
মিলয় আনন্দ পুত্ৰমুখ দৰশনে ॥
মহাগুণে গুণৱন্ত চাৰিও তনয় ।
যত অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ শাস্ত্ৰ চাৰিও জানয় ।
কেৱল ধৰ্ম্মত মাত্ৰ ৰতি সৰ্ব্বক্ষণে ।
কৰন্ত ভকতি নিতে ৰামৰ চৰণে ॥
চাৰি ভাইৰ মাজে ৰামচন্দ্ৰ গুণে চাৰ ।
তান্ত আতিশয় প্ৰীতি বাঢ়য় ৰাজাৰ ॥
ৰামৰ সমান আৰু নাহি ত্ৰিভুৱনে ।
তাহান গুণৰ অন্ত কহিবেক কোনে ॥

দেখয় গম্ভীর কোটি সমুদ্রত করি।
ক্ষমা গুণে কোটি বসুন্ধরা তুহি সরি ॥
ধৈর্য্যে কোটি এক মেরু তুহি পটন্তর।
শ্রমত সমান তুহি কোটি মহেশ্বর ॥
কোটি এক সূর্য্য সম তুহি প্রতাপত।
এক কোটি যম সম তুহিকে ক্রোধত ॥
বিলাসত সম তুহি কোটি পুরন্দর।
শীতলত চন্দ্র কোটি তুহি সমসর ॥
গজেন্দ্র কোটিকো জিনি গমন-গম্ভীর।
কোটি হেমবন্ত জিনি নিকম্প শরীর ॥
অমৃত কোটিতো করি দেখিয় মধুর।
রূপে কোটি কন্দর্পরো দর্প করে চূর ॥
তুহি দুর্গা কোটি সম শত্রু মদ্দনত।
ইতিনি ভুবনে সম নাহিকে দানত ॥
কোটি এক বহ্নি তুহি তেজত সমান।
বৃহস্পতি কোটি জিনি শাস্ত্রত সুজান ॥
এক কোটি ব্রহ্মা সম তুহিকে মানত।
ধনুগুণে সম নাহি ইতিনি লোকত ॥
আনো নানা গুণ যত আছয় রামত।
ত্রিভুবন মাজে কোনে বর্ণাইবে শকত ॥
অনন্ত শকতি ধর পরম ঈশ্বর।
যাহার কিঙ্কর হর ব্রহ্মা পুরন্দর ॥
যাক যোগেশ্বর সবে চিন্তন্ত ধ্যানত।
তেন্হে রামরূপে আসি ভৈলন্ত বেকত ॥
নিজ গুণ যশ মহাধর্ম্ম মাজে সার।
কৃপায় করিলা আসি লোকত প্রচার ॥
আক শুনি ভণিয়া তরোক সর্ব্বজনে।
ঈশ্বরর অৱতার এহিসে কারণে ॥

ৰাৱণ মাৰণ তান কোন প্ৰয়োজন।
যাৰ কটাক্ষতে কোটি ব্ৰহ্মাণ্ড উছন॥
মাৰিলে ৰাৱণ কোন পৌৰুষ তাহাৰ।
যাক জিনিলেক বালি বনৰ বানৰ॥
হেন ৰাম চৰণত কৰিয়োক ৰতি।
আন পৰিহৰি ৰামদেৱে কৰ মতি॥
অনিত্য সংসাৰ বিলম্বত কাজ নাই।
চিন্তামণি জন্ম হেৰা হাতৰতে হেৰাই॥
শুনা সভাসদ পদ ৰামৰ চৰিত।
এহিসে প্ৰধান ধৰ্ম্ম আনিবা কলিত॥
মনুষ্য হৈবাৰ প্ৰয়োজন এহিমান।
বোলা ৰাম ৰাম হৌক পাতক নিৰ্জ্জান॥

মাৰীচ সুবাহু বধাৰ্থে ৰাম লক্ষ্মণক আনিবলৈ বিশ্বামিত্ৰৰ আগমন।

দুলৰি।

শুনা আত পৰে, কথা নিৰন্তৰে,
চৰিত্ৰ যেন ৰামৰ।
পৰলোক হিত, ঋষি বিশ্বামিত্ৰ,
আৰম্ভিলা যজ্ঞবৰ॥
মাৰীচ সুবাহু নামে দুইজন
ৰাক্ষস আতি দুৰ্জ্জন।
চতুৰ্দ্দশ কোটি ৰাক্ষসা সহিতি,
কৰয় যজ্ঞ উছন॥
বাৰম্বাৰে ঋষি আৰম্ভন্ত যজ্ঞ,
অনেক কৰি যতন।

রাক্ষসময় বৃষ্টি করিয়া সমস্ত,
রাক্ষসে করে ধ্বংসন॥
সমস্তে রাক্ষস ভস্ম হোয়ে যেয়ে
শাপে ঋষি করি কষ্ট।
নশপস্ত ক্রোধ উপজিয়া মনে,
তপভ্রষ্ট হোয়ে নষ্ট॥
যিহেতু রাক্ষস যজ্ঞ নষ্ট করে,
ঋষির মনে অসুখ।
উগুলগুগুল চিত্ত অসন্তোষ,
উপজয় বর দুখ॥
পাছে ধ্যান করি সকল বৃত্তান্ত
জানিলন্ত মুনিবরে।
রাক্ষস বধিতে অবতরি হরি
আছা দশরথ ঘরে॥
তাক আনি সবে রাক্ষস মরায়া,
করো যজ্ঞ সমাপতি।
এই মনে গুণি, চলিলন্ত মুনি,
রামক আনিবে প্রতি॥
দশরথ রাজা, পুত্রবতে প্রজা
পালি সুখে অযোধ্যাত।
আছন্ত নৃপতি, যেন সুরপতি,
বসিয়া দিব্য সভাত॥
বশিষ্ঠ প্রমুখ্যে পুরোহিত সবে
বসি আছা রঙ্গমনে।
ইন্দ্রর আগত, বৃহস্পতি আদি,
হেন মহামুনিগণে॥
সুমন্ত্র সহিতে মহামন্ত্রী সবে,
রাজাক আছে উপাসি।

সেহি সময়ত বিশ্বামিত্ৰ মুনি
তথাতে মিলিল আসি॥
দেখিয়া নৃপতি সমাজে সহিতি,
উঠিলা আতি সত্বৰে।
প্ৰণাম কৰিয়া, চৰণৰ ধূলি,
মাথাত লৈলা সাদৰে॥
সুবৰ্ণ আসন আনিয়া নৃপতি,
সমাজৰ মাজে দিলা।
সমস্তকে আশী- ৰ্ব্বাদ কৰি ঋষি,
আসনে আসি বসিলা॥
আপুনি চৰণ ধুৱাই দশৰথে
পাদোদক লৈলা মাথে।
পৰম সাদৰে, সঅৰ্ঘে ঋষিক
পূজিলা পৃথিবীনাথে॥
যোৰহাতে ৰাজা মধুৰ বচনে
কুশল বাৰ্ত্তা পুছিল।
তযু দৰশনে, অমৃতৰ পানে,
সন্তোষ যেন মিলিল॥
আপোনাৰ নিজ ভৃত্য বুলি মোক
ধৰিবাহা মুনিৰাজ।
আজ্ঞা কৰিয়োক, সম্প্ৰতি তোমাৰ
সাধোঁ মই কিবা কাজ॥
ৰাজাৰ বচন শুনি বিশ্বামিত্ৰ
ভৈলা আতি ৰঙ্গমন।
ৰাজাক বোলন্ত, শুনিয়ো নৃপতি,
যেন মোৰ প্ৰয়োজন॥
বাৰম্বাৰে আসি যজ্ঞ আৰম্ভিলোঁ।
অনেক কৰি যতন।

মাৰীচ সুবাহু ৰাক্ষসে আমাৰ
কৰয় যজ্ঞ উছন ॥
অনেক সম্ভাৰ আনি আৰু বাৰ
চাওঁ যজ্ঞ কৰিবাক।
ৰাক্ষসক মাৰি যজ্ঞ ৰাখিবাক
ৰামক দিওক মোক ॥
শুনিয়া ৰাজাৰ মাথাত পৰিল
বজ্ৰৰ যেন প্ৰহাৰ।
উভয় শঙ্কটে পৰিয়া নৃপতি
দেখন্ত দুখে আন্ধাৰ ॥
ৰামক নিদিলে, শাপ দিয়া ঋষি
কৰিবেক বংশ চন।
ঋষিৰ লগত ৰামক পঠালে,
হৈবেক মোৰ মৰণ ॥
একভিতি বাঘে খেদে আৰোভিতি
নদী ঘোৰ বাৰিধাৰ।
জাম্প দিলে মৰে, জাম্প নিদিলেও,
বাঘে লয়ে প্ৰাণ তাৰ ॥
সেহি পটন্তৰ পায়া আছে মোক,
কৰিবোঁ কোন উপায়।
হেন মনদুখে থাকি ৰাজা পাচে
মাতিলা ঋষিক চাই ॥
বাৰ বৰিষৰ ছাবা ৰাম মোৰ,
শিশুমতি অতিশয়।
কিমতে ৰণত মাৰিবেক ৰামে
ৰাক্ষস বৰ দুৰ্জ্জয় ॥
ব্ৰহ্মাৰ বৰত, ৰাক্ষসগণৰ,
বাঢ়িল বল অপাৰ।

সৈন্য সমে গৈয়া ৰাক্ষস মাৰিয়া,
ৰাখিবোঁ যজ্ঞ তোমাৰ ॥
আপুনি চলিবোঁ, ৰামক নেদিবোঁ,
বুলিলোঁ দৃঢ় বচন।
শুনি বিশ্বামিত্ৰ, ৰাজাক বোলন্ত,
সুবুদ্ধি তোমাৰ মন ॥
ৰামত বিনাই ৰাক্ষস মাৰিতে
শকতি আছে কাহাৰ ?
আনাক ভাণ্ডিয়া বচন বোলাঁহা,
বুজিলোঁ বোল তোমাৰ ॥
ৰামক নিদিয়া আশা ভঙ্গ কৰি,
পালটি পঠোৱা মোক।
কোপ দেখি ৰাজা বোলে যোৰহাতে
মহাঋষি শুনিয়োক ॥
তোমাৰ ক্ৰোধত কম্পে তৰতৰি
ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণ।
হেনয় তোমাৰ আগে কোন হওঁ
আমি অতি অল্পজন ॥
কত দুখে মই পাইলোঁহো ৰামক
দেৱতা সবৰ বৰে।
তোমাৰ লগত তাক পঠাই দিলে,
মাৰিবেক নিশাচৰে ॥
ধনজন যত, প্ৰাণত কৰিয়া,
ৰামেসে অতি প্ৰধান,
একক্ষণ মান দেখিতে নাপাইলে
নৰহে মোৰ পৰাণ ॥
হেনয় ৰামক কিমতে পঠাইবোঁ
ৰাক্ষসক যুজিবাক।

ইন্দ্ৰ আদি কৰি ত্ৰিদশসকলে
হাৰিয়া আছে যাহাক ॥
সিতো ৰাক্ষসক কিমতে যুজিব
অবোধ মোৰ ছৱালে ।
নিন্দিলেও শাপি কৰিবাহা ভস্ম,
জানিলোঁ গ্ৰাসিলে কালে ॥
হৰি হৰি বিধি, কি কাম কৰিলোঁ,
পৰিলোঁ মহাবিপাকে
ৰাম হেন পুত্ৰ পায়াও নাপাইলোঁ,
দণ্ডিলে দৈবে আমাকে ॥
ৰামক পঠাইলে, মৰিব কৌশল্যা,
আমিও মৰিবোঁ প্ৰাণে ।
ৰামক নেদেখি, মৰিব সকলে,
যত নৰ নাৰী মানে ॥
দান্তে তৃণ ধৰি তোমাত মাগোঁহো,
ৰামক দিওক মোক ।
তোমাৰ প্ৰসাদে অযোধ্যাৰ লোকে
নপাওক ৰামৰ শোক ॥
তোমাৰ লগত আপুনি চলিবোঁ
কটক লৈয়া অপাৰ ।
তোমাৰ যজ্ঞক ৰাখিবোঁ কৰিয়া
ৰাক্ষসক বুন্দামাৰ ॥
যদি তথাপিতো ৰামক নেৰাঁহা,
স্বৰূপ বোলোঁ বচন ।
নিৰন্তৰে লোক, ৰামৰ লগত,
চলি যাইবোঁ তপোবন ॥
ৰাম বিনে আমি, অযোধ্যা নগৰে,
সাধিবোঁ কমন কাম ।

সমস্ত্যাৰ লোক, পাতক হাৰোক,
ডাকি বোলোঁ ৰাম ৰাম ॥

ৰাম লক্ষ্মণক নিদিয়াত ঋষিৰ কোপ
আৰু ৰাম লক্ষ্মণক লৈ ঋষিৰ গমন।

পদ।

দশৰথ নৃপতিৰ শুনিয়া বচন।
মহাকোপ কৰি বোলে গাধিৰ নন্দন ॥
ৰঘুৰ বংশত তুমি ভৈলা উতপতি।
ধৰ্ম্মশীল হয়া অধৰ্ম্মত কৈলা ৰতি ॥
পুত্ৰৰ স্নেহত মোক কৰস নৈৰাশ।
মিছা মোহজালে পৰি কৰ ধৰ্ম্মনাশ ॥
নজানস কত গুণ আছয় ৰামত।
বাহুবলে জিনিবাক পাৰে ত্ৰিজগত ॥
ৰাক্ষস মাৰিব ৰামে ইতো কোন কাজ।
বিমুখ কৰহ ৰাজা দিয়া মোক লাজ ॥
কপটে ভাণ্ডিয়া মোৰ আশা কৰ ভঙ্গ।
সবংশে নশিবে পুত্ৰ মোৰ ভৈলে খঙ্গ ॥
আছন্ত বশিষ্ঠ তোৰ মন্ত্ৰণাৰ বাস।
তাৰ বোলে অপমান আমাক লগাস ॥
সত্যে সত্যে বোলোঁ ৰাজা মই নিষ্ঠকৰি
নিদিলি ৰামক যাওঁ ক্ৰোধে পৰিহৰি ॥
নিষ্ঠুৰ বচন ৰাজা শুনিয়া মুনিৰ।
পৃথিবী কম্পায় যেন গাৱ নোহে স্থিৰ ॥
আছোক নৃপতি চৰাচৰ কম্পি গৈল।
প্ৰলয়ৰ কাল যেন উপগত ভৈল ॥

ক্রোধে প্রকম্পিত বিশ্বামিত্র মুনিবর।
দেখি অন্তরীক্ষ ধাতু হৈল নিরন্তর ॥
পাত্র মিত্র সনে দশরথ মহারায়।
ভয় ত্রাসে হৈল যেন মৃতক পরায় ॥
অনন্তরে বশিষ্ঠে দেখিয়া তমোময়।
রাজাক বোলন্ত শুনিয়োক মহাশয় ॥
প্রথমে ঋষিক তুমি বুলিলা বচন।
"বুলিয়োক ঋষি কিবা সাধোঁ প্রয়োজন ॥"
কদাচিতো ব্যর্থ নোহে বচন তোমার।
এতেকে রামক দিতে হৈল অঙ্গীকার ॥
সিতো অঙ্গীকার আরে লাবিবা কিমতে।
তুমি সত্যবন্ত হেন জানয় জগতে ॥
নকরিবা রাজা সত্যধর্ম্ম পরিহার।
তুমি সত্য লঙ্ঘিলে রাখন্তা নাহি আর ॥
সত্য সম ধর্ম্ম আর পুরুষর নাই।
জানি ঋষি সঙ্গে দিয়া রামক পঠাই ॥
তাক নপঠালে বিশ্বামিত্র দিবে শাপ।
গাধির তনয় মহা প্রচণ্ড প্রতাপ ॥
হেন জানি রামর নিমিত্তে এরাঁ শোক।
ঋষির বচন রাখি রামক দিওক ॥
তাক পাইলে ঋষির সন্তুষ্ট হৈবে চিত।
নানা অস্ত্রে সস্ত্রে বিশ্বামিত্র সুশিক্ষিত ॥
মুনি সবে অস্ত্র শিক্ষা দিবন্ত রামক।
তাকে লৈয়া রামে জিনিবেক রাক্ষসক ॥
বিশেষত বিষ্ণু রামরূপে অবতার।
রাক্ষসকুলক রামে করিব সংহার ॥
অণুমাত্রো চিন্তা নকরিবা মহামানী।
দশরথ রাজা বশিষ্ঠর শুনি বাণী ॥

পাইলন্ত তবলা তান শান্ত ভৈল হিয়া।
জিজ্ঞাসা কৰন্ত ৰাজা ৰামক আনিয়া॥
আসি আছে বিশ্বামিত্ৰ তোমাক নিবাক।
ৰাক্ষসক মাৰি ৰাম যজ্ঞ ৰাখিবাক॥
শুনি ৰামচন্দ্ৰৰ হৰিষ ভৈল মনে।
পিতৃক বোলন্ত ৰামে প্ৰসন্ন বদনে॥
কত ভাগ্যে ইসব কাৰ্য্যাক পায় লাগ।
মোক প্ৰতি চিন্তা নকৰিবা মহাভাগ॥
পুত্ৰ হুয়া নাপালয় পিতৃৰ বচন।
চিৰকালে নৰকত পচে সিতো জন॥
প্ৰচণ্ড প্ৰতাপ মুনি গাধিৰ কুমাৰ।
তাহান কাৰ্য্যত চিন্তা কৰাঁ পৰিহাৰ॥
ৰামৰ বচনে ৰাজা ভৈলা হৰষিত।
মৰাৰ মুখত যেন পৰিল অমৃত॥
ঋষিৰ হাতত ৰাজা পুত্ৰ সমৰ্পিল।
নমস্কাৰ কৰি ৰাজা বচন বুলিল॥
ৰাম মোৰ ধন জন জীৱ মন প্ৰাণ।
ৰামবিনে গতি মোৰ নাহি নাহি আন॥
পাইলোঁহো ৰামক পুত্ৰ কত তপস্যায়।
আৰে জ্ঞান গুণ জানিবেক তযু ঠাই॥
কিছুৱে নাজানে ৰাম হুৱাল চঞ্চল।
জানিবে অস্ত্ৰৰ সন্ধি তোমাত সকল॥
তোমাৰ সেৱক ৰাম ভৈল আজি ধৰি।
নিজদাস বুলি পালিবাহা যত্ন কৰি॥
ৰাঘৱক পায়া মুনি ভৈলন্ত সন্তোষ।
পুষ্প বৰষিলা দেৱে কৰি জয়ঘোষ॥
সেহি বেলা যোৰহাতে উঠিল লক্ষণ।
ৰামক বুলিলা কৰি চৰণে বন্দন॥

মোক সঙ্গে নিয়া প্রভু জগতর পতি।
তোমার চরণ বিনে মোর নাহি গতি ॥
যথা তথা যাইতে নাথ নেরিবা আমাক।
দাস হয়া সেবা প্রভু করিবোঁ তোমাক ॥
হাসে রাজা লক্ষ্মণর শুনিয়া বচন।
রামর সঙ্গত চলি যাইবন্ত লক্ষ্মণ ॥
দুই পুত্র দিলা রাজা ঋষির লগত।
যাত্রা সুমঙ্গল করিলন্ত যত যত ॥
আপোনার অস্ত্র যত লৈয়া দুয়ো জন।
দুই ভাই বশিষ্ঠক করিলা বন্দন ॥
পিতৃক মাতৃক করিলন্ত নমস্কার।
দশরথে দুইকো শিক্ষা দিলা বারে বার ॥
পালিবাহা দুই ভাই ঋষির বচন।
থাকিবাহা সদাই ঋষির বুজি মন ॥
ঋষির ক্রোধত সবে বংশে হৈবোঁ নাশ।
সর্ব্বদাই থাকিবা ঋষির পালি আশ ॥
এহি বুলি পুত্র দুইকো সাবটি ধরিলা।
শির ঘ্রাণি দুইহন্তর মুখে চুমা দিল ॥
কৌশল্যা সুমিত্রা দুয়ো পুত্রক ধরিয়া।
করিলা চুম্বন চক্ষু সজল করিয়া ॥
অন্তঃপুর মাজত আছয় যত প্রাণী।
স্নেহে সবে লোকর চক্ষুর পরে পানী ॥
যাত্রা করি বাজ ভৈলা শ্রীরাম লক্ষ্মণ।
দুইকো লৈয়া বিশ্বমিত্র করিলা গমন ॥
আগ ভৈলা ঋষিরাজ হরিষ মনত।
মাজত চলিল রাম লক্ষ্মণ পিচত ॥
উর্দ্ধমুখে চাহিয়া থাকিল সর্ব্বজন।
রামর লগতে গৈল সমস্তরে মন ॥

লইয়া পৰিল লোক বিয়োগে ৰামৰ।
শুন যেন ভৈল সিতো অযোধ্যা নগৰ॥
শ্রীৰামৰ বিয়োগে আকুল ভৈল চিত।
সূৰ্য্য অস্ত গৈলে যেন কমল মুদিত॥
চলি যান্ত দুয়ো ভাই পিচত ঋষিৰ।
গজেন্দ্র জিনিয়া দুইৰো গমন গম্ভীৰ॥
যেন শিশু সিংহ লীলাগতি চলি যান্ত।
অমৃত বৰিষে যেন যিদিশক চান্ত॥
সুৰাসুৰে সেৱা কৰে যাৰ চৰণত।
হেন ৰাম চলি যান্ত ঋষিৰ পিছত॥
পৰম কোমল পদ গমন মধুৰ।
আতি সুকুমাৰ তনু লাৱণ্য প্রচুৰ॥
ৰত্নে নিৰচিত শোভে পিঠিত টোণৰ।
কাখত খৰগ দুইৰো হাতে ধনুশৰ॥
প্রকাশে শৰীৰ ৰত্নময় অলঙ্কাৰ।
দেখন্তা লোকৰ মন হৰন্ত সবাৰ॥
পৰম হৰিষে দুয়ো যান্ত ঋষি সঙ্গে।
আঢ়ৈ প্রহৰৰ পথ বহি গৈলা ৰঙ্গে॥
ৰামৰ দেখিয়া মুখ হৰিষ ঋষিৰ।
অনন্তৰে পাইলা গৈয়া সৰযূৰ তীৰ॥
দেখি ৰামচন্দ্রৰ হৰিষ ভৈলা মন।
বিশ্বামিত্রে বুলিলন্ত ৰামক বচন॥
সৰযূ নদীৰ কথা শুনিয়োক ৰাম।
পৰম নির্ম্মল জল তীর্থ অনুপাম॥
কৰিয়োক স্নান দুয়ো সৰযূৰ জলে।
বাঢ়িবেক বল শ্রম গুচিবে সকলে॥
ত্রিভুবন মধ্যে ৰাম পুৰুষ উত্তম।
মহাবলশালী হৈবা বিপুল বিক্রম॥

ক্ষুধা তৃষ্ণা একো আৰ ব্যাধি নিপীড়িব ।
গুচিব আয়াস যশে জগত জুৰিব ॥
ত্ৰৈলোক্যৰ অধিপতি তুমিসে ঈশ্বৰ ।
ইতো জগতৰ হৈবা একদণ্ডধৰ ॥
ঋষিৰ বচন শুনি হৰিষ মনত ।
বিধিৰন্তে স্নানিলন্ত সৰযূ জলত ॥
ঋষিও কৰিলা স্নান সন্ধ্যা যত যত ।
বসিলা তিনিও সেই নদীৰ কূলত ॥
বুলিলন্ত ঋষি ৰঙ্গে ৰামক বচন ।
দিওঁ মহামন্ত্ৰ বিদ্যা লৈয়ো দুয়ো জন ॥
যাহাক জানিলে শ্ৰম গুচয় সকল ।
হোৱে মহাধনৱন্ত বাঢ়ে তেজবল ॥
এহি বুলি দুয়ো ভাইত মন্ত্ৰ কহিলন্ত ।
ত্ৰিভুবনে সাৰ বিদ্যা দুভাইক দিলন্ত ॥
মন্ত্ৰ পায়া দুভাইৰ হৰিষ মিলিল ।
ঋষি সঙ্গে ৰঙ্গে তথা ৰজনী বঞ্চিল ॥

তাড়কা ৰাক্ষসী বধ ।

প্ৰভাতে উঠিয়া নিত্য কৰি সমাপত ।
চলিলা হৰিষে দুয়ো ঋষিৰ সঙ্গত ॥
সুললিত লীলাগতি গমন সুস্থিৰ ।
কৌতূহলে পাইলা গৈয়া মন্দাকিনী তীৰ ॥
দেখিয়া বিচিত্ৰ এক স্থান অনুপাম ।
কাহাৰ আশ্ৰম বুলি পুছিলন্ত ৰাম ॥
ঋষিয়ে বোলন্ত ইতো অনঙ্গ ভুবন ।
মদনক ইহাতে দহিলা ত্ৰিণয়ন ॥
অনঙ্গ ক্ষেত্ৰক ৰঙ্গে এৰাই তিনি জনে ।

তাড়কার বন গৈয়া পাইলা বজ্র মনে ॥
রামচন্দ্রে পুছিলা ঋষির চাপি পাশ।
কহিয়োক মুনি ইতো কাহার নিবাস ॥
মুনিয়ে বোলন্ত রাম শুনা মহারথী।
এহিতো বনত থাকে তাড়কা রাক্ষসী ॥
বিকট দশন তাইর রূপ ভয়ঙ্কর।
ব্রাহ্মণ তপস্বী মারি খাইলেক বিস্তর ॥
যত লোক খাইলে কোনে লেখ করে তাক।
ত্রৈলোক্যর লোক পাইলে পারে খাইবাক ॥
চোবায়া গিলয় মাথা বৃদ্ধ মানুষর।
ছরালর মুণ্ডে তাইর কুণ্ডল কর্ণর ॥
মনুষ্যর তেজে তাই বদন পখালে।
গাবর কাপর তাইর মনুষ্যর ছালে ॥
তাইর ডরে নরে আউর ই পথে নেযায়।
আমি কোন পথে যাইবোঁ কহিয়ো উপায় ॥
প্রহরেক লাগে যেবে যাই এহি পথে।
তৃতীয় প্রহর লাগে দক্ষিণর পথে ॥
অগবা এবায়া যাও মোর হেন মন।
শুনি রামচন্দ্রে হাঁসি বুলিলা বচন ॥
কিসক ইবোল বোলাঁ তুমি মুনিরাজে।
চমু এরি দূর পথে যাইবোঁ কোন কাজে ॥
লক্ষ্মণক চাহি পাছে বুলিলন্ত রাম।
স্ত্রী বধ হৈবে পাপ করোঁ কোন কাম ॥
লক্ষ্মণে বোলন্ত কেনে বোলা হেন মত।
পিতৃয়ে পঠাই আছে ঋষির লগত ॥
মুনি যিবা বোলে করিবাহা সেহি কর্ম্ম।
গুরুর বচনে কিছু নাহিকে অধর্ম্ম ॥
মুনি বুলিলন্ত রাম নকরিবা ভয়।

ৰাক্ষসী মাৰিলে কিছু দোষ নোপজয় ॥
মিত্ৰক অপকাৰ যিজনে কৰয়।
নাহি দোষ তাক মাৰি পুণ্যসে লভয় ॥
মাৰীচ সুবাহু দুই পুত্ৰ তাড়কাৰ।
মাৰি মাৰি খাইল গৰু ব্ৰাহ্মণ অপাৰ ॥
তাড়কা খাইলেক গৰু মানুষ বিস্তৰ।
তাক মাৰি পাইবা ৰাম পুণ্য বহুতৰ ॥
শুনিয়া টঙ্কাৰ কৰিলেক ৰঘুবৰে।
তাড়কাক মাৰোঁ আজি একপাট শৰে ॥
মানুষৰ শবদ শুনিয়া নিশাচৰী।
ক্ৰোধে খেদি আসে দিশ অন্ধকাৰ কৰি ॥
কৰ্ণে লৰবৰ কৰে মুণ্ড মানুষৰ।
বদন প্ৰকটি আসে যম সমসৰ ॥
কৰে মৰমৰ গাৱে ছাল মানুষৰ।
পৰ্ব্বত সমান ঘোৰ ৰূপ ভয়ঙ্কৰ ॥
শাল বৃক্ষ সদৃশ মেলিয়া দুই বাহু।
সূৰ্য্যক ঢাকিবে যেন খেদি যায় ৰাহু ॥
ৰামক দেখিয়া ভীম তেজিলা আটাস।
ত্ৰৈলোক্যৰ লোকৰ লাগিল মহাত্ৰাস ॥
সকল ব্ৰহ্মাণ্ড জুৰি প্ৰতিধ্বনি গৈল।
বজ্ৰ পৰে বুলি সৰ্ব্বজন ভয় ভৈল ॥
পাতাল সদৃশ কৰি মেলুগোট বায়া।
সবাকে খাইবাক যায় পৃথিবী কম্পায়া ॥
ৰাক্ষসীক দেখি ঋষি মহাভয় ভৈলা।
ৰামৰ পিচত গৈয়া আঁৰ হুয়া ৰৈলা ॥
ঋষিক আশ্বাসি ৰামে যুৰিলন্ত বাণ।
তাড়কাৰ হৃদয়ত কৰিল সন্ধান ॥
সৰ্ব্বকিয়া বাণ হৃদয়ত গৈল পশি।

ঘোৰ্ঘোৰ আটাস দিয়া পৰিল ৰাক্ষসী ॥
বজ্ৰৰ প্ৰহাৰ যেন হিয়াত পৰিল।
তাড়কা ত্যজিল প্ৰাণ পৃথিবী লৰিল ॥
আকাশত আনন্দ মিলিল দেৱতাৰ।
জয় জয় ৰাম বুলি কৰয় জোকাৰ ॥
ৰামৰ শিৰত ৰবষিল পাৰিজাত।
দুন্দুভি শবদে নাচে তুলি দুই হাত ॥
দাৰুণী ৰাক্ষসী মৰি গৈল যমঘৰ।
ৰামৰ প্ৰসাদে দুখ খণ্ডিল লোকৰ ॥
ৰাক্ষস বধিবে প্ৰতি ভৈলা অৱতাৰ।
প্ৰথমতে ৰামে প্ৰাণ লৈলা তাড়কাৰ ॥
দেখি বিশ্বামিত্ৰৰ হৰিষ ভৈল মন।
ৰামক বুলিলা মুনি প্ৰশংসাবচন ॥
ধন্য ধন্য ৰাম তুমি পুৰুষ প্ৰধান।
একপাট শৰে ৰাক্ষসীৰ লৈলা প্ৰাণ ॥
গুচিল দুৰ্গতি ৰাম তোমাৰ প্ৰসাদে।
হুয়ো চিৰঞ্জীৱ ৰাম মোৰ আশীৰ্ব্বাদে ॥
তোমাৰ নিৰ্ম্মল যশ ৰাঢ়োক অশেষ।
অনন্তৰে ভৈলা আসি ৰজনী প্ৰৱেশ ॥
মহাসুখে সিতো ৰাতি বঞ্চিলা তথাতে।
ৰামক মাতিলা ঋষি উঠিয়া প্ৰভাতে ॥
তোমাৰ বিক্ৰমে ৰাম তুষিলা আমাক।
নানা অস্ত্ৰ দিয়া মই তুষিবোঁ তোমাক ॥
মন্ত্ৰে সমে ব্ৰহ্মঅস্ত্ৰ লৈয়ো মহাশয়।
দিবোঁহো বৈষ্ণৱ অস্ত্ৰ ত্ৰৈলোক্য বিজয় ॥
ৰুদ্ৰমন্ত্ৰ সমন্বিতে দিবোঁ ৰুদ্ৰ শৰ।
বজ্ৰসায় সমে অস্ত্ৰ দিবোঁ বাসৱৰ ॥
শিখাইবোঁ অগ্নিৰ বাণ পৰম বিক্ৰম।

লৈয়োক গরুড় বাণ আতি নিরুপম ॥
শিখাওঁ গন্ধর্ব্ব বাণ বৈরী জয়ঙ্কর ।
সংগ্রামবিজয়ী বাণ লৈয়ো গন্ধর্ব্বর ॥
শকতি তোমর ত্রিকণ্টক কনিয়াল ।
অসি অর্দ্ধচন্দ্র শেল শূল ভিন্দিপাল ॥
খড় খুর ত্রিকোণ বিশাল টাঙ্গি ভল্ল ।
পরিঘ পট্টিশ গদা পরশু মুষল ॥
হরিত লোহিত প্রাস শতঘ্ন কুলিষ ।
ব্যাঘ্রমুখ নাগপাশ ত্রিশূল ছুংশাল ॥
কুবের বরুণ বাণ স্তম্ভন মোহন ।
লহ অহিপত্র বায়ু বাণ বিতোপম ॥
লৈয়ো নিশাচক্র অস্ত্র ত্রিভুবনে সার ।
চন্দ্র সূর্য্য মন্ত্র অস্ত্র শক্র জয়ঙ্কার ॥
যম অস্ত্র দিবোঁ যমদণ্ড সমসর ।
শিখিয়োক দিব্য অস্ত্র মন্ত্র নিরন্তর ॥
অসুর মানুষ যক্ষ রক্ষ নিশাচর ।
শিখাবোঁ তোমাক মায়া মোহ যত শর ॥
স্নান করি আসি অস্ত্র লৈয়োক এখানে ।
শুনি রাম লক্ষ্মণে হরিষ ভৈলা মনে ॥
স্নান করি ঋষির আগত বসিলন্ত ।
নানা অস্ত্র শস্ত্র মুনি দুইকো শিখাইলন্ত ।
বিশ্বামিত্র ঋষির ভৈলন্ত দুয়ো শিষ্য ।
অস্ত্র শিখি দুয়ো ভাই মনত হরিষ ॥

মারীচ সুবাহু বধ ।

অনন্তরে ঋষি রাম লক্ষ্মণক লৈয়া ।
রঙ্গমনে তপোবনে প্রবেশিলা গৈয়া ।

বিশ্বামিত্রে বুলিলন্ত শুনিয়োক ৰাম।
এহি তপোবন মোৰ সিদ্ধাশ্রম নাম॥
মাৰীচ সুবাহু এহি বনৰ ভিতৰ।
আছে দুইবো লগে চৌধ কোটি নিশাচৰ॥
বাধিবা আমাৰ যজ্ঞ তাক মাৰি ৰণে।
আনিলোঁ তোমাক মই এহিসে কাৰণে॥
ৰাক্ষসক মাৰি দিয়ো আমাক নির্ভয়।
তোমাৰ প্রসাদে হোক যজ্ঞৰ উদয়॥
শুনি ৰামচন্দ্রে বুলিলন্ত এহি হোক।
মাৰিবোঁ ৰাক্ষস সুখে যজ্ঞ কৰিয়োক॥
শুনি মুনিৰাজৰ হৰিষ ভৈল মনে।
ৰামক দেখিলা আসি যত মুনিগণে॥
ফলে মূলে দুয়ো ভাইক কৰাইলা ভোজন।
পাচে তৃণশয্যাত শুতিলা দুয়ো জন॥
ৰজনী প্রভাতে উঠি মুনিগণ যত।
স্নান সন্ধ্যা তর্পণ কৰিয়া সমাপত॥
যজ্ঞৰ সম্ভাৰ মানে একত্র কৰিল।
শুভক্ষণে মুনিগণ যজ্ঞ আৰম্ভিল॥
ৰামক বুলিলা বিশ্বামিত্র মুনিবৰ।
স্নান কৰি নিয়মে ধৰিয়ো ধনুশৰ॥
শুনি ৰাম লক্ষণে কৰিলা গৈয়া স্নান।
দুয়ো ভাই নিয়মে ধৰিলা ধনুর্ব্বাণ॥
অনন্তৰে ঋষিৰাজে কৰিয়া সুবেশ।
মন্ত্রে ৰাম লক্ষণৰ বান্ধিলন্ত কেশ॥
মণিৰত্ন কণ্ঠা দিলা দুয়ো ভাইৰ গলে।
ঋষিক পুছিলা ৰামচন্দ্র কৌতুহলে॥
কেতিক্ষণে আসিবেক ৰাক্ষস দুর্জ্জন।
ঋষিয়ে বোলন্ত ৰাম শুনিয়োক বচন॥

রাত্রিদিনে মৌন ব্রত দিন ছয় মানে।
শরধনু ধরি দুয়ো থাকা সাবধানে॥
আসিব রাক্ষস ছয় দিন অনন্তরে।
দুয়ো ভাই শর করি মারিবা সত্বরে॥
শুনি ধনু ধরি রাক্ষসক বাট চাই।
উজাগরে রৈলা সাবধানে দুয়ো ভাই॥
বিশ্বামিত্র মুনি যজ্ঞ করিবাক লৈল।
আচার্য্য ব্রাহ্মণ তিনি সহস্রেক ভৈল॥
মণ্ডল নিয়মে বেদ মন্ত্র উচ্চরিলা।
সাঙ্গোপাঙ্গে ঈশ্বরক পুজিবে লাগিলা॥
নিরন্তরে পুজিলেক ছয় দিনমান।
অগ্নি থাপিলন্ত কুণ্ড করিয়া নির্ম্মাণ॥
দিলন্ত আহুতি আতি করি বেদধ্বনি।
ঘৃতর সুরভী ঘ্রাণ উঠি গৈল চানি॥
অরণ্যর পরা নিশাচর গন্ধ পাইল।
মারীচ সুবাহু যজ্ঞ বিধ্বংসিবে আইল॥
চৌধ কোটি নিশাচর আসিল লগত।
মারীচ রাক্ষস আইল সবারো আগত॥
পিচত সুবাহু আসি রৈল মহাবল।
আকাশ ব্যাপিল যেন ঘোর মেঘদল॥
যেন বজ্র পরে বার ত্যজে ভয়ঙ্কর।
দেখি নিরন্তরে ঋষি ভয় ভৈলা বর॥
পাচে রাম লক্ষ্মণে ঋষির দেখি ডর।
নাহি ভয় বুলি আশ্বাসিলা রঘুবর॥
মন্ত্র পঢ়ি রামে শর যুরিলা ধনুত।
দেখিয়া রাক্ষস ভয় ভৈল অদভুত॥
বায়ু বেগে রামচন্দ্রে প্রহারন্ত শর।
দারুণ সন্ধানে ফুটি মরে নিশাচর॥

বজ্ৰতো অধিক আতি ৰামৰ সন্ধান।
একছোটে ৰাক্ষস চলয় যমস্থান ॥
লক্ষ্মণে ধৰিয়া ধনুশৰ প্ৰহাৰন্ত।
যম যেন খেদি খেদি ৰাক্ষস মাৰন্ত ॥
শাণত শণাইলে শৰ যেন খুৰধাৰ।
কৰন্ত লক্ষ্মণে ৰাক্ষসক বুন্দামাৰ ॥
নিদাৰুণ ছোটে মৰি গৈল যমঘৰ।
লক্ষ্মণে মাৰিলা আঠ কোটি নিশাচৰ ॥
ৰামৰ শৰত মৰি গৈল ছয় কোটি।
দুই ভাই ৰাক্ষসক কৰিলা নিগুটি ॥
হেন দেখি সুবাহু ৰাক্ষস ভয়ঙ্কৰ।
লক্ষ্মণক খেদি গৈল যম সমসৰ ॥
দেখি ভল্লশৰ যুৰি লক্ষ্মণে গুণত।
সন্ধানে হানিলা সুবাহুৰ হৃদয়ত ॥
মহা ছোটে ফুটিয়া মৰিল দুৰাচাৰ।
পৰিল ভূমিত সিতো পৰ্ব্বত আকাৰ ॥
দেখি মাৰীচৰ আতি ক্ৰোধ বৰ ভৈল।
ভয়ঙ্কৰ আটাসে ৰামক খেদি গৈল ॥
হাসি ৰামে পঞ্চ শৰে ভেদি হৃদয়ক।
বায়ুবাণ হানি উকৰাইলা মাৰীচক ॥
উৰ্দ্ধমুখ কৰি চাহি আছে মুনিগণে।
শুকান তৃণক যেন লৈ যাস্ত পৱনে ॥
ৰাম শৰে ৰাক্ষসক লৈ যান্ত আকাশে।
দেখিয়া ত্ৰিদশ দেৱে খলখলি হাসে ॥
মহাবেগে গৈয়া সিতো ছৰায়া সাগৰ।
হেট মাথে লঙ্কাত পৰিল নিশাচৰ ॥
ভাঙ্গি গৈল ষাৰ মুৰ ভৈল চিৰাচিৰ।
ভৈল অচেতন বহে বোম্বালে ৰুধিৰ ॥

নাপাৰে উশাস তেজ বহে নাকে মুখে।
মৰিল কথমপি জীৱ বৰ দুখে॥
বাণ বিৰে ক্ষণে ক্ষণে হোৱে ক্ষতিহত।
ৰামময় মাত্ৰ দেখে সকলে জগত॥
ৰামে পাইলে মুনি ভয় হোৱে সপনত।
ৰাঘৱৰ শৰে লৈয়া ফুৰে আকাশত॥
সপনে মচিন্তে সিতো ৰাম বিনে আন।
মেৰেশৰ ৰামত লাগিল [illegible]॥
মাৰাৰ দুপুৰাই তাৰ ৰামৰ জ্ঞাত।
এবিলে মাৰীচে বিষয়ৰ ভোগ যত॥
সেহি ধৰি বিদায় লইলা ৰাৱণত।
তপ হেতু চলি গৈলা ৰহিল বনত॥
ৰাম লক্ষ্মণৰ দেখি বিক্ৰম সাক্ষাত।
পুষ্প বৰিষিলা দেৱে দুইৰো মাথাত॥
অদ্ভুত মহিমা দেখি ৰাম লক্ষ্মণৰ।
ভৈলন্ত বিস্ময় মুনিগণ নিৰন্তৰ।
দুই ভাইক প্ৰশংসা কৰিলা বহুতৰ।
ধন্য ৰাম লক্ষ্মণ সাৰ্থক ধনুৰ্দ্ধৰ॥
ঈষত কটাক্ষে দুয়ো কৰি মহালীলা।
চৌধ কোটি ৰাক্ষস ক্ষণেকে সংহৰিলা॥
কৰ্ম্ম দেখি জানিলোঁহো নুহিকা মানুষ।
ভৈলা অৱতাৰ হৰি পৰম পুৰুষ॥
ৰাক্ষস মাৰিয়া তাৰ কৰিলা নিৰ্ব্বাণ।
সাধিলাহা জগতৰ পৰম কল্যাণ॥
যাৰ নামে সাজ হোৱে ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম যত।
হেন তুমি ভৈলা আসি সহায় যজ্ঞত॥
জানিলোঁহো আমাৰ ভাগ্যৰ নাহি সীমা।
এহি মতে দুহাঙ্কো বখানি মহিমা॥

মুনিগণ সবে বিশ্বামিত্র মহাঋষি।
পূৰ্ণা দিয়া যজ্ঞ সাঙ্গ কৰিলা হৰিষি ॥
অগ্নি বিসৰ্জ্জিয়া পাচে দক্ষিণা কৰিলা।
ৰাম লক্ষ্মণক সবে আশীৰ্ব্বাদ দিলা ॥
বিশ্বামিত্ৰ মুনিৰ হৰিষ আতি মন।
পৰমান্ন ভোজন কৰাইলা মুনিগণ ॥
দানে মানে সমস্তৰে মন সন্তোষিলা।
সুবৰ্ণ ৰজত বস্ত্ৰ গায়ে গায়ে দিলা ॥
ভৈলন্ত সন্তুষ্ট মুনিগণ নিৰন্তৰ।
ৰঙ্গমনে চলি গৈলা আপোনাৰ ঘৰ ॥
ৰামৰ প্ৰসাদে বিশ্বামিত্ৰ মুনিবৰ।
যজ্ঞ সাঙ্গ কৰি ভৈলা হৰিষ বিস্তৰ ॥
হাতে দুণ্ডিঘুণ্ডি আতি দুইহান্তৰ গাৱে।
আশীৰ্ব্বাদ কৰি বুলিলন্ত বহু ভাৱে ॥
তুমি নাৰায়ণ দেৱ অনাদি অনন্ত।
তুমি সে যজ্ঞৰ ফলদাতা ভগৱন্ত ॥
তুমিসে আপুনি ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম যজ্ঞ যত।
জানি সমৰ্পিলোঁ যজ্ঞ তযু চৰণত ॥
তুমিসে কেৱল সত্য বোলোঁ পৰমাৰ্থ।
তোমাৰ প্ৰসাদে ৰাম ভৈলোঁহো কৃতাৰ্থ ॥
তোমাত বিনাই আন সবে ব্যৱহাৰ।
ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তাইবে লাগি ভৈলা অৱতাৰ ॥
আপুনি আচৰা ধৰ্ম্ম মনুষ্যৰ নয়।
তোমাক ঈশ্বৰ বুলি কেহো নজানয় ॥
যোগবলে ছন্ন হুয়া আছা মহাশয়।
ব্যৱহাৰ পালিবাক আমাৰ লাগয় ॥
যজ্ঞ ৰক্ষা কৰি হিত কৰিলা আমাক।
উচিত প্ৰসাদ আৰে কি দিবোঁ তোমাক ॥

ৰাম কৰ্ত্তৃক হৰধনুৰ্ভঙ্গ।

ছুলৰি।

অনন্তৰে মহা ঋষি বিশ্বামিত্ৰ,
ৰাম লক্ষ্মণক লই।
সহৰিষ মনে, মধুৰ গমনে,
মিথিলা পাইলন্ত গই॥
ঋষিৰ পাচত, হৰিষে মনত,
চলন্ত ৰাম লক্ষ্মণ।
যেন শিশু সিংহ, দেখিতে বিৰিঙ্গ,
গজৰ যেন গমন॥
ন্তহ সুকোমল চৰণ যুগল
চলাবন্ত লয়লাসে।
দিশ পাশ আতি কৰি প্ৰজ্বলিত,
ৰামৰ দেহ প্ৰকাশে॥
পৰম মধুৰ, লাৱণ্য প্ৰচুৰ,
সাক্ষাত যেন মদন।
মহা মনোহৰ মূৰতি সুন্দৰ
দেখি চাৱে সৰ্ব্বজন॥
ঈষৎ হসিত, বৰিষে অমৃত
দেখন্তা লোকৰ গাৱে।
ৰয় মন প্ৰাণ ন ভাসে নয়ন,
যেতেক ৰামক চাৱে॥
লগত উভতি চলে সৰ্ব্বজন
প্ৰশংসিয়া বহুভাৱে।
ইতো পুৰুষক তুলিলে কোনে নো
সুবৰ্ণ ভুক্তীয়া মাৱে॥

যিতো ভাগ্যৱতী পাইলা আঙ্গ পুত্র
তাইৰ বিধি সুপ্রসন্ন।
সিজনীৰ সম পুণ্য জাঁনো আৰ
নতু কৰে একো জন॥
ৰামৰ সমান পুৰুষ উত্তম,
ই তিনি লোকত নাই।
ত্রৈলোক্যৰ ৰূপ ইহান শৰীৰে
থৈলা বিধি এক ঠাই॥
সীতাৰ সদৃশ একেস্তেসে বৰ
বিধি নিমিলন্ত জানি।
সয়ম্বৰ সম- য়ত মিথিলাত
দৈৱে মিলাইলন্ত আনি॥
জনক নৃপতি কি কাৰ্য্য কৰিলা,
অঙ্গীকাৰ বিপৰীত।
কঠিন ধনুত, কোমল শৰীৰে
নাপাৰিবে গুণ দিত॥
ইহেন বৰত, আপোন ইচ্ছায়ে,
সীতাক দিবে নাপাইল।
যেন কোন জনে হাতৰ অমৃত
আপুনি ঠেলি পেলাইল॥
যেন নৱনিধি পায়া হেকৰায়ে
দৰিদ্র আপোন দোষে।
ৰামক দেখিয়া যত নৰ নাৰী
এহি মতে সবে ঘোষে॥
মুনিৰ পিচত পৰম হৰিষে
চলন্ত ৰাম লক্ষ্মণ।
বিশ্বামিত্র মুনি সয়ম্বৰশালা
পাইল গৈয়া কতোক্ষণ॥

জনক নৃপতি দেখি সচকিতি
উঠিলন্ত চালি গাব।
আপুনি আসন পাবিয়া দিলন্ত
বুলি আতি মৃদু ভাব॥
পাচে জানুশিবে পবশি সাদবে
কবিলন্ত নমস্কাব।
সম্বর্দ্ধে ঋষিক কবিলন্ত পূজা,
হবিষব নাই পাব॥
সুখে আসনত বসিয়া আছন্ত
বিশ্বামিত্র মুনিবব।
দক্ষিণত বাম বামত লক্ষ্মণ,
আবো শিষ্য নিবন্তব॥
গৌতমব পুত্র, নামে শতানন্দ,
পুছিল বিশ্বামিত্রত।
কাহাব কুমাব, রূপে মনোহব,
দেখি নতু হেন মত॥
শতানন্দ আগে, ঋষি বিশ্বামিত্র
কহিল কথা সকল।
দশবথ মহা বাজাব তনয়,
বাম এন্তে মহাবল॥
বামব কনিষ্ঠ, এহন্তে লক্ষ্মণ,
পবম গুণে যুকুত।
চবণ পবশি মাতৃক তোমাব
কবিলা বামে মুকুত॥
বামব চবণ প্রসাদে অহল্যা
ঘোব শাপ নিস্তবিলা।
গৌতম আসিয়া বামক প্রশংসি,
অহল্যাক সম্ভবিলা॥

শুনি শতানন্দ হৈলন্ত হৰিষ,
পাইলন্ত মাত্ৰ নিস্তাৰ।
ৰামক প্ৰশংসি, ঋষিক বোলন্ত,
প্ৰাসাদ ইতো তোমাৰ॥
নোহন্ত মানুষ, পৰম পুৰুষ,
জানলোঁ ৰাম নিশ্চয়।
জগত নিস্তাৰ হেতু অৱতাৰ
হৈলা এন্তে মহাশয়॥
যিতো পদধূলি সদা আৰাধন্ত
ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণে।
যাক আশা কৰি সৰ্ব্ব পুৰুষাৰ্থ
এৰে মহা মহাজনে॥
হেনয় পৰম দুৰ্লভ ধূলিক
পাইলা মাত্ৰ মোৰ লাগ।
জ্ঞান লোক তৰা, কোটি জনমৰ,
আছে তান মহাভাগ॥
আমিয়ো চক্ষুৰে দেখিলোঁ ৰামক,
কত বা পুণ্যৰ ফলে।
এহি বুলি শতা- নন্দে ৰাঘৱক,
অৰ্চ্চিলন্ত কৌতুহলে॥
যত যত মহা মহাৰাজগণ
আছয় বসি সভাত।
ৰামক দেখিয়া সগৰ্ব্বে ৰাজাৰ
মুখত হৰিল মাত॥
ৰাঘৱৰ মহা তেজে ধৰষিল,
ভৈল আতি শঙ্কচিত।
প্ৰমত্ত সিংহক দেখি মৃগগণ
হোৱে যেন ভয়ে ভীত॥

সয়ম্বৰ সম- জ্যাত যত যত
আছে নৰ নাৰীচয় ।
ৰামৰ অদ্ভুত ৰূপক দেখিয়া
ভৈ গৈলা মহা বিস্ময় ॥
যাৰ যেহি অঙ্গে, ৰামৰ ৰূপত,
পৰি গৈল দৃষ্টিপাত ।
পুনৰপি আৰ পালটি নাসয়,
ৰহিল তম্হি তথাত ॥
ৰামক দেখিতে নথণ্ডে তৃপিতি,
লাগি গৈল যেন ধ্যান ।
অমৃতক যেন পিয়ন্তে পিয়ন্তে
জুৰায় তনু মন প্ৰাণ ॥
জনকনন্দিনী দেখিলা ৰামক
ৰূপ আতি বিপৰীত ।
ৰামৰ ৰূপত নিমজিল মন,
ভৈ গৈল দেৱী মোহিত ॥
মনত বোলন্ত, কোন নো বিধিয়ে
স্ৰজিলা ৰূপ ৰামৰ ।
কোটি এক কাম দেখো জানো আৰ
নুহিবেক সমসৰ ॥
এহেন্তেসে মোৰ হৈবে নিজপতি,
কৰিলোঁ মনে নিশ্চয় ।
ইহান আগত, দেখোঁ যেন মৰা,
আছে যত ৰাজাচয় ॥
ৰামত বিনাই আন পুৰুষক
নবৰিবোঁ কদাচিত ।
কিনো কাজে মোৰ পিতৃ কৰিলন্ত
অঙ্গীকাৰ বিপৰীত ॥

তথাপি আমক নভজিবোঁ যদি
ধনুত গুণ লগাৱে।
পিতৃৰ বচন ছন্ন কৰি মই
ভজিবোঁ ৰামৰ পাৱে ॥
ৰামৰ নখৰ সমান নাহিকে
ইতিনি লোকৰ মাজে ।
ইহাঙ্ক এৰিয়া আন পুৰুষক
ভজিবোঁ কমন কাজে ॥
মোহোৰ কৰ্ম্মৰ ফলে জানো আনি
ৰামক মিলাইলা বিধি ।
অকস্মাৎ যেন দৰিদ্ৰৰ হাতে
উপগত নৱনিধি ॥
ৰামক এৰিয়া কোন অভাগিনী
আনক ভজিবে যায় ।
হাতৰ অমৃত এৰি কোন জনী
মৰিবেক বিষ খাই ॥
এহি মতে সীতা দেৱী কৰিলন্ত
ৰামৰ চৰণ সাৰ ।
তেজি আন কাম বোলোঁ ৰাম ৰাম
যত লোক সমস্ত্যাৰ ॥

পদ ।

ৰাম লক্ষ্মণক দেখি জনক নৃপতি ।
বিশ্বামিত্ৰ মুনিত পুছিলা মহামতি ॥
কিবা নাম আন দুইৰ কাহাৰ তনয় ।
মহাৰূপৱন্ত আতিশয় শুভনয় ॥
আপোনাৰ কহিয়ো কুশল আগমন ।
আজ্ঞা কৰিয়োক কিবা সাধোঁ প্ৰয়োজন ॥

শুনি হাসি বিশ্বামিত্র বুলিলা বচন।
এৰা দুই দশৰথ ৰাজাৰ নন্দন ॥
আন ৰাম নাম সৰ্ব্ব গুণৰ আলয়।
আন নাম লক্ষ্মণ পৰম শুভনয় ॥
শ্রেষ্ঠ ৰাম কনিষ্ঠ লক্ষ্মণ বীৰবৰ।
জানিবা ৰামক তুমি পৰম ঈশ্বৰ ॥
পৰম পুৰুষ হৰি জগত আধাৰ।
ৰামৰূপে ভৈলা পৃথিবীত অৱতাৰ ॥
হৰিবা ভূমিৰ ভাৰ ৰাক্ষস সংহৰি।
তযু গৃহে লক্ষ্মী আছে সীতা নাম ধৰি ॥
ৰামবেসে ভাৰ্য্যা সীতা জানা স্বৰূপত।
দিয়োক সীতাক তুমি বিবাহ ৰামত ॥
হৈবেক তোমাৰ তেবে পৰম কল্যাণ।
এহি প্ৰয়োজনে আসি আছোঁ তযু থান ॥
ত্রৈলোক্য বিজয়ী ৰাম মহা ধনুৰ্দ্ধৰ।
ত্রিভুবনে নাহিকে ৰামৰ সমসৰ ॥
জনক নৃপতি মাতিলন্ত হেন শুনি।
মোহোৰ বচন শুনিয়োক মহামুনি ॥
নাহি দশৰথৰাজা পৃথিবীত সম।
তাহান তনয় ৰাম পুৰুষ উত্তম ॥
মহা সুকুমাৰ ৰূপ লাৱণ্য প্রচুৰ।
ভুবন মোহন অতি মূৰতি মধুৰ ॥
এবে সে নিশ্চয় পতি হৈবন্ত সীতাৰ।
কিন্তু মই এক কৰি আছোঁ অঙ্গীকাৰ ॥
মৃগ মাৰি মহাদেৱে দুৱাৰে আমাৰ।
এৰি গৈলা ধনুখান যেন বজ্ৰসাৰ ॥
তাক ধৰে থৈয়া মই বুলিলোঁ বচন।
ইহাতে লগাইতে গুণ পাৰে যিতো জন ॥

তাহাতে বিবাহ সীতা দিবোঁহো নিশ্চয়।
না পারিলা গুণ দিবে যত রাজাচয় ॥
রামক দেখিয়া বসি গুণো মনে মনে।
মিছা অঙ্গীকার করিলোঁহো কি কারণে ॥
এতে সে জানিবা বর সীতার উচিত।
বিধাতা আনিয়া করিলন্ত উপস্থিত ॥
মহা উচপিচ মুনি করে মোর চিত্ত।
না পারিবে রাঘবে ধনুত গুণ দিত ॥
রামক চাহন্তে অঙ্গীকার হেরবাওঁ।
অঙ্গীকার চাহোঁ যেবে রামক নাপাওঁ ॥
একক চাহন্তে মোর অপর নঘটে।
বাজিয়া রহিলোঁ মই উভয় শঙ্কটে ॥
বিশ্বামিত্রে বোলন্ত জনক মহাভাগ।
ইসব চিন্তাক তুমি করা পরিত্যাগ ॥
কোন বস্তু ধনুখান রামর আগত।
না জানাহা তুমি রামচন্দ্রর মহত্ত্ব ॥
ঈষত কটাক্ষে ধনু ভাঙ্গিবন্ত রামে।
পাইবন্ত সীতাক চিন্তা করা কিবা কামে ॥
বুলিলা জনকে বিশ্বামিত্রক জুনাই।
কেমনে গুচিবে চিন্তা শুনিয়ো আতাই ॥
ধরিলেক ধনু মহা মহা রাজাগণে।
লারিবাকো নাপারিলা অনেক যতনে ॥
কোমল শরীর রাম বয়সত অল্প।
পরম কঠিন ধনু যেন বজ্রকল্প ॥
তাক ধরি কৈয়া রামচন্দ্রে কি করিব।
আছো গুণ দিবে লারিবাকো নাপারিব ॥
ধনুত লগাইবে গুণ রামর না লাগে।
সমাজত লঘু কেনে হৈব মহাভাগে ॥

অঙ্গীকাৰ লাৰি সীতা দিবোঁহো ৰামক।
কৈত খুজি পাইবোঁ আৰ ইমত বৰক ॥
অজিজ্ঞাসি পূৰ্ব্বত কৰিলোঁ অঙ্গীকাৰ।
তাক এৰিলাত দোষ নাহিকে আমাৰ ॥
যদি দোষ হৱে তাক নকৰোঁহো ডৰ।
গুচিবে সকলে দোষ প্ৰসাদে ৰামৰ ॥
শুনি বিশ্বামিত্ৰে হাসি বুলিলন্ত বাণী।
কৰাঁহা সংশয় তুমি ৰামক নাজানি ॥
এন্তে সে ঈশ্বৰ চৰাচৰ জগতৰ।
ধনু ভাঙ্গিবন্ত কোন প্ৰয়াস ৰামৰ ॥
চাহি থাকা জনক নৃপতি কৌতূহলে।
ধনুতে পৰীক্ষা আজি পাইবাহা সকলে ॥
শুনি সীতা মনে কোপ কৰন্ত ঋষিক।
মোহোৰ বিপক্ষ এন্ত আচৰন্ত কিক ॥
অঙ্গীকাৰ লাৰি মোক বিয়া দিবে চান্ত।
ঋষিৰ কাৰণে পিতৃ তাহাক নাপান্ত ॥
ধনু ভাঙ্গিবাক এন্তে বোলন্ত কিসক।
ইহান নিমিত্তে মই নাপাইবোঁ ৰামক ॥
ৰাম মোৰ স্বামী হাতে মিলাইলেক বিধি।
বিশ্বামিত্ৰ হেতু হেৰুৱাইবোঁ নৱনিধি ॥
স্বৰ্ণ পুতলি যেন সুকোমল তনু।
হেন ৰামে কিমতে ভাঙ্গিবে বজ্ৰধনু ॥
নালাগে ভাঙ্গিবে ধনু সীতা দেন্ত হাক।
অঙ্গীকাৰ এৰি বিয়া দিয়োক আমাক ॥
পাচে বিশ্বামিত্ৰ ঋষি বুলিলা বচন।
শুনিয়োক ৰাম ৰঘুকুলৰ নন্দন ॥
ধনুখানি ভাঙ্গি বিয়া কৰিয়ো সীতাক।
উঠিয়ো সত্বৰে ৰাখিয়োক মোৰ বাক ॥

শুনি ৰামচন্দ্ৰে উঠিলন্ত তাৰক্ষণে।
কৰ্ষালত বস্ত্ৰ কাছিলন্ত ৰঙ্গমনে॥
ঋষিক প্ৰণামি চলিলন্ত ৰঘুবৰ।
দেখি হাসি তুলিলেক ৰাজা নিৰন্তৰ॥
বৰ বৰ বীৰে নাপাৰিলে লাৰিবাক।
ভৈলোঁ লঘু লোকে বেঢ়ি হাসিলে আমাক॥
শিশুমতি হুয়া তাক প্ৰতি কৰে সাস।
হেনসে ইহাৰ জানকীক ভৈল আশ॥
বিশ্বামিত্ৰ মুনি শুনি চপৰাইলা মাথ।
জানো ধনু ভাঙ্গিবে নাপাৰে ৰঘুনাথ॥
অসুখ অশান্তি আতি মনত সীতাৰ।
হৰি হৰি বিধি সিদ্ধি নভৈল আমাৰ॥
হাসিয় চলন্ত ৰামচন্দ্ৰ মহাবল।
প্ৰত্যেক ভৰিত মহী কৰে টলমল॥
প্ৰমত্ত কেশৰী যেন যান্ত মহাশয়।
দেখি ৰাজাগণ ভৈল পৰম বিস্ময়॥
গুচিল সবাৰ হাসি বিবৰ্ণ বদন।
সীতা গোসানীৰ মন ভৈগৈল প্ৰসন্ন॥
ধনুৰ নিকট গৈয়া চাহিলন্ত ৰামে।
কৰে চিকিমিকি স্বৰ্ণৰ-চিত্ৰ কামে॥
বাম হাতে লীলায়ে ধৰিলা ধনুখান।
ক্ষেপিলন্ত আকাশক কতোদূৰ মান॥
পুনু বাম হাতে ধৰি পৰম নিপুণ।
নিমিষেকে ধনুত লগাইলা ৰামে গুণ॥
আগত থাপিলা নিয়া তুলি বাম ভৰি।
দিলা টান গুণত দক্ষিণ পাচ কৰি॥
টানন্তে ধনুৰ আগ পাচ নামি আইল।
দেখি সবে ৰাজাগণ মাথা চপৰাইল॥

বিশ্বামিত্ৰ মাথা তুলিলন্ত হাস্য কৰি।
ৰামৰ ভৰত থিৰ নোহে বসুন্ধৰী ॥
ধনু টানিবাৰ দেখি হৰিষ সীতাৰ।
পৃথিৱী কম্পিতে চিন্তা ভৈল আৰবাৰ ॥
ভৰি থিৰ নভৈলে নাপাইবে বল গাৱে।
পৃথিৱীক কাতৰ কৰিলা সীতা মাৱে ॥
মাতৃ বসুমতী কৃপা কৰিয়োক মোক।
থিৰ হয়া প্ৰভু ৰাঘৱক ধৰিয়োক ॥
দিগ্‌গজসকল তুমি সবে হৈবা থিৰ।
শুনিয়ো অনন্ত তুমি নালাৰিবা শিৰ ॥
হে কূৰ্ম্ম ভালে অনন্তক ধৰিবাহা।
দিগপালসকল স্বামীৰ হৈবা সহা ॥
এহি মতে সীতা হয়া আছন্ত আকুল।
পাচে ৰামচন্দ্ৰ জগতৰ আদি মূল ॥
গুণগাছ এৰি দিয়া টঙ্কাৰ কৰিলা।
প্ৰচণ্ড শবদে আতি ব্ৰহ্মাণ্ড লৰিলা ॥
দশোদিশ ব্যাপি প্ৰতিধ্বনি গৈল ৰৱে।
ত্ৰাস ভৈল সৰ্ব্বজনে ঝোলে বজ্ৰ পৰে ॥
সাতোখান স্বৰ্গ বাৰম্বাৰ লৰি গৈল।
সপ্তদ্বীপা বসুমতী টলমল ভৈল ॥
কাথৰ লড়িল সাতো সাগৰ খলকি।
জলজন্তু ভৈল ত্ৰাস প্ৰলয়ক শঙ্কি ॥
দিগ্‌গজসকল কম্পে তৰতবিমান।
মহাত্ৰাসে কম্পিল পাতাল সাতোখান ॥
কম্পিলন্ত অনন্ত যতেক নাগগণ।
কূৰ্ম্ম কম্পি ফোকাৰ তেজয় ঘনে ঘন ॥
মেৰু আদি কম্পিল যতেক গিৰিবৰ।
ভয় হয়া কম্পে আতি দেৱাসুৰ নৰ ॥

চরাচর লোক কম্পি কম্পি লৈল ঠাই।
সমাজর লোকর চেতন জ্ঞান নাই॥
কর্ণত হানিলা অল হৃদয় শুকাইল।
পাচে কতোক্ষণে কথমপি ধাতু আইল॥
পাচে রামে শুরন্ত ধরিয়া বল দিল।
ঠোকোর করিয়া ধনু মাজতে ভাঙ্গিল॥
পুনরপি প্রকম্পিত ভৈল ত্রিভুবন।
প্রলয় মিলিল হেন বোলে সর্ব্বজন॥
মিথিলার লোক মানে ভৈল পূর্ব্বমত।
চেতন লভিয়া পাচে রাজাগণ যত॥
রামক নিরখি মহাভয় চিত্ত ভৈল।
হেট মাথে চক্ষুমুদি মরা যেন রৈল॥
ত্রাসত হৃদয় কম্পে বুদ্ধি নোহে থির।
মনে বোলে নতু দেখি শুনি হেন বীর॥
জানিলোঁহো এন্তে রাম মানুষ নোহয়।
দেবতো উত্তম দেব হেন মনে লয়॥
রামচন্দ্রে ধনুখান ভাঙ্গি অপ্রয়াসে।
হাসি বসিলন্ত গৈয়া বিশ্বামিত্র পাশে॥
ধরিয়া রামক বিশ্বামিত্র মুনিবর।
চুম্বন করিয়া প্রশংসিলা বহুতর॥
ধন্য রামচন্দ্র তুমি বিক্রম তোমার।
রহিল নির্ম্মল যশ জুরিয়া সংসার॥
ধনু ভাঙ্গিলন্ত রামচন্দ্র মহাশয়।
আনন্দে নধরে সীতা দেবীর হৃদয়॥
পরম প্রেমত নীর বহে নয়নর।
সুপ্রসন্ন বিধি বুলি উঠিলা সত্বর॥
সুবর্ণর পুষ্পমালা হাতে তুলি লৈলা।
বিষ্ণুক ররিবে যেন লক্ষ্মী সাজ ভৈলা॥

সখীগণ মাজহন্তে বাজ ভৈলা সতী।
হবৰ পাশক যেন চলিলা পাৰ্ব্বতী ॥
দিশ পাশ প্ৰকাশিয়া শৰীৰ জলয়।
গজেন্দ্ৰৰ পাশে যেন হস্তিনী চলয় ॥
ৰাজহংস জিনি আতি গতি লয়লাস।
চলি যান্ত বতি যেন মদনৰ পাশ ॥
ৰাঘৱৰ নিকট চাপিয়া ববৰালা।
সাদৰে মাথাত দিলা সুবৰ্ণৰ মালা ॥
ৰবিল ৰামক আনন্দৰ নাহি পাৰ।
চৰণত ধৰি কৰিলন্ত নমস্কাৰ ॥
দেখি ৰামচন্দ্ৰে পাচে সীতাক আশ্বাসি।
আপোনাৰ পাশক চপাইলা প্ৰভু হাসি ॥
প্ৰকাশন্ত সীতা সতী ৰাঘৱৰ পাশে।
চন্দ্ৰৰ পাশত যেন ৰোহিণী প্ৰকাশে ॥
লক্ষ্মীনাৰায়ণ দুই ভৈল এক থান।
জগতৰ ভৈল আসি পৰম কল্যাণ ॥
সমস্ত লোকৰ ভৈল পৰম মঙ্গল।
জয় জয় বুলি জোকাৰন্ত সৰ্ব্বজন ॥
আকাশত থাকি দেৱগণ অসংখ্যাত।
পুষ্প বৰষিলা ৰাম সীতাৰ মাথাত ॥
দুন্দুভি বজায়া দেৱে কৰে জয় জয়।
মুখ্য মুখ্য অপেশ্বৰা কাছিয়া নাচয় ॥
ত্ৰিজগত লোকৰ মিলিল মহোৎসৱ।
দশোদিশ ছানি মাত্ৰ শুনি জয় ৰৱ ॥
সাৰ্থক লভিল বৰ মাৱ সীতা সতী।
ভৈলন্ত আনন্দ আতি জনক নৃপতি ॥
ৰাজাগণে দেখে সীতা ৰামক ৰবিল।
বজ্ৰপাত ভৈল যেন সম্যকে মৰিল ॥

সীতাক চাহিয়া সবে ত্যজিল নিশ্বাস।
কি কাৰণে ৰবিষেক খাটিলোঁ প্ৰবাস ॥
সীতাত নৈৰাশ হুয়া যত ৰাজাচয়।
মহা মৰ্ম্মে সবে ত্যজিলেক লাজ ভয় ॥
কোপে অপমানে আতি প্ৰজ্বলিত ভৈল।
জনক ৰাজাক আতি গৰ্জ্জিবাক লৈল ॥

বাটত পৰশুৰামৰ সৈতে ৰামৰ সাক্ষাত আৰু পৰশুৰামৰ পৰাভৱ।

সেহি সময়ত পাচে জমদগ্নি ৰাম।
ধনু ভঙ্গ শুনি কোপে নিকলিল ঘাম ॥
কমনে ভাঙ্গিল ধনু মোহোৰ গুৰুৰ।
সি জনৰ দৰ্প আজি কৰিবোঁহো চুৰ ॥
পৰশু ঠাৰখান পাৰিয়া কান্ধত।
ভয়ঙ্কৰ ধনুখান ধৰিয়া হাতত ॥
ৰাজাৰ সেনাৰ মাজে ভৈলা উপগত।
শৃঙ্গে সমন্বিতে যেন সচল পৰ্ব্বত ॥
দুৰ্জ্জয় শৰীৰ ধনুৰ্দ্ধৰ মহাবীৰ।
ক্ৰোধৰ বেগত আতি নুহিকন্ত থিৰ ॥
ফুৰাৱন্ত চক্ষু দুই অগণি সমান।
দেখি কটকৰ ভয়ে উৰি গৈল প্ৰাণ ॥
দৃষ্টি অন্ধকাৰে নেদেখিয়া দিশপাশ।
পৰশুৰামৰ মূৰ্ত্তি দেখি ভৈল ত্ৰাস ॥
কিসে পাইলে বুলি ধাতু শুকতি উৰিল।
চক্ষু জপাই সেনা সবে ভূমিত পৰিল ॥

কৈয়া রাম বুলিয়া মাতন্ত শীঘ্রকরি।
ব্রাহ্মণর চিহ্ন যজ্ঞসূতা আছা ধরি॥
ক্ষত্রিয় লক্ষণ হাতে আছে ধনুখান।
পরম নির্দ্দয় দয়া নাহি অণুমান॥
পিতৃর বচনে কাটি আছয় মাতৃক।
হেন জনে আনক করিবে দয়া কিক॥
শিরে জটাভার গলে রুদ্রাক্ষর মালা।
কটিত বাকলি বস্ত্র কুশর মেখলা॥
ঝক ঝক দান্ত শোভা করে শোক দাড়ি।
গায়ে মল পঙ্ক বনবাসী রূপ ধারী॥
হাতে মালা ধরিয়া জপন্ত সর্ব্বক্ষণ।
উফরন্ত ক্রোধত দেখিবে যম যেন॥
ভ্রুর চালি কপালর গাঁঠি শিহরাই।
দশন চোবায়া কোপে মাতন্ত শেহাই॥
গর্জ্জিরে লাগিলা আতি নিষ্ঠুর বচনে।
আমার গুরুর ধনু ভাঙ্গিল কমনে॥
বামহাতে ধরি ঘোরতর ধনুখান।
পৃথিবীর ক্ষত্রি মারি করিলোঁ নির্ব্বাণ॥
ক্ষত্রি হুয়া কোন বীর পুনরপি আইল।
জানিলোঁ সিজনে মোর বার্ত্তাক নাপাইল॥
মোর কথা শুনি ক্ষত্রি নাম কোন ধরে।
হেনমত ভয় সিতো সাসক নকরে॥
এবে কোন জনে মোক নগণে মনত।
এতিক্ষণ থির হোক মোহোর আগত॥
রৌদ্রে ররষণে আতি পরিয়া আছয়।
পুরণা ধনুক ভাঙ্গি মুনিহ কহয়॥
আজি যেবে জীব লৈয়া যায় মোর আগে।
তেবে লৈয়া বীরত্ব কহোক যত লাগে॥

শুনি দশৰথ ৰাজা শুণত মৰত।
ভৈলোঁ বৃদ্ধ আমাৰ শৰীৰ আশকত ॥
দেখিয়া ছৱাল নিজ পুত্ৰ চাৰি খানি।
বিপৰীত চিন্তা লভিলন্ত মহামানী ॥
ৰামে সমে আছি যদি আছো দুই বীৰ।
তেবে কি কৰিবোঁ আৰু দুৰ্জ্জয় শৰীৰ ॥
বিপাকে ঠেকাইলা আনি বিধাতা আমাক।
বিবাদে নপৰি আৰু বোলোঁ প্ৰিয় বাক ॥
এহি বুলি পৰশুৰামক নৰনাথে।
পাদ্যে অৰ্ঘে পূজি চৰণত ধৰি হাতে ॥
স্তুতি নতি প্ৰণতি বোলন্ত দশৰথ।
তথাপিতো দয়া তাৰ নোপজে মনত ॥
হাতে ঘোৰ ধনু ধৰি চক্ষু পকাই চান্ত।
বাঘে যেন গৰ্জ্জিয়া ৰামক ধায়া যান্ত ॥
দেখি ৰামচন্দ্ৰে মুখে অল্পহাস্য কৰি।
পৰশুৰামৰ আগ ভৈলা ধনু ধৰি ॥
জমদগ্নি ৰামে শ্ৰীৰামক দেখিলন্ত।
কৰিয়া তৰ্জ্জন পাচে বাক্য বুলিলন্ত ॥
নাজানাহা ৰণ কিছু ছৱাল ৰাজাৰ।
জানো তুমি কথা নতু শুনাহা আমাৰ ॥
পৰশুৰাম নাম মোৰ বিদিত সংসাৰ।
নিক্ষত্ৰি কৰিলোঁ মহী তিনি সাতবাৰ ॥
ক্ষত্ৰিয়ৰ নিমিত্তে সাক্ষাত মই যম।
সম্প্ৰতি আছোহো মই পৰিয়া নিজম ॥
ডাকিয়া আনিলা মোক দেখায়া দৰ্পক।
দাণ্ডি দিয়া জগাইলাহা কাহাল গোমক ॥
কুপিত সিংহৰ আগে পেলাইলাহা গাৱ।
আনিলা যমক যেন দিয়া হাত বাৱ ॥

মই অন্তকর কোপ তুলিলা কিসক ।
শিশু হুয়া কৰা কেনে দুর্যোৰ কৰ্ম্মক ॥
ধনু ভাঙ্গি যশ বৰ লভিলা ডাঙ্গৰ ।
উপাৰিয়া শৃঙ্গ যেন মেৰু পৰ্ব্বতৰ ॥
কাৰ'ৰৰ পায়া তুমি কৰা হেন কৰ্ম্ম ।
আমাৰ গুৰুৰ ধনু ভাঙ্গি দিলা মৰ্ম্ম ॥
জানিলোঁ কৰিলা গুৰু দেৱত ভকতি ।
সুহি কেন মতে হৈব ই দূৰ শকতি ॥
ত্ৰিভুৱনে পৰম উজ্জ্বল ৰাম নাম ।
নাহি সংসাৰত ইতো নামক উপাম ॥
সেহি ৰাম নাম ধৰি আমাৰ প্ৰকাশ ।
হেন নাম লৈলা তুমি কৰি অভিলাষ ॥
বোলা ৰাম নাম লৈলে মোৰ হৈবে খ্যাতি ।
আমাক বিদ্বেষ তুমি কৰিলাহা আতি ॥
বৰ তেজবন্ত বীৰ ভৈলাহা অধিক ।
কৰিবাহা লুপ্ত তুমি আমাৰ কীৰ্ত্তিক ॥
ত্ৰিজগত লোকে জানে মোৰ বিক্ৰমক ।
ক্ষত্ৰিয়ৰ নামে মই সাক্ষাতে অন্তক ॥
নাপাৰোঁ জিনিবে যেবে তোমাক ৰণত ।
নিস্ফল জীৱন মোৰ ইতো সংসাৰত ॥
জনকৰ ঘৰে ভাঙ্গি পচা ধনুখান ।
তাতে বোলা নাহি মোত মুনিহ সমান ॥
মই চুৰ কৰিবোঁ তোমাৰ গৰ্ব্ব যত ।
পৰিলা চেঙেলি আজি দুঢ়াৰ হাতত ॥
ৰহি আছা বৃক্ষ যেন নদীৰ তীৰত ।
অলপতে পৰে শিফা নাহিকে তলত ॥
হোৱাঁ যদি ৰাম তুমি বীৰ অদভুত ।
লগায়োক গুণ দেখোঁ আমাৰ ধনুত ॥

তেবেসে মুনিহ বুলি জানোহো সাক্ষাত।
বিনা যুদ্ধে তন্ন মই মানিবোঁ তোমাত॥
তাক দেখি ৰামচন্দ্রে লাগিলা হাসিত।
ধনু দেখি দশৰথ ভৈলা ভয় ভীত॥
প্রসন্ন বদনে ৰামে বুলিলা বচন।
শুনিয়োক ঋষি জমদগ্নিৰ নন্দন॥
ঋষি ধৰ্ম্ম অনুসৰি আছা মহাভাগ।
আমাত তোমাৰ কেনে এত মান ৰাগ॥
ক্ষমাসে উচিত ধৰ্ম্ম হোৱয় তোমাৰ।
কিসক কৰিলা তুমি তাক পৰিহাৰ॥
ধৰ্ম্ম এৰি অধৰ্ম্ম কৰয় যিতো নৰ।
তাক দণ্ড কৰিবে লাগয় ক্ষত্রিয়ৰ॥
ব্রাহ্মণত জন্ম ধৰ্ম্ম ধৰিছা ঋষিৰ।
তাক এৰি ধৰ্ম্ম কেনে আচৰাঁ ক্ষত্রিৰ॥
শম দম দান দয়া ক্ষমা তযু ধৰ্ম্ম।
ক্রোধ অহঙ্কাৰ আদি ক্ষত্রিয়ৰ কৰ্ম্ম॥
কৰিলাহা তুমি সিতো ধৰ্ম্ম বিপৰ্য্যয়।
বিচাৰত দণ্ডিবাক তোমাক লাগয়॥
ভাঙ্গিলোঁহো ধনু আমি গুৰুৰ তোমাৰ।
ক্ষত্রিয়ৰ ধৰ্ম্ম ইতো উচিত আমাৰ॥
কোন দোষে কৰাঁ তুমি আমাৰ বিৰোধ।
ঋষিৰ তোমাৰ কেনে এতমান ক্রোধ॥
জ্ঞান শূন্য হুয়া অধৰ্ম্মত প্রবৰ্ত্তিলা।
ভাল ভৈল আসি মোৰ আগত মিলিলা॥
কৰোঁ আজি তোমাক উচিত প্রায়শ্চিত্ত।
যেন আনক্ষণ অধৰ্ম্মত নেদা চিত্ত॥
ধৰ্ম্মহীন হুয়া দৰ্প কৰাঁ মোৰ আগে।
অৱশ্য তোমাক দণ্ড দিবে মোৰ লাগে॥

ভাঙো আজি সকলে তোমাৰ মিছা চোৰ ।
বুজা কেন মত শিশু ছৱালৰ ৰঙ্গ ॥
তুমি কেনমত বীৰ পৰীক্ষাক চাও ।
তুহি যেবে বোলোঁ ক্ষমা কৰিয়া পঠাও ॥
যদ্যপি আমাৰ মুনি নোহে ক্ষমা ধৰ্ম্ম ।
বৃদ্ধ দেখি তোমাক লাগয় মোৰ মৰ্ম্ম ॥
বাপোক গুহক গুৰু মিলোঁহো বিদায় ।
তথাপিতো যদ্যপি তোমাৰ ক্ষমা নাই ॥
মোৰ দোষ নাহি তেবে কহোঁ স্বৰূপত ।
কৰোঁ চুৰ সকলে তোমাৰ গৰ্ব্ব যত ॥
তোমাৰ ধনুৰ বৰ বখানা মহত্ব ।
বল বুজি চাওঁ ধনুখান কেনমত ॥
ইহাত লগাইলে গুণ ভঙ্গ যদি মানা ।
লগাইবোঁহো গুণ ধনু মোক দিয়া আনা ॥
তোমাৰ ধনুত গুণ পাৰোঁ যেবে দিতে ।
জিনিবোঁ ৰণত তেবে তোমাক ইঙ্গিতে ॥
শুনিয়া পৰশুৰামে ধনুখান দিলা ।
শ্ৰীৰামে লগাইলা গুণ কৰি মহালীলা ॥
বল দিয়া ৰাঘৱে টানন্ত ধনুখান ।
লোক লোক বোলে ফুল-ধনুৰ সমান ॥
ধনু টানি ৰামচন্দ্ৰে হাসন্ত হৰিষি ।
ইহাৰেসে মহত্ব বখানা তুমি ঋষি ॥
এহি বুলি ৰামে পুনৰপি দিলা টান
মহাশব্দে মাজতে ভাঙ্গিলা ধনুখান ॥
শবদৰ ত্ৰাসত কম্পিল ত্ৰিভুৱন ।
মহাভয়ে অচেতন ভৈল সৰ্ব্বজন ॥
ৰাঘৱে বোলন্ত গুৰু কৰিলোঁ অকাজ ।
টানন্তে ভাঙ্গিল ধনু ভৈলোঁ মই লাজ ॥

নসহিল ধনু ছুৱালবো টানিবাক।
বীৰ বোলাই তুমি কেনে লৈয়া ফুৰা আৰু॥
আমাকো কৰিলা লঘু আপুনিও ভৈলা।
দেখিয়া পৰশুৰাম স্তব্ধ হুয়া ৰৈলা॥
অনন্তৰে ৰামচন্দ্ৰ পুৰুষ নিপুণ।
নিজ ধনুখান লৈয়া লগাইলন্ত গুণ॥
বাণ যুৰি মাতিলন্ত পৰশুৰামক।
হেৰা দেখাঁ কৰোঁ ছাই তোমাৰ পৰ্ব্বক॥
ৰাখিবাহা প্ৰাণ যেৱে মাগা পৰাজয়।
ভৈলন্ত পৰশুৰাম দেখি মহা ভয়॥
বল দৰ্প গুচি মুখে হৰিল বচন।
হুইল বিবৰ্ণ অতি মলিন বদন॥
পৰশুৰামৰ ভাগি গৈলা কাঁপ জাপ।
বৈদ্য দেখি যেন মুণ্ড চপৰাইল সাপ॥
শ্ৰীৰামৰ আগত ভাগিল সবে ভাৱ।
সূৰ্য্য আগে নাহি যেন চন্দ্ৰৰ প্ৰকাশ॥
অস্তকালে যেন নক্ষত্ৰয় দিনকৰ।
গৰুড়ৰ আগে দৰ্প হৰয় সৰ্পৰ॥
জমদগ্নি সুত ৰাম ভৈলা সেহি নয়।
লোক বিদ্যমানে লঘু ভৈলা অতিশয়॥
যম হেন সাক্ষাতে দেখন্ত ৰাঘৱক।
মাৰিবন্ত শৰ বুলি লাগিল চমক॥
দেখি ৰামচন্দ্ৰ অতি ভৈলা দায়াযুত।
হাসিয়া বোলন্ত শুনা জমদগ্নি সুত॥
আসিলাহা ধায়া তুমি আমাক মাৰিত।
জানিলোহো তোমাৰ কঠিন বৰ চিত্ত॥
ঋষি হুয়া ভৈলা তুমি এসুৱা নিৰ্দ্দয়।
তোমাক মাৰিবে মন আমাৰ নলয়॥

ৰাখিলোঁ তোমাৰ প্ৰাণ নকৰিবা ভয়।
কিন্তু মোৰ বাণ জানা অমোঘ নিশ্চয় ॥
কদাচিতো বৃথা বাণ নুহিকে আমাৰ।
কহিয়োক তোমাৰ ছেদিবোঁ কোন ধাৰ ॥
শুনিয়া ৰামৰ দয়াযুক্ত বচন।
বোলন্ত বিনয় জমদগ্নিৰ নন্দন ॥
নিচিনিলোঁ তোমাক বুদ্ধিত মন্দ আমি।
তুমিসে ঈশ্বৰ জগতৰ অন্তৰ্যামী ॥
ভৈলা অৱতাৰ তুমি আসি মনুষ্যত।
তোমাৰ অধীন ইতো সকলে জগত ॥
তুমিসে ঈশ্বৰ নিষ্ঠে জানিলোঁ সাক্ষাত।
আমাৰ বিক্ৰম যাই লাগিল তোমাত ॥
জগতৰ আত্মা তুমি পুৰুষ পুৰাণ।
হাৰিলোঁহো তোমাত দিয়োক প্ৰাণদান ॥
কৰিলাহা মোক যেন দয়া দামোদৰ।
শুনিয়োক মোৰ তেবে স্বৰূপ উত্তৰ ॥
নাহিকে স্বৰ্গত কিছু মোৰ প্ৰয়োজন।
শৰে হানি প্ৰভু স্বৰ্গ পথ কৰা ছন ॥
তযু অংশে আমি হয়া আছোঁ অৱতাৰ।
আমাতে আছিল তযু পৃথিৱীৰ ভাৰ ॥
আপুনি বেকত আসি ভৈলাহা সাম্প্ৰত।
শুচাইলাহা আপুনি আমাৰ ভাৰ যত ॥
সজ্জনক পালি সংহৰিবা দুষ্ট যত।
তীৰ্থ কৰি ফুৰোঁ মই তযু প্ৰসাদত ॥
নযাইবোঁ স্বৰ্গক নিষ্ঠে বুলিলোঁ বচন।
কৰিয়োক মোৰ স্বৰ্গ পথ নিবাৰণ ॥
শুনি ৰামচন্দ্ৰে পূৰ্ব্ব দিশে মুখ দিলা।
পৰশুৰামৰ স্বৰ্গ পথক ছেদিলা ॥

শ্ৰীৰামৰ কীৰ্ত্তি প্ৰকাশয় সংসাৰত।
অদ্যাপিও ৰামশৰ দেখিয়ো স্বৰ্গত॥
পৰশুৰামক ৰামে কৰিলা আশ্বাস।
মোৰ বাণ দেখি ঋষি ভৈলা মহাত্ৰাস॥
ক্ষত্ৰি জাতি আমাৰ দাৰুণ বৰ হিয়া।
পালোঁ। অঙ্গীকাৰ ব্ৰহ্মণক দুখ দিয়া॥
মৰষিবা সকলে আমাৰ ইতো দোষ।
কৰোঁ। হাতযোৰ নকৰিবা অসন্তোষ॥
শ্ৰীৰামৰ ভকতি দেখিয়া আতিশয়।
দুখ ভয় গুচি ভৈল প্ৰসন্ন হৃদয়॥
বুলিলা পৰশুৰামে বচন মধুৰ।
স্বভাৱতে ক্ষত্ৰিয়ৰ হৃদয় নিষ্ঠুৰ॥
হেন মহা ক্ষত্ৰি তুমি পুৰুষ উত্তম।
দেখিলোঁ। সাক্ষাতে আজি তোমাৰ বিক্ৰম॥
তথাপি কৰাইলা তুমি আমাক প্ৰসন্ন।
ধন্য ধন্য ৰাম ৰঘুকুলৰ নন্দন॥
শক্ৰ হুয়া প্ৰসন্ন কৰাইলা বুলি নতি।
তুমিও সন্তুষ্ট হৈবা আমাৰ ভকতি॥
শুনিয়োক ৰাম বোলোঁ। স্বৰূপ বচন।
অনাদি ঈশ্বৰ তুমি সত্য সনাতন॥
তুমি নিত্য নিৰঞ্জন পুৰুষ পুৰাণ।
জগতৰ পতি তুমি বিনে নাহি আন॥
তোমাত ভকতি মোৰ সততে থাকোক।
যাওঁ তপোবনে মোক বিদায় দিওক॥
এহিমতে দুয়োজন জগত ঈশ্বৰে।
কৰিলন্ত লীলা নাজানিলা একো নৰে॥
দুইহান্তৰ সম্বাদ বিবাদ যত যত।
চাহি আছে লোক সবে বিস্ময় মনত॥

অনন্তৰে বিদায় লইয়া শ্ৰীৰামত ।
গৈলন্ত পৰশুৰাম হৰিষ মনত ॥
দশৰথে দেখি আতি বিক্ৰম ৰামৰ ।
মনত হৰিষে প্ৰশংসিলা বহুতৰ ॥
ধন্য ধন্য পুত্ৰ তুমি ভৈলাহা আমাৰ ।
ৰহিল তোমাৰ যশ জুৰিয়া সংসাৰ ॥
আসিলা পৰশুৰাম যেন যম ।
তাহাকো জিনিলা ৰণে কৰিয়া বিক্ৰম ॥
সাধু সাধু ৰাম তুমি বংশৰ তিলক ।
গলে বান্ধি ৰাজা ধৰিলন্ত ৰাঘৱক ॥
উপজিল প্ৰেম তনু ভৈলা পুলকিত ।
পাইলেক সন্তোষ যেন পিয়ন্তে অমৃত ॥
আকাশত তৃপিতি ভৈলন্ত দেৱগণে ।
অৰ্চ্চিলা ৰামক আতি পুষ্প বৰিষণে ॥
দেখিয়া জানকী বল বিক্ৰম ৰামৰ ।
ভৈলন্ত তৃপিতি ৰোমাঞ্চিত কলেৱৰ ॥
বিশ্বামিত্ৰ বশিষ্ঠ প্ৰমুখ্যে [illegible]
পুজিলন্ত ৰাঘৱক প্ৰশংসা বচনে ॥
পৰম পুৰুষ ৰাম জগত আধাৰ ।
ৰামৰূপে পৃথিবীত ভৈলা অৱতাৰ ॥
পৰশুৰামৰ দৰ্প কৰিলন্ত চুৰ ।
কাহাৰ শকতি কৰ্ম্ম কৰয় এদুৰ ॥
এহি মতে ৰামক প্ৰসংসে সৰ্ব্বজনে ।
অনন্তৰে দশৰথ ৰাজা ৰঙ্গ মনে ॥
অযোধ্যাক প্ৰতি চলি গৈলা মহাশয় ।
কৰয় কটকে বেঢ়ি ৰাম জয় জয় ॥
নানা বাদ্যে সুমঙ্গলে চলে সমদলে ।
অযোধ্যাত প্ৰবেশ ভৈলন্ত কৌতূহলে ॥

দেখি নগৰীয়া লোকে ৰাজা আসিবাৰ ।
তেতিক্ষণে কৰিলা নগৰী জাতিকাৰ ॥
সাজি মাজি লিপিলা বিচিত্ৰ গন্ধজলে ।
পতাকা তোৰণ ধ্বজা ৰঞ্জিলা চিৰলে ॥
তাম্বুলী কদলী কইল ঠোকে সমন্বিত ।
থানে থানে আলাপন কৰিলা ৰঞ্জিত ॥
মুখত পল্লব ফলে পাতি পূৰ্ণঘট ।
ঘৃতৰ প্ৰদীপ দিলা তাহাৰ নিকট ॥
দুৱাৰে দুৱাৰে তুলি থাপিলা প্ৰবন্ধি ।
লগাইলা বিচিত্ৰ ধুপ অগৰু সুগন্ধি ॥
কুসুম চন্দন হাতে লৈয়া দুৰ্ব্বাক্ষত ।
চড়িলন্ত নাৰীগণ গৃহ ওপৰত ॥
অতি মনোহৰ পুৰী অযোধ্যানগৰ ।
তাৰ মাজে যান্ত দশৰথ নৰেশ্বৰ ॥
চাৰি পুত্ৰ চাৰি কন্যা যান্ত ৰঙ্গ মনে ।
দুৰ্ব্বাক্ষত পুষ্প বৰিষন্ত নাৰীগণে ॥
উৰুলি জো[illegible] জয় অনেক মঙ্গলে ।
ভূমিত পৰিল পুষ্প শতেক সদলে ॥
নগৰত মিলি গৈলা আনন্দ প্ৰচুৰ ।
পুত্ৰগণ সমে ৰাজা পাইলা অন্তঃপুৰ ॥
কৌশল্যা সুমিত্ৰা সতী সুন্দৰী কৈকেয়ী ।
কন্যাগণ সমে দীপ ঘট হাতে লই ॥
তিনি মহাদেই নানা মঙ্গল আচাৰে ।
সিঞ্চি দুৰ্ব্বাক্ষত পুষ্প উৰুলি জোকাৰে ॥
ভিন্নে ভিন্নে আসি পাচে তিনি পটেশ্বৰী ।
আপোনাৰ পুত্ৰ বোৱাৰীৰ হাতে ধৰি ॥
নানা ব্যৱহাৰে গৃহ কৰাইলা প্ৰবেশ ।
পুত্ৰবধূ দেখি পাইলা আনন্দ অশেষ ॥

সীতাৰ দেখিয়া ৰূপ কৌশল্যা দেবীৰ।
অমৃতৰ পানে যেন জুৰাইল শৰীৰ ॥
চাৰি কুমাৰৰ বিয়া ভৈল একেবাৰে।
দেখিয়া আনন্দ আতি মিলিল সবাৰে ॥
নানা নৃত্য গীত বাদ্য বাজন বজাইল।
ৰামক সীতাক লোকে দেখিবাক আইল ॥
দুহানৰ ৰূপ আতি দেখি বিপৰীত।
নয়ন ভৰিয়া যেন পিবয় অমৃত ॥
দিলা আনি লোকে যত যৌতুক অপাৰ।
সুবর্ণ ৰজত ৰত্ন বস্ত্র অলঙ্কাৰ ॥
ৰাজাগণ আইলা লৈয়া যৌতুক সম্ভাৰ।
নানা ৰত্নে ভূপতিৰ ভৰাইলা ভণ্ডাৰ ॥
দশৰথে সমস্তকে প্রসাদে ৰঞ্জিলা।
বস্ত্র অলঙ্কাৰ পুষ্প চন্দনে তুষিলা ॥
চাৰিয়ো পুত্রক সমুচিতে বণ্টা দিলা।
হস্তী ঘোঁৰা ৰথ ৰাজ্যে মন সন্তোষিলা ॥
অনায়াসে ভৈল বিয়া চাৰিও পুত্রৰ।
পৰম কৃতার্থ মন ভৈলা নৃপবৰ ॥
শুনিয়োক সভাসদ পদ আদিকাণ্ড।
ৰামৰ চৰিত্র যেন অমৃতৰ ভাণ্ড ॥
সংসাৰ মধ্যত ইসি মহা ধর্ম্ম সাৰ।
বোলাঁ ৰাম ৰামমুখে তৰিয়ো সংসাৰ ॥

সাহিত্য-সংগ্ৰহ।

দ্ৰৌপদীৰ বিলাপ।

দ্ৰুপদ-নন্দিনী মনে গুণি, স্বামীসকলৰ বাক্য শুনি,
ৰাজহংস গতি চলি যান্ত ধীৰে ধীৰে।
যথাতে আছন্ত দেৱ-হৰি, নৃপতিসকলে মধ্য কৰি,
তথাতে চলন্ত তিতি নয়নৰ নীৰে॥
নেতৰ বসন পৰিধান, মাথাত মালতী কৰে ঘ্ৰাণ,
প্ৰবাসৰ কষ্টে তনু ভৈলা অতি ক্ষীণ।
বিলাই বিপত্তি মনে স্মৰে, শোকে নয়নৰ নীৰ জৰে,
পূৰ্ণচন্দ্ৰ যেন কলঙ্কে ভৈলা মলিন॥
মাধৱৰ গৈয়া সমীপত দ্ৰুপদ-নন্দিনী উপগত,
মাথে বস্ত্ৰ দিয়া বচন বুলিলা শোকে।
দেখা দেখা মোক দামোদৰ, অনাথিনী নাই মোতপৰ,
দেখিলা বিপত্তি কুৰুসমাজৰ লোকে॥
চুলে ধৰি দুঃশাসন-ৰাৰে, ধৃতৰাষ্ট্ৰ শ্বশুৰৰ আগে,
হসাইলে মোক অনাথিনী পৰবাসু।
পাঞ্চপতি মোৰ সেই থানে বিলাই বিপত্তি ভৈল মানে,
আগতে আছিলা গান্ধাৰিণী জ্যেষ্ঠ শাশু॥
পাঞ্চপতি সমে পাশা জিনি, দাসী কৰিলেক দুৰ্য্যোধনি,
লাজ কৰিলেক ভীষ্ম শ্বশুৰৰ আগে।
সি বেলাত মোৰ নাহি আন, তোমাৰ চৰণ কৰি ধ্যান,
নাৰায়ণ নাম সুমৰিলোঁ অনুৰাগে॥
তেৱে সমস্তৰে দিলে বৰ, পাঞ্চপাণ্ডৱৰ ধনু শৰ,
উদ্ধাৰ কৰিলোঁ পাঞ্চপতি সমে মাগি।

কৌৰৱে আলচি কৰি সাস, পাঞ্চপাণ্ডৱৰ বনবাস,
চক্ৰাই খেদিলা ঘোৰ অৰণ্যক লাগি ॥
সিটো কৌৰৱৰ অপমান, বিলাই বিপত্তি ভৈল মান,
ভীমৰ বচনে আনক দিলা বঢ়াই।
ধৰ্ম্ম নৃপতিৰ অভিপ্ৰায়, তুমি যাইবা কৌৰৱৰ ঠাই,
সাম্যতা বচন বুলিবা গৈয়া বুজাই ॥
ই বেলি কৌৰৱে আন এৰি, আমাক মাৰিবে জুইত পুৰি,
তেবে পৰাক্ৰম ভীমৰ পিজে ৰবাই
ধিক্কাৰ ভীমৰ বাহুবল, ধিক অৰ্জ্জুনৰ ধনু-শৰ,
ক্ষত্ৰিয় জাতিৰ হেন শোকাতুৰ তনু।
অসমৰ্থ ভৈলে দোষ নাই, নপুংসক ভৈলা পাঞ্চভাই,
লোৱা দামোদৰ আসম্বাৰ পাঞ্চধনু ॥
দ্ৰুপদ ৰজাৰ বিদ্যমানে, যজ্ঞবেদী আতি শুদ্ধ থানে,
জনম লভিলোঁ দ্ৰুপদে তুলিলে মোক।
ধৃষ্টদ্যুম্ন আদি মোৰ ভাই, পিতা দ্ৰুপদে বৰ চাই,
সজ্জ সিদ্ধ কুলে বিবাহ দিলন্ত মোক ॥
যাৰ সুকোমল বাক্য সাধু, পাণ্ডু নৃপতিৰ কুলবধু,
প্ৰিয়ভাৰ্য্যা ভৈলোঁ পাঞ্চভাই পাণ্ডৱৰ।
তুমি যাৰ সখি গদাপাণি, আমি অসমৰ্থ কোন মানি,
শুনি চোৱাঁ হুণ কোন গুণে হীন পৰ ॥

পুৰা।

পহীন পুৰ্ণ্তী নিশা। নিতাল জগত।
কতো নাই জোনাকৰ চিন।
নিমাত বিশ্বৰ বাঁহী, নিজম চেতনা;
সুৰ ভুলা জীৱনৰ বীণ।

জীৱনৰ যুঁজ এৰি, কাম, কৰ্ম্মী, দুয়ো
শুতাইছে যুঁজৰ ভাগৰ ;
বিয়াপি অসীম বিশ্ব, এন্ধাৰ-এলাহ
গতিহীন স্থিতি জগতৰ।
কোনোবা দেশৰ পৰা নীৰ সোঁত বলি
আহিছে এখনি জুৰ নৈ ;—
ৰিণিকি ৰিণিকি এটি নীৰৱ কবিতা
বাজিছে বুকত বৈ বৈ।
জোনাক জোনাক বুলি জীৱন বিচাৰি
এন্ধাৰত প্ৰকৃতি আতুৰ ;
জোনাক জীৱন খুজি ওপজি ফুৰিছে
নিফুট আকুল এটি সুৰ।
কাতৰ সুৰত পমি নিয়মবিহোঁতো,
প্ৰকৃতিৰ প্ৰবোধি মনক,
দিবলৈ মনে মনে জোনাক-আননী,
পাচিছে পুৱাৰ বতাহক।
স্বৰ্গৰ বাতৰি পাই অপেক্ষি জোনাক
প্ৰকৃতিৰ উঘাবল চিত ;
বলিছে শীতল বায়ু, নাচিছে লতাই,
ফুলকলি হাঁহিছে খুপিত।
ছুটিমান জোনাকৰ সোণোৱালি ৰেখ
লাহে লাহে ভৈয়াম নামিছে ;
সৃষ্টি-পাতনিৰ সেই জীৱন্ত ছবিটি
ঘূৰি আহি ভুমুকি মাৰিছে।
লোকালোক সাগৰত উটিবুৰি ফুৰা
জীৱনৰ পবিত্ৰ ভাবটি ;
এধা আলো এধা ছাঁত, ফুলৌ ফুলৌ কৰি
প্ৰকৃতিক ধৰিছে সাবটি।

জিলিঙণি এটি আহি পদুম বনত
সৰগৰ ৰহণ ঢালিছে;
অকলসৰীয়া দুটি পদুম-কলিয়ে
চুমা খাই হাঁহিছে-আলিছে।
স্বৰ্গৰ জেউতি দেখি ৰাজ-হাঁহ জুৰি
প্ৰেমৰ আলচ তুলি থৈ,
চিত্ৰৰ পুতলি প্ৰায় আছে থৰ লাগি
ইটিয়ে সিটিক চাই ৰৈ।
আকৌ ঘুমটি তেজি নিজম চেতনা
লাহে লাহে সজাগ হইছে;
পাহৰা সুৰটি ঘুৰি বজাবৰ গুণে
বীণধ্বনি হাতত লইছে।
ৰবৰ। অনন্ত কাল জ্ঞানৰ পোহৰ
জ্যোতির্ম্ময়ী জোনাকী সবিতা।
বজোৰৈ। অনন্তকাল পঞ্চমত তুলি
বীণাপাণি কোমল কবিতা।

সুখ-গীত।

১

জিলিকা পাখিৰে হাঁহে
ৰবিৰ কিৰণ।
জিলিকি পথিলা নাচি
ফুৰে অগণন।

যতনৰো জিলিকণি
চোৱাঁ হেৰা চোৱাঁ,
সোণালি বেণুৰ মউ-
মাখি ভাব-বোৱা।

২

জীৱনৰো আলিকাষে
ফুৰিছে উফৰি।
জিলিকি স্বপ্নৰ সুখ—
মৰম লাহৰী।
স্বপ্ন গুচি এয়ে সঁচা
চকুৰ আগত,
যদি চাব জানা এই
সুন্দৰ জগত!

চোৱাঁ যেন চোৱাঁ হেৰা
জিলিকণি-মৰা,
সংসাৰৰ সুখবোৰ
উৰি উৰি ফুৰা।
নখে মাটি লেখা খোজে
তলমুৰ হই,
ঘুৰুৰিবা পৃথিৱীত
পথিলা নেচাই।

জীৱন-সঙ্গীত।

শোকৰ কবিতা ৰচি, দুখাৰি চকু-লো মচি,
নকৰা জীৱন মিছা নিশাৰ সপোন।
অসাৰ সংসাৰ ভাই, ইয়াত সকাম নাই,
মোহময় মায়াময় সকলো সাধোন॥
পুত্ৰ-কন্যা পৰিবাৰ, কোন তৱ তুমি কাৰ,
বুলি সেৰোঁ অকাৰ্য্যত নকৰা বেজাৰ।
কলাঘুমটীয়া হই আতমা যে আছে ৰই,
জানিবা মৰণ নাই এই আতমাৰ॥
অস্থায়ী মানৱ দেহা, কৰিম দুদিন বেহা,
ফুৰিম দুদিন মাথোঁ সংসাৰ-হাটত।
দুদিনৰ অন্ত হলে, আয়ুষ ঢুকাই গলে,
সুন্দৰ দেহাৰ ঠাই শেষ শ্মশানত॥
চকু, কাণ, নাক যাব, হাড়, ছাল সাং হব,
মাটিৰ মানুহ তুমি মাটিত মিলিবা।
অবিনাশী নিত্যধন, অমৰণ অভগন,
অনন্ত উন্নতিশীল আতমা জানিবা॥
সদাই চকু-লো টোকা, দুখত মগণ থকা,
ভোগ, সুখ, জীৱনৰ উদ্দেশ্য নহয়।
এনে ভাবে কাম কৰাঁ, দিনে যেন আগ বাঢ়াঁ,
প্ৰতি দিনে থোজ যেন আগলৈহে যায়॥
পল পল দণ্ড কৰি, সময় গইছে উৰি,
পাখিলগা কাঁড়ৰ নিচিনা অবিৰাম।
বহদুৰ আছে গতি, সময় তাকৰ অতি,
—কৰিব লগীয়া আমি আছে বহু কাম॥

দিন যায়, আহে ৰাতি, আয়ুৰে পইছে টুটি,
লাহে লাহে চকু-ঢাপি আহিছে মৰণ।
সংসাৰ যুঁজৰ ঠাই, শুবৰ সকাম নাই,
কাছি-পাৰি যুঁজা সবে কৰি প্ৰাণপণ॥
এলাহ-নিহালি থোৱাঁ, বীৰ-বেশ গাত লোৱাঁ,
নহবা মৰাৰ প্ৰায় মানুহ-সন্তান।
নহবা গৰুৰ দৰে, খুচিলেহে খোজ ধৰে,
ৰণত বীৰেন্দ্ৰ বুলি হোৱাঁ খ্যাতিমান॥
কল্পনা-চকুৰে চোৱাঁ, যেনে কি সুন্দৰ পোৱাঁ,
নকৰিবা দূৰ ভৱিষ্যক পতিয়ন।
অতীত মৰিল গ'ল, তাৰ কথা অন্ত হল,
মনৰ পৰাই তাক কৰাঁ বিসৰ্জ্জন॥
যিহকে আগত পোৱাঁ, তত্তালিকে কৰি লোৱাঁ,
জীৱন্ত জাগ্ৰত বৰ্ত্তমান সময়ত।
সাহক সাৰথী কৰাঁ, কৰ্ত্তব্যৰ পাচে লৰা,
ঈশ্বৰ করুণাময় আছে ওপৰত॥
মহা মহা পুৰুষৰ, চানেকীৰে জীৱনৰ,
আমিও কৰিব পাৰোঁ জীৱন গঢ়িত।
অভিনয় শেষ হলে, জীৱনৰ অন্তকালে,
থই যাব পাৰোঁ খোজ সময়-বালিত॥
কেতিয়াবা হব পাৰে, কোনো দুৰ্ভগীয়া নৰে,
জীৱন-সমুদ্ৰ মাজে নাও বুৰ গই।
অঠাই পানীত পৰি, ককবক্ কৰি কৰি,
ঢউৰ কোবত যদি আহি পাৰ পায়,
দেখি সেই খোজবোৰ, হব তাৰ আশা ঘোৰ,
সাহ কৰি খোজে খোজে খোজ লব পাৰে।
তেনেহলে বলা ভাই, শুবৰ সকাম নাই,
অপূৰ্ব্ব জেউতি চোৱাঁ 'উন্নতিৰ' শিৰে॥

শিকা সবে পৰিশ্ৰম, শিকাহে নীতি ধৰম,
নেতাৰিবা সুখ দুখ কিনো কপালত।
কৰ্ত্তব্যৰ পাছে লৰা, ক্ৰমাগত কাম কৰা,
ফলাফল ফলদাতা বিভুৰ হাতত॥

ধুমুহা।

মুকুলি হিয়াৰ, মুকলি দুৱাৰ,
কত ভাব আহে যায়;
কল্পনা-বিহাৰী, কল্পনা-নগৰী,
নিষ্ফুট বাঁহীটি বাই।
অতীত ভবিষ্য, চকুৰ অদৃশ্য,
দুখনি সুন্দৰ থান;
স্মৃতিৰ পথত, কল্পনা-ৰথত,
জোৰেহি মিলন তান।
সোঁৱৰণী পট, আনন্দ জগত,
মধুৰ মিলন কথা;
ভবিষ্য মুৰতি, আশাৰ ছবিটি,
মৰমে মৰমে গঁথা।
পাহৰা সুৰঁৰি, বিমানত চৰি,
উটি বুৰি ফুৰে মন;
আকাশী স্বপ্নৰ, সাজি সুখ ঘৰ,
আকুল উদাস প্ৰাণ।
নিৰ্ম্মল আকাশ, কত হাবিয়াস,
পিন্ধিব মুকুতা মণি;

স্বৰ্গ অপেখৰা,　　　আপোন পাহৰা,
　　তুলিছে আনন্দ ধ্বনি ।
সুখ-গীত শুনি,　　　ভাবে ভাব টানি,
　　ওপজি হুৰিব দেখি ,
যাই তাৰ জুৰি,　　　ম'ৰাচাণী ধৰি,
　　উৰিল বিচাৰি সখী ।
অকল সৰীয়া,　　　প্ৰাণ মতলীয়া,
　　থাকোঁতে খেমালি চাই;
সংসাৰ ধুমুহা,　　　নাই উহাদিহা,
　　আহিল ধূলি উৰাই ।
মুকলি হিয়াৰ,　　　অপালে ছুৱাৰ
　　কৰ তাৰ গল কেলি !
ঢাকনি চকুত,　　　বসুধা সুকুত ।
　　—এয়ে সুখ, সামৰণি ।

নৱবৰ্ষ ।

১

নব বৰষৰ নবীন সঙ্গীত
　　কাণত হইছে ধ্বনি,
দূৰ ভবিষ্যৰ আশাৰ বেণুটি
　　শুনা যায় ৰিণি ৰিণি ।

২

অসীম অনন্ত কালৰ সাগৰ
　　অনন্ত নজনা ঠাই;

মৰণ ক'তনো গিয়ো অগোচৰ,
—আগ-গুৰি একো নাই।

৩

অনন্ত সাগৰ গৰজিছে সদা,
ঢউৰ ওপৰে ঢউ ॥
তাৰে এটি ঢউ মাৰ গল আজি,
কাজত একোকে নউ।

৪

আশাৰ মোহন মূৰতি আগত
হিয়াত কৰি থাপন,
নৱবৰষক নবীন উছাহে
আনো কৰি আবাহন।

৫

পূঁৱতী নিশাৰ কুলিয়ে পুৱাতে
মঙ্গল উকলি গাই,
নৱবৰষৰ দিগেছি আননী,
মলয়া চৌৰৰ লই।

৬

হেঙ্গুলি বেলিৰ নতুন কিৰণে
গগণ উজ্জল কৰে;
বন-দেবী সবে ফল-ফুল আনি
তোমাৰ যোগান ধৰে।

৭

ঘৰ বাৰী মছি গৰু-গাই ধুই,
নতুন কাপোৰ লই,
নতুন ভোজেৰে উৎসৱৰ মাজে
(লোকে) আদৰি আনিছে গই।

৮

স্বরগ, মরত, প্রকৃতি, মানুষ,
সকলো আনন্দময়;
মেঘে মেঘে মিলি সাবটা সাবটি,
—জগত কবিতাময়।

৯

চাওঁতে চাওঁতে পল পল করি
স্বদেশে মেলানি ললে,
সরিৎ, সাগর, আকাশ, পৃথিবী
বিদায়সঙ্গীত গালে।

১০

চাওঁতে চাওঁতে এপোষ মচাৰে্যা
মরণ দেশর পিনে;
জীৱন-যুৱতী মেলি এবে চোৰ্যা,
হাবিল জিকিল কোনে।

১১

নতুন তেজেরে নতুন বলেরে,
নতুন টকালি লই,
প্রতি মুহূর্ত্তে আগ বাঢ়ো বুলি
'অতীত' নিদিও ঠাই।

১২

ওপরে ঈশ্বর দয়াময় পিতা,
তলত মানুহ ভাই;
বুকে সাহ বান্ধি বলা'চোঁ সকলো,
জগত জিনিম গই।

১৩

কুল্ কুল্ কুল্ বইছে তটিনী
সদাই সিন্ধুর ফালে,

আমি কি মানৱ নিজ লক্ষ লই
নেযাম কোনোবা কালে?

১৪

নীল আকাশত হাতী-পটি মাজে,
তৰাই পাতিছে থূল,
সেই বুলি দেখোঁ তৰাই নকৰে
আপোন লক্ষৰ ভুল।

১৫

নতুন বছৰে দিছে সোঁৰাই
আমাক আপোন কাজে,
নতুন উছাহে হওঁ বলাঁ সবে
বিজয়ী জগত মাজে।

১৬

সৌভাগ্য বেলিৰ হিৰণ কিৰণ
পূবত ফুটিছে সোৰা,
হাতত পতাকা লই ব'লাঁ সবে
উলাহ সঙ্গীত গোৱাঁ।

অন্ত।

